

А. А. Ворон, В. А. Солопенко

Українська *мова*

**для загальноосвітніх навчальних закладів
із навчанням російською мовою**

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Київ
Видавничий дім «Освіта»
2015

УДК 000
ББК 000
000

УМОВНІ ПОЗНАЧКИ

	— основне правило		— словничок
	— правило-підказка		— вправа для виконання вдома
	— запитання і завдання		— мовна задача
	— вправа з ключем		

Ворон А. А.

000 Українська мова для загальноосвіт. навч. закладів із навчанням рос. мовою : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закладів / А. А. Ворон, В. А. Солопенко. — К. : Видавничий дім «Освіта», 2015. — 240 с.

ISBN 000.

УДК 000
ББК 000

ISBN 000

© А. А. Ворон, В. А. Солопенко, 2015
© Видавничий дім «Освіта», 2015

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика Михайла Вербицького

Слова Павла Чубинського

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

У цьому класі ви продовжите вивчати частини мови, розкривати таємниці української мови. Ви вже дізналися багато нового, але попереду ще незвідані стежки, що ведуть до мовної країни знань. Пройшовши цими стежками, дізнаєтеся про особливі форми дієслова, прислівник, службові частини мови, вигук. Як винагороду за сумлінну працю здобудете знання про значення, граматичні ознаки, особливості правопису і вживання в мовленні цих частин мови, навчитеся грамотно висловлювати свої думки, опануєте основні правила спілкування. І поруч з вами завжди буде надійний помічник і порадижник — підручник.

Щоб пригадати вивчене раніше і краще засвоїти новий матеріал, дайте відповіді на запитання на початку кожного параграфу або виконайте вправу-дослідження. Основні правила треба запам'ятовувати. Можна користуватися підказками підручника, якщо виникають труднощі під час вивчення нової теми. Мовні задачі сприятимуть розвиткові логічного мислення, а вправи з ключами є найшвидшим способом самоперевірки.

Контрольні запитання і завдання, розміщені після кожного розділу зорієнтують у тому, що ви повинні знати і вміти, щоб тематична атестація пройшла успішно.

Рубрики «Культура спілкування», «Духовні скарби України» допоможуть удосконалити вміння спілкуватися, цікаво і змістовно висловлюватися, почуватися впевнено в різних життєвих ситуаціях.

Словники в розділі «Додаток» пояснять вам невідоме слово, а узагальнювальні таблиці допоможуть повторити мовний матеріал. У цьому розділі є зразки й мовних розборів, що стануть у пригоді під час виконання вправ і завдань.

Щиро сподіваємося, що підручник не тільки допоможе вам навчитися грамотно писати, а й стати цікавим, тактовним співрозмовником.

Бажаємо вам успіхів, терпіння і наснаги!

Автори

МОЯ МОВА

*Ти даєш поету дужі крила,
Що підносять правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.*

*І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітують в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і закріплена душа.*

Василь Симоненко

ВСТУП

§ 1. Місце української мови серед інших слов'янських мов

1. До якої мовної групи належить українська мова?
2. Чому українську мову називають милозвучною? Які засоби милозвучності вам відомі?
3. Який статус має українська мова в нашій державі?
4. Чому всі громадяни України повинні знати і поважати українську мову?

1. I. Прочитайте і перекажіть текст.

До найкоштовніших надбань кожного народу належить мова. Це найбільший духовний скарб, у якому народ виявляє себе творцем, передає нащадкам свій досвід і мудрість, перемоги і славу, культуру і традиції, думи і сподівання. Рідним словом народ збагачує світову культуру. Слово — наше повнокровне життя, невмируще джерело поступу. З цього невичерпного джерела **мовець** здобуває знання не тільки про навколишній світ, а й про моральні й естетичні оцінки та уподобання народу.

Український люд творив свою мову впродовж віків, невтомно запалював у слові незгасний вогонь думки і почуття, вічність праці та мрії. Колективна пам'ять народу-творця береже слово, а в ньому — і своє безсмертя. У слові рідної мови захована немовби якась таємнича сила, що в неповторному єднанні звуків несе чарівну мелодію мови і називає щось зрозуміле всім. І не тільки називає, а й передає найтонші відтінки переживань. Мова — це дивосвіт, ціла духовна планета (*За Г. Вихованцем*).

II. З'ясуйте значення виділених слів за тлумачним словником у кінці підручника.

2. **Попрацюйте в групах.** I. Прочитайте вислови про мову українських письменників, діячів науки і культури. Скажіть, який зміст вкладають у вислови автори.

1. Слово — найвірніший посланець із минулого в сьогодення й із сьогодення в майбутнє. Завдяки його могутності не замулюється людський досвід (*Г. Вихованець*).
2. Позбавити людину II мови — це те саме, що підрізати коріння II духовності (*В. Русанівський*).
3. Українське слово! Беру тебе, як скарб, в пісенній вроді з джерел,

що не міліють у народі (Д. Луценко). 4. Якщо забув ти рідну мову, мілієш духом ти щодня, ти втратив корінь і основу, ти обчухрав себе до пня (Д. Білоус).

II. Скажіть, до якого стилю мовлення належить кожен із висловів. Свою думку обґрунтуйте.

3. Прочитайте поезію Володимира Сосюри, визначте її тему та основну думку.

О місячне саяво і спів солов'я,
Півонії, мальви, жоржини!
Моря бриліантів, це — мова моя,
Це — мова моєї України.

Тобою звучать і міста золоті,
Й завітчані селами гони...
Ти зброя ідеї. У битві й труді
Єднаєш сердець мільйони...

Мов райдуги-арки над морем колон,
Що в небо музикою лине,
Де славить життя золоте жайворон...
Це — мова моєї України.

Це — матері очі. Я звуки твої
Люблю, наче очі дитини...
О мова українська!.. Хто любить її,
Той любить мою Україну.

В. Сосюра

Українською мовою розмовляє понад сорок мільйонів осіб. Вона об'єднує українців, що живуть в Україні та за її межами — у східній і західній діаспорах. Східна діаспора — це країни близького зарубіжжя, насамперед Росія. Західна діаспора — це країни далекого зарубіжжя: Сполучені Штати Америки, Канада, Аргентина, Австралія. За підрахунками науковців, українська мова за кількістю людей, що нею послуговуються, посідає вісімнадцяте місце у світі.

4. Прочитайте текст. Складіть розповідь про місце української мови серед інших слов'янських мов.

Слов'янські мови — група близькоспоріднених мов індоєвропейської мовної сім'ї. Вони поширені на території Східної і Центральної Європи та Азії. Загальна кількість носіїв слов'янських мов — понад 287 мільйонів осіб. Слов'янські мови поділяються на три підгрупи: східну, західну і південну.

До східнослов'янських мов належать українська, російська та білоруська мови. Писемність кожної з названих мов починається з давньоруського періоду.

Західнослов'янська мовна підгрупа об'єднує польську, чеську, словацьку і дві серболужицькі мови. Сюди ж належала і полабська мова, яка перестала існувати у XVIII столітті.

До південнослов'янської підгрупи належать болгарська, сербська, хорватська, словенська і македонська мови. Південнослов'янською за походженням є і найдавніша літературна мова слов'ян — старослов'янська. Нею вперше здійснено в IX столітті Кирилом і Мефодієм слов'янський перегляд біблійних текстів (*З енциклопедії*).

5. Хто швидше? Спишіть текст, вставляючи пропущені букви.

Історія — це не тільки м..нуле. Історія ж..ве в мові. Саме слово донос..ть нам з гл..бини віків пристрасті, радощі й сподіванки наших предків. Мова — це душа народу. Від спов..точка дитина чує від мат..рі рідну мову, за нею промовляє перші ніжні слова. Вони наповнені почут..ям, мов квітка н..ктаром. Д..тина росте, чує перші казки й пісні, сама л..пече ті казки й пісні та розводить свій квітник слів. З часом він усе більше розроста..ться і все п..шніше буває. У свідомість д..тини разом із мат..ринським словом входять звичаї її оточення, через оповідан..я бл..зьких довіду..ться вона про жит..я і справи своїх дідів і прадідів, про подв..ги народних г..роїв м..нулого (*За М. Шумилом*).

6. Попрацюйте в парах. Спишіть речення. Доберіть до виділених слів антоніми, ставлячи їх у потрібній формі. Поясніть, як ви розумієте зміст поданих прислів'їв.

1. **Більше** діла — ... слів. 2. **Добрим** словом і мур прб'єш, а ... і в двері не вийдеш. 3. За **грубе** слово не сердься, а на ... не задавайся. 4. **Легідні** слова роблять **приятелів**, а **гострі** — завзятих ... 5. **М'які** слова і ... камінь крушать. 6. Слово може **врятувати** людину, слово може і 6. **Холодні** слова не запалять ... серцець (*Нар. творчість*).

7. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Язык Хмельницького, Пушкаря, Дорошенка, Апостола, Папая должен передать славу этих великих людей Украины (*І. Срезневський*). 2. Я люблю волшебные мелодии украинской народной песни, волнующую красоту украинской музыки, прекрасный украинский язык, чудесный народный говор (*М. Горький*). 3. Язык Украины поэтичен, музыкален и чрезвычайно живописен (*В. Короленко*). 4. Патриотизм начинается с отношения к своему языку (*І. Купрін*).

волшебный — чарівний

волнующий — зворушливий

чрезвычайно — надзвичайно

живописный — мальовничий

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

МОВА

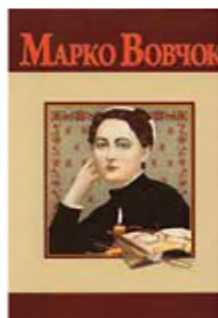
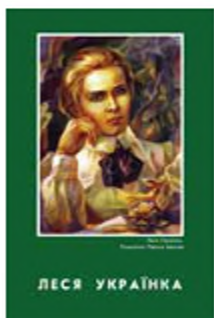
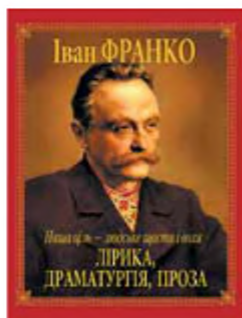
8. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час. Якщо текст прочитано більш ніж за півтори хвилини, вам необхідно вдосконалити техніку читання.

Могутність мови — це духовна могутність народу. Народ дає мові силу й красу. Він сам у піснях творить зразки неперевершеної поезії, а його таланти високо підносять авторитет рідного слова, вплітаючи у вінок своєї і світової культури найшпінші троянди.

З найдавніших часів українське слово жило у творах усної народної творчості: піснях, легендах, переказах, думках. Живою розмовною мовою написав славнозвісні твори — поему «Енеїда» та п'єсу «Наталка Полтавка» — Іван Котляревський. Тарас Шевченко став основоположником літературної української мови. Чимало зробили для її утвердження й інші українські письменники XIX століття: Марко Вовчок, Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Іван Франко, Леся Українка, Михайло Коцюбинський.

У мові відбито індивідуальність народу. Тому мова є засобом взаєморозуміння і спілкування.

Без розквіту національних культур не може творитися світова культура. Немає поганих мов, як немає поганих народів. Це треба глибоко усвідомити, тоді стане зрозуміло, чому так треба піклуватися про мову, плекати і деліати її, оберігати і збагачувати, вдосконалювати й робити гнучкішою (За М. Шумилом).

9. За самостійно складеним планом підготуйте усне повідомлення «Мова — скарбниця духовності народу», скориставшись матеріалом вправ § 1 та рубрикою «Духовні скарби України. Мова».

МОВА І МОВЛЕННЯ. ВИДИ МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. НАВЧАЛЬНЕ ЧИТАННЯ МОВЧКИ

1. Чим різняться поняття *мова* і *мовлення*?
2. Які види мовленнєвої діяльності вам відомі?

Щоб мати можливість спілкуватися, людина оволодіває мовними навичками (фонетичними, орфоепічними, орфографічними, лексичними, граматичними, стилістичними) та мовленнєвими вміннями (аудіюванням, читанням, говорінням, письмом).

10. Розкажіть про мову і мовлення, види мовленнєвої діяльності, використовуючи таблицю.

Спілкування

Мова	Мовлення
Фонетика (звуки мови). Орфоепія (правильна вимова слів). Графіка (передача звуків мови на письмі). Орфографія (правила написання слів мови). Лексикологія (словниковий склад). Граматика: → морфологія (слова як частини мови); → синтаксис (будова речень і словосполучень). Пунктуація (правила вживання розділових знаків). Стилістика (стилі мовлення).	Аудіювання (слухання і розуміння співрозмовника). Читання (уміння сприймати друковані тексти і розуміти їх). Говоріння (вміння відповідати на поставлені запитання, висловлювати власну думку). Письмо (вміння передавати на письмі власні думки).

11. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте прислів'я. Скажіть, про які види мовленнєвої діяльності йдеться в кожному з них?
 1. Не перо пише, а розум.
 2. Ліпше переконувати словами, як кулаками.
 3. Не мовчанка буває нудна, а пуста балаканина.
 4. Менше говори, а більше слухай.
 5. Щоб правду знати, треба книжку читати.
 6. Не на користь книжки читати, коли тільки верхки хашати (*Нар. творчість*).
12. **Попрацюйте в парах.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Зачем читать вслух? А в самом деле, зачем? Возьмите хорошую книгу и прочитайте её вслух. Не торопись. Каждое слово обретает особый вес. При чтении вслух работает и зрительная, и слуховая память. Вместе они творят чудеса...

Какая старина! Ну зачем это сейчас, когда в каждом доме радио, телевизор!

Однако слово, прозвучавшее из уст даже самого лучшего актёра, и слово, прозвучавшее в безыскусном домашнем чтении, звучат по-разному. Домашнее чтение вслух очень сближает (С. Львов).

вслух — вголос

торопливо — поспіхом

обретать — набувати

зрительный — зоровий

чудо — диво

безыскусный — тут: аматорський

13. I. Прочитайте текст мовчки.

ПОДВИГ І ДИВО КАТЕРИНИ ВІЛОКУР

«Якби в нас була такого рівня майстерності художниця, ми б змусили заговорити про неї увесь світ», — так сказав Пабло Пікассó, побачивши картини «громадянки села Богданівки» на міжнародній виставці в Парижі.

Життя Катерини Василівни Вілокур можна схарактеризувати двома словами — подвиг і диво. Читати і писати навчилася самотужки. Малювати почала з дитинства, спочатку вуглем на клаптках старих сорочок, потім — на полотні. Подвиг, бо не перестала малювати, незважаючи на постійні технічні складності (методом спроб і помилок навчилася сама ґрунтувати полотно, намагалася робити й фарби, надавала перевагу саморобним пензлям «із котячого хвоста»). Невдало скінчилися намагання вступити до Миргородського технікуму художньої кераміки, потім — до Київського театрального технікуму. До того ж родина засуджувала захоплення малюванням.

А диво — бо якось, почувши по радіо пісню «Чи я в лузі не калина була?», а виконанні Оксани Петрусенко, зважилася написати листа, адресувавши його: «Київ, академічний театр, Оксані Петрусенко». Лист цей не загубився, а вкладений у нього малюнок на шматку полотна настільки вразив співачку, що вже через рік, 1940, за її сприяння в Полтаві відбулася перша персональна виставка художниці.

У натюрмортах, пейзажах, портретатах, автопортретах Катерини Вілокур поєднуються безпосередність індивідуального світосприйняття й оригінальність його образного відтворення та висока

К. Вілокур.
Автопортрет

майстерність. Художниця не робила ескізів та начерків, великі полотна починала писати з найдрібніших деталей. У картинах відтворювала квіти: соняшники, жоржини, мальви, півонії, волошки, що здаються персоніфікованими.

На Міжнародній виставці в Парижі експонувалися три картини Катерини Білокур — «Берізка», «Цар-Колос», «Колгоспне поле».

«Колгоспне поле» створене в щасливий період життя (рік завершення картини був роком прийому Катерини Білокур до Спілки художників). Це — мальовничий гімн квітам: шість жоржин, які піднімаються з-за тину з накинutoю хусткою, і величний вінок, сплетений з усіх квітів, що розпускаються протягом року. Це ті квіти, які вона бачила, навіть не виходячи із двору свого будинку в Богданівці, і через які вона осягала сама й розкривала іншим красу всесвіту і велич Бога. Крізь квітковий вінок видніється далечинь — вода, земля, небо — неосяжний і загадковий світ, про який Катерина Білокур знала незрівнянно більше, ніж ті, хто не раз обігнув земну кулю...

К. Білокур. Колгоспне поле

Художниця ніколи не зривала квітів. Терпляче чекала, коли розпуститься, зацвіте потрібна їй жоржина чи мальва. Заради того, щоб побачити ту чи іншу квітку «живою», Катерина Білокур могла пройти на своїх хворих, застуджених ногах двадцять — тридцять кілометрів — у ліс під Пирятин, у мальовничі закутки під Яготин. У Києві улюбленим місцем був ботанічний сад (За О. Ламоновою).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Як оцінив творчість Катерини Білокур Пабло Пікассо?
2. Чому життя художниці можна назвати подвигом?
3. Яку роль у розкритті таланту Катерини Білокур відіграла співачка Оксана Петрусенко?
4. Як працювала художниця? У чому своєрідність її полотен?
5. Які твори Катерини Білокур експонувалися на міжнародній виставці в Парижі?
6. Користуючись репродукцією на с. 12, опишіть картину «Колгоспне поле».
7. Які факти свідчать про побожне ставлення художниці до квітів?
8. Сформулюйте тему й основну думку висловлювання.
9. Які типи мовлення поєднано в тексті?

III. Підготуйте докладний усний переказ тексту за самостійно складеним планом.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

НА ВИСТАВЦІ

14. I. Прочитайте діалог за особами.

— Мамо, ми сьогодні з класом ходили до галереї мистецтв. Це виставка творів сучасних художників.

— Що тобі запам'яталось? Які саме картини сподобалися?

— На виставці експонувалися і портрети, і пейзажі, і натюрморти. Але найбільше сподобалася картина житомирського художника Юрія Камишного «Земля і небо».

— Це якийсь незвичайний пейзаж, Андрійку?

— Ні, тут дуже вдало поєднано і натюрморт, і пейзаж, і навіть портрет.

— Цікаво. Що ж зображено на картині?

— Спочатку мою увагу привернув перший план полотна. Це майстерно написаний натюрморт. На столі лежать дари осені: золотава цибуля, головки часнику, пузатий гарбуз, що наче виглядає із заплічного короба, ребристі патисони, добірна картопля. Коли ж я

Ю. Камішний. Земля і небо

уважно придивився, побачив на віддаленому плані постать зігнутої бабусі, що, спираючись на костур, несе до хати відро з водою. Мабуть, усе зображене на передньому плані вирощене дбайливими руками цієї літньої жінки. А ще мене вразили кольори вечірнього неба. Здається, сонце ось-ось закотиться за обрій, а зараз воно за хмарами. У зображенні поєднуються темно-сірий, насичено-синій, світло-рожевий тони. Так справді буває осіннього вечора.

— Андрійку, це все дуже цікаво! Ти так розповів, що мені теж захотілося її побачити. Чи не сходити нам разом до галереї мистецтв у неділю?

— Із великим задоволенням побуваю там ще раз.

II. Попрацюйте в парах. Доберіть репродукцію картини і складіть діалог — обмін враженнями про цей твір мистецтва.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2. Синтаксис і пунктуація. Розділові знаки в синтаксичних конструкціях

1. Що називається словосполученням?
2. Чим словосполучення відрізняється від слова, а чим — від речення?
3. Що таке граматична основа речення?
4. Назвіть другорядні члени речення?
5. Які бувають речення за метою висловлювання та інтонацією?
6. Які члени речення називаються однорідними? Які розділові знаки при них уживають?
7. Що таке звертання, вставні слова? Як їх виокремлюють у реченні?
8. Яке речення називається складним?
9. Що таке пряма мова, діалог? Які розділові знаки при них уживають?

15. I. **Попрацюйте в парах.** Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Поясніть, чим подані іменники відрізняються в російській і українській мовах.

Далёкий путь, белоснежный тюль, ароматный шампунь, далёкая Сибирь, актовый зал, дикая степь, дубовые листья, открытая дверь, барабанная дробь, новые чернила, высокий тополь, праздничная распродажа, злая собака, невыносимая боль, пшеничные колосья, **поблагодарить брата**, извинить товарища, **младше других одноклассников**.

невыносимый — нестерпный

- II. Зробіть письмовий синтаксичний розбір виділених словосполучень, користуючись схемою на с. 228.
16. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Поясніть вживання розділових знаків.

Рекс — добрий собака. До нього в будку ходили курчата, жило з ним кр..ве кач..ня, забігав сюди білий крол..к. Налізе в будку малечі; Рекс ляже, витягне лапи, вуха по з..млі ро..стелить, зажмурить очі. Звірята обліплять його з усіх боків, а пес як мертвий, вухом не здр..гне: хай собі гріються. А ще він був учений соба-

ка, любив смішити людей. С..джу я під хатою, обнявши кудлатого Рекса. Ось в..ходить у двір мати, у її очах — п..чаль. Щоб її розваж..ти, я сумно проказую: «Рекс, ти зна..ш, я від'їжджаю дуже далеко. Прощай!» Пес миттю схоплю..ться на ноги, здимає з кілка мій картуз, несе його в зубах і одягає мені на голову. Мати, хоч і закурена ще, трошки всміха..ться і мовить: «Вас хоч обох у цирк!» (За В. Близнецем).

II. Визначте відмінки і відміни іменників. Чому виділений іменник не належить до жодної з відмін?

III. Підготуйте невелику усну розповідь про своїх домашніх улюбленців.

17. I. Спишіть текст, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення.

Минули літні дні. Зелень квіти радісне щебетання пташок усе кудись зникло. Природа проводжала осінь готувалася міцно заснути довгим зимовим сном. Холодне сонце вставало пізно й мерщій квапилося сховатися за обрій. Це вже було не ласкаве й життєрадісне сонце, що влітку. Воно було не зогріте й засумоване. Журно й мовчки переходило землю. А ночі насувалися чорні й тривожні і на світанку аж сивіли інеем з горя (За П. Козланюком).

II. Зробіть повний синтаксичний розбір третього речення, користуючись схемою на с. 228.

18. Розв'яжіть мовну задачу.

П'ятикласник написав у листі своєму другові: «У нас у селі багато дерев: кленів, троянд, соняшників». Яку помилку зробив учень? Введіть у речення потрібне узагальнювальне слово. Запишіть виправлене речення, правильно ставлячи розділові знаки.

19. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Мово рідна ти ж, як море, безконечна могутня глибинна.
2. Арфо серця мого я люблю зажуру пісень твоїх і музику слів твоїх.
3. З тобою скарбе мій єдиний я найбагатший і найдужчий у світі.
4. Ти повертаєш мене до життя мудрий учителю мій! (З тв. С. Плачинди).

20. **Попрацюйте в парах.** I. Прочитайте речення. Скажіть, чому в одному випадку виділені слова відокремлюються комами, а в іншому — ні.

1. Мені осіння ніч короткою здається (Лєся Українка). Здається, рукою подати до села (Б. Кожар). 2. Добра такого зроду у мене, правда, не було (Т. Шевченко). Правда ніколи не буває солодкою (Г. Сковорода). 3. Кажуть, юність нерозсудлива й тривожна (Л. Забашта). Старі кажуть на глум, а ти бери на ум (Нар. творчість).

II. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. По вулиці йду і здається уперше розплющив я очі на світ (О. Підсуха). 2. Для нас у ріднім краї навіть дим солодкий та коханий (Леся Українка). 3. Не можна кажуть людині помолодшати, а подобішати завжди можна (О. Гончар). 4. На жаль світ побудований так, що щастя людства здобувається ціною чийось страждань (О. Гончар). 5. І того можливо не знайду я слова, щоб наш прекрасний оспівати світ (М. Рильський).

21. **Попрацюйте самостійно.** Випишіть спочатку прості речення з однорідними членами, а потім — складні речення. Поставте потрібні розділові знаки. Підкресліть граматичні основи речень.

1. Гілля розгойдується жовте листя падає додолу (С. Гуцало). 2. Часто й густо набігали татари грабували палили й руйнували села (Б. Гринченко). 3. Блищали від сонця стерні сріблилася обвішана разочками роси павутина (Григір Тютюнник). 4. Я живу і борюся і творю для людей (В. Забаштанський). 5. На небі висів блідий ріжечок місяця а на сході вже біліла смужка світанку (Григір Тютюнник). 6. Вузьенька стежка щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі (М. Коцюбинський).

22. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте речення. Непряму мову замініть прямою. Перероблені речення запишіть. Обґрунтуйте вживання розділових знаків при прямій мові.

1. Лько запитав, чи чайки зміють ловити рибу. 2. Дядько сказав, що сьогодні початок мисливського сезону. 3. Лісник відповів, що сюди лосі з заповідника не бігають. 4. Бабуся запитала, коли я повернуся зі школи. 5. Батько сказав Петрикові, що птах житиме в них до весни.

23. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть діалог, ставлячи потрібні розділові знаки. Доберіть із дужок потрібні букви.

Михайлику! (П,п)ролунав голос із лісу.

А хто там вигукує? (Г,г)олосно питаюся в діброви і поглядом обнищпорюю узлісок.

Це я Михайлику! Гов!

А хто ти така? (П,п)итаюся так, наче не впізнаю.

От і не скажу!

Ти може мавка лісова?

Ні, я дівчинка з лісу (С,с)ріблом надзвонюється знайомий смі...

Ти приїхав?

А ти не бачиш?

Авжеш бачу! (Р,р)адіють її карі, з краплинками роси очі, радіє протісканий вузлик губів і ямка під ними... (М. Стельмах).

24. I. Спишіть вірш Дмитра Луценка, вставляючи пропущені букви і розділові знаки.

Уже на осінь пов..рта,
Втомилась ластівка завзята.
С..дять рядками на дротах
З батьками і ластов..нята.
Тр..возно, ластівко, тобі,
Замовк у серці щebet щ..рий.
Прощайте, шати голубі,
Пора зб..ратися у вирій.

Д. Луценко

- II. Зробіть письмовий морфологічний розбір виділених іменників, користуючись схемою на с. 226.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ПІСНЯ

25. **Попрацюйте в парах.** I. Виразно прочитайте текст, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати дві з половиною хвилини).

«Українська пісня — це геніальна поетична біографія українського народу», — писав Олександр Довженко. І справді, протягом віків українці творили багатющу народнопоетичну спадщину, про яку знають у всьому світі. «Бувають щасливо обдаровані натури і бувають так само щасливо обдаровані народи. Я бачив такий народ-музикант — це українці», — говорив Петро Чайковський.

Наші предки співали і в будень, і в свято. Пісні супроводжували людей від колиски до могили. У них переплелися смуток і радість, любов до рідного краю і ненависть до загарбників, спогад про славне минуле і віра в краще майбуття.

Хто ж був творцем народних пісень? Це — надзвичайно талановиті поети. Лише про деяких із них маємо певні відомості. Так, наприклад, вважається, що пісні «Засвіт встали козаченьки...», «В кінці греблі шумлять верби», «Ой не ходи, Грицю...» написала Маруся Чурай, що жила в Полтаві в середині XVIII століття. Авторство пісні «Іхав козак за Дунай» приписується козакові Харківського полку Семенові Климоському, що жив на межі XVII і XVIII століть. Усього ж народних пісень понад двісті тисяч. Імена більшості народних поетів загубились у віках.

Пісня завжди живила дух народу, надихала на боротьбу і на мирну працю. Звучить вона і всюди в світі, куди закинула наших співвітчизників доля, еднаючи велику українську родину.

Тарас Шевченко вважав, що саме в пісні — безсмертна душа народу:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люди, наша слава,
Слава України!

Тож хай і нині народна пісня звучить у наших оселях, зігріваючи душевним теплом наші серця (*З календаря*).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Що писав про українську пісню Олександр Довженко? Як ви розумієте ці слова видатного кінорежисера?

2. Хто був творцем українських народних пісень? Що ви дізналися про Марусю Чурай з уроків української літератури?

3. Які народні пісні вам подобаються і чому?

III. Підготуйте докладний усний переказ тексту.

26. Виразно прочитайте поезію Петра Засенка. Пригадайте відомі вам з уроків української літератури засоби виразного читання.

Прийшлося Україні — не зняти крил.
В міжбрів'я націлене дуло...
Тоді вона пісню на «ой» почала,
Немов їй під серцем кольнуло.
«Ой Боже...», «Ой нене...»,
«Ой вийду на шлях...»,
«Ой горе тій чайці-небозі...».
Ой скільки тих «ой» простогнало в віках
На цій українській дорозі.
Козак у Стамбулі в обличчя наші
Співав співомовки зухвалі,
Хоч ойкання в небо злітало з душі,
Як тіло тремтіло на палі.
І пісню про Гриця, в якій знемогла
Душа українки в коханні,
Чурай із болючого «ой» почала,
Неначе спіткнулась об камінь.
Державу-незграбу тягла на горбі
Стражденна колгоспниця-мати.
«Ой горе нам, горе», — шептала собі,
Співала, аби не стогнати.
А думочку кожну, а кожне слівце
Чужі підминали копита...

У нашої пісні тривожне лице,
Душа її кров'ю омита.
Ніщо їй катівні, і час, і прогрес,
Підвладна своєму закону:
Шугає, сягає холодних небес,
А гріється в серці незлому.
І все те у спадок дісталось мені,
І як ту журу приневолю...
На «ой» починаються наші пісні —
Вони українського болю.

П. Засенко

1. Про яку художню особливість українських народних пісень сказано в поезії?
2. Які історичні періоди нашої держави згадано у вірші?
3. Сформулюйте основну думку поезії.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПОВТОРЕННЯ ВІВЧЕНОГО ПРО ТЕКСТ, ТИПИ І СТИЛІ МОВЛЕННЯ

1. Що таке текст? Чим текст відрізняється від групи речень?
2. Які типи мовлення ви знаєте?

27. І. Уважно прочитайте пам'ятку.

Ознаки тексту

1. *Наявність теми й основної думки.*
2. *Службовий зв'язок між реченнями.*
3. *Розташування речень у потрібній для розкриття теми послідовності.*
4. *Використання мовних засобів між реченнями:*
 - а) *повторення слів;*
 - б) *використання синонімів;*
 - в) *використання прислівників, сполучників.*

- II. Прочитайте. Доведіть, що подане висловлювання є текстом.

Пишається проти сонця гай, увесь у блискучих краплинах, як у дорогому намісті. Густишою стіною сплелось жито, що почало вже квітнути, пустило дух цвіту. Поміж його стеблами засяяли волош-

ки, немов посвітилися сині лампадки. Розжарили голівки горичвіту, загула бджола. Високо під небом кигикнула чайка, блиснула срібним крилом. Як привільно навкруги! (За С. Васильченком).

Розвиток думки в тексті відбувається завдяки тому, що до вже відомої інформації додається нова.

Частину речення, що вбирає в себе певну частину попереднього речення, називають «**відомим**».

Частину речення, що містить основну (нову) інформацію, називають «**новим**».

У тексті-розповіді «відомими» є назви предметів чи осіб, а «новим» — назва дії чи стану.

У тексті-описі «відомим» є назва предмета чи його частини, а «новим» — ознаки.

28. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Визначте, до якого стилю мовлення належить висловлювання. Підкресліть у реченнях тексту «відоме».

Леб..ді зуп..нилися неподалік. Полохливі птахи оглянули зарості і, пер..конавшись, що їм нічого не загрожує, підпливли ближче до оч..рету. Спокійно, не поспішаючи, леб..ді діставали з води кор..невища водяних рослин. Їхні жовті лапи кумедно вдаряли об воду, вирівнюючи важке тіло (За А. Давидовим).

- II. Користуючись поданою фотоілюстрацією, складіть усний опис лебедя.

Білі красені

- III. Поясніть значення фразеологізмів *лебедина вірність*, *лебедина пісня*.

29. Розгляньте таблицю. Підготуйте зв'язну розповідь про стилі мовлення.

Стилі мовлення	Мета висловлювання	Основні види висловлювань	Основні риси стилю мовлення
Розмовний	Спілкування з близькими людьми, встановлення і з'ясування стосунків, обмін думками	Бесіди (діалоги) на побутові теми, листи до близьких людей	Невимушеність висловлювання, емоційність
Науковий	Повідомлення про досягнення науки і техніки, опис суттєвих ознак предметів і явищ	Наукові статті, лекції, доповіді, навчальна література	Логічність, доказовість, точність, виділення суттєвого, найбільш важливого
Офіційно-діловий	Регулювання ділових стосунків між людьми, установами, організаціями, державами	Угоди, закони, ділові папери (звіт, довідка, розписка, протокол, оголошення, заява)	Офіційність мови, точність, відсутність емоційності
Публіцистичний	Вплив на людей, формування ставлення до певних проблем	Газетні і журнальні статті, виступи на радіо і телебаченні, мітингах і зборах	Яскраво виражена оцінка предмета чи явища, закличність
Художній	Змалювання картин дійсності за допомогою художніх образів	Оповідання, повісті, романи, п'єси, вірші	Образність, конкретність, увага до окремих деталей, емоційність

30. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте текст. Визначте, до якого стилю мовлення належить кожне висловлювання.

1. Є міста, в яких минуле — більше, значиміше, ніж нинішність. Є міста, що лише ждуть свого майбутнього. Київ гармонійно поєднує в собі три виміри часу. Київ вічно молодий, він у вічному русі, у невичинних змінах. Великі історичні міста великі не тому, що завжди були незмінними, а тому, що змінювалися, оновлювалися, зростали (*За П. Загребельним*).

2. У районі Києва Дніпро виходить у зону помірної вологості. Звідси починається його середня течія. Долина характеризується чітко вираженою асиметричністю: правий схил крутий і високий, лівий — низький і пологий. Річка проходить уздовж Придніпровської височини, яка відхиляє її течію на південний схід. До Кременчука Дніпро тече в межах лісостепової зони, яка далі змінюється степовою (*З довідника*).

3. Білі, тонкі, аж прозорі, хмарки нависли над Оболонню й Подолом. Чудовий жовтий колір подекуди на кінцях хмаринок лиснить то жовтогарячим світлом, то рожевим. Сонце без проміння, червоне, наче з жару. За Вишгородом стоїть на Дніпрі сиза, але з жовтими сутінками імла (За І. Нечужем-Левицьким).

4. Стаття 20.

Столицею України є місто Київ (Із Конституції України).

5. — Синку, в тебе мокрий чуб. Ти знову ходив на Дніпро купатися?

— Ні, мамо, я впав!

— А чому ж одяг сухий?

— Я знав, мамо, що ти розсердишся, якщо я його намочу. Тому перед тим, як падати, роздягнувся (З журналу).

31. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте тип і стиль мовлення тексту.

Поляна, окружена з трьох сторін лісом, казалась зеленою чащею. Меж зубчастими вершинами зелених аллей плавився закат. В промито́м дождём воздухе не дрожало ни одной пылинки. Осенняя пышность и яркость зелени всюду удивительно сочеталась с весенней чистотой красок, что бывает только на горных склонах. От закатного отсвета всё приняло тёплый телесный оттенок. (За Г. Ніколаєвою).

поляна — галявина
закат — захід

удивительно — дивовижно
склон — схил

§ 3. Морфологія та орфографія. Найскладніші орфограми

1. Яка частина мови називається іменником?
2. Які граматичні ознаки має іменник?
3. Розкажіть про поділ іменників на відміни і групи.
4. Сформулюйте орфограму «Букви *о*, *е* в закінченнях орудного відмінка іменників першої і другої відміни».
5. Коли в родовому відмінку однини іменників другої відміни живається закінчення *-а (-я)*, а коли — *-у (-ю)*?
6. Сформулюйте орфограму «Подовження м'яких і пом'якшених приголосних в орудному відмінку іменників третьої відміни».

- 32. Хто швидше?** Поставте подані іменники в орудному відмінку і запишіть у два стовпчики: а) з буквою -о- в закінченні; б) з буквою -е- в закінченні.

Знак, удача, базар, комиш, обруч, футляр, криниця, склянка, шарф, віраж, лідер, спориш, плече, кориця, стріла, однокласниця, правда, кулінар, тиша, одяг.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... дають».

- 33. Попрацюйте в парах.** I. Спишіть прислів'я та приказки, ставлячи подані в дужках іменники в родовому відмінку однини.

1. Як з (камінь) води не витиснеш, так від нього не почувеш доброго слова. 2. Як випустиш зі свого (язик), то на чужому не втримаєш. 3. Каже казна-що, аби пара дарма з (рот) не йшла. 4. Є слова з (полин), є слова з (мед), тільки їм йняти віри не треба. 5. Бесіди багато, а (розум) мало. 6. Язик на кінець (світ) заведе. 7. Безглузда розмова не має ні (початок), ні (кінець) (*Нар. творчість*).

II. Якою спільною темою об'єднані подані прислів'я і приказки? Поясніть, як ви розумієте їх зміст.

- 34. Хто швидше?** Поставте подані іменники в орудному відмінку і запишіть у три стовпчики: а) без подвоєння та апострофа; б) з подвоєнням; в) з апострофом.

Звіяковілість, ожеледь, любов, кров, небезпечність, далеч, мати, блакить, смерть, тінь, жовч, верф, осінь, Об, вживаність, сталь, Перм, нехворощ, лють.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв іменників, записаних у першій і другій стовпчики, складеться початок прислів'я: «... вовк козу здивувати».

- 35. Попрацюйте в парах.** Спишіть сполучення слів, розкриваючи дужки. Які власні назви треба узяти в лапки?

(О,о)рганізація (О, о)б'єднаних (Н,н)ацій, (К,к)іївська (К,к)іно-студія імені (О,о)лександра (Д,д)овженка, (Г,г)азета (У,у)країнське (С,с)лово, (Д,д)ень (Н,н)езалежності, (С,с)танція (М,м)етро (Д,д)орогожичі, (Н,н)аціональний (В,в)анк (У,у)країни, (В,в)олодимир (В,в)еликий, (С,с)узир'я (В,в)еликої (В,в)едмедиці, (О,о)пера (Н,н)аталка (П,п)олтавка, (Н,н)аціональний (У,у)ніверситет імені (Т,т)араса (Ш,ш)евченка, (В,в)айка (В,в)овк та (Я,я)гня.

1. Яка частина мови називається прикметником?
2. Як змінюються прикметники?
3. Розкажіть про розряди прикметників за значенням.
4. Як творяться прикметники вищого ступеня порівняння?

У чому особливості творення і вживання прикметників найвищого ступеня порівняння?

5. Розкажіть про особливості відмінювання прикметників твердої і м'якої груп. Чому прикметники на *-лиций* не належать ні до твердої, ні до м'якої групи?

6. Розкажіть про особливості правопису складних прикметників.

- 36. Попрацюйте самостійно.** З'ясуйте за тлумачним словником значення слів *знякловість, верф, нехворощ*. Складіть і запишіть із ними речення.

- 37.** Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Випишіть прикметники разом з іменниками, від яких вони залежать. Визначте рід, число і відмінок прикметників.

Широка дорога стелиться від Києва на Богуслав і далі в шевченківський край. Вересень уже запалив осінні вогнища в лісах і дібровах. Обабіч широкого кам'янистого шляху жовтогарячими свічками палахкотять струнки тополі й багрянцем наливаються клени. Тільки молоді дубочки та лапасті акації, які розвиваються пізньої весни, живуть ще літом — вишумовують соковитим зеллом.

Рання осінь бродить полями. Чути шелест жовтої кукурудзи. У передчутті холодів ніжитья перед вересневим сонцем озимина.

Дорога через степ

Дорога пролягла через степи, збігає в долини, сірою стрічкою здіймається на пагорби. Часом вона заходить у села, і тоді із-за тинів і парканів війне на нас осіннім квітом жоржин, стиглими яблуками і сивим терном, що набирається терпкого соку осені (*За І. Цюлою*).

- 38. Хто швидше?** Запишіть у три стовпчики подані словосполучення з прикметниками: а) з якісними; б) з відносними; в) з присвійними.

Кислі ягоди, рослинний світ, лікареві записи, осикові дошки, Едуардова краватка, бетонна плита, орлиний зір, жалюгідний вчинок, Григорієва книга, олійна фарба, надійний захист, тренажерний зал, крокодилова паща, активне втручання, Антонініні рукавички, алюмінієва деталь.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних прикметників складеться початок прислів'я: «..., коли її робити з охотою».

39. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння, поясніть їх спосіб творення.

САМЫЙ ДОРОГОЙ ЧЕЛОВЕК

У матери самые добрые и ласковые руки, самое верное и чуткое сердце. В нём никогда не гаснет любовь, оно ни к чему не остается равнодушным.

И сколько бы тебе ни было лет, тебе всегда нужна мать, её ласка, её взгляд. Чем больше твоя любовь к матери, тем радостнее и светлее жизнь (За З. Воскресенською).

чуткий — чужий

равнодушный — байдужий

40. Запишіть подані словосполучення з прикметниками у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *и* в закінченнях; б) зі вставленою буквою *і* в закінченнях.

Українськ...х звичаїв, у святков...м вбранні, чуж...х думок, дорожн...х робіт, на осиков...й гілці, брудніш...й одяг, при велик...й допомозі, в учнівськ...х творах, у княж... часи, з найкращ...ми побажаннями, старш...м братом, на висок...й сосні.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв прикметників складеться початок прислів'я: «... лічать».

41. I. Прочитайте. Скажіть, до якого стилю мовлення належить текст. Спишіть, вставляючи пропущені букви і розкриваючи дужки.

Горобина зв...чайна — дер...во високою від шести до восьми метрів. Кора блискучо(сіра), гладенька. Молоді гілки пухнас...ті. Листя продовгувато (загострене), зверху матово(зелене), знизу сірувате. Квіти п'яти (целосткові), з м'ц...ним гіркувато(м...гдалевим) запахом. Суцвіт...я — густий щиток. Плоди майже куле(подібні), соковиті, жовто(гарячі) або яскраво(ч...рвоні). Насін...я ч...рвонувате, серпо(видне). Цвіте горобина у травні — червні. Плоди дозрівають у вер...сні — жовтні. В Україні горобина росте в поліських і лісо(ст...пових) районах (З довідника).

II. Складіть і запишіть опис горобини за фотоілюстрацією в художньому стилі, використовуючи складні прикметники.

Горобина

42. I. Прочитайте. Скажіть, якою спільною темою об'єднані прислів'я і приказки. Поясніть, як ви розумієте їх зміст.

1. Мамина ласка як сонце. 2. Мати — найрідніша людина. 3. Нема цвіту кращого від маківочки, нема роду милішого від матівочки. 4. Материнська любов ніколи не міняється. 5. Рідної матері слівце як літнє сонце (*Народна творчість*).

II. Зробіть письмовий морфологічний розбір виділених прикметників, користуючись схемою на с. 226.

1. Яка частина мови називається числівником?
2. На які розряди за значенням поділяються числівники?
3. На які групи за будовою поділяються числівники?
4. У чому особливість відмінювання числівників — назв десятків?
5. Як відмінюються числівники — назви сотень?
6. Яка частина мови називається займенником?
7. Назвіть розряди займенників за значенням.
8. Розкажіть про правопис неозначених і заперечних займенників.

43. Прочитайте прислів'я і приказки. Скажіть, як ви розумієте їх зміст. Випишіть числівники, визначте їх розряди за значенням.

1. Однією рукою дає, а другою забирає. 2. Де багато слів, там немає справи. 3. Це такий, що зробить півтора людського. 4. Семеро одного не чекають. 5. Ти маєш двоє очей і один язик, щоб багато бачив, а мало говорив. 6. Старий кінь годину біжить, а кілька днів лежить. 7. Заздрісного десятою дорогою обходь. 8. І двоє мудреців не переважать одного впертого (*Нар. творчість*).

44. **Хто швидше?** Запишіть словосполучення з іменниками у два стовпчики: а) із закінченням *-и* або *-і*; б) із закінченням *-а* або *-я*.

Три (склад), два (картуз), півтора (день), два (колесо), чотири (ешелон), одна третя (острів), два (океан), півтора (тиждень), два (берег), чотири (стебло), півтора (пиріг), два (стілець).

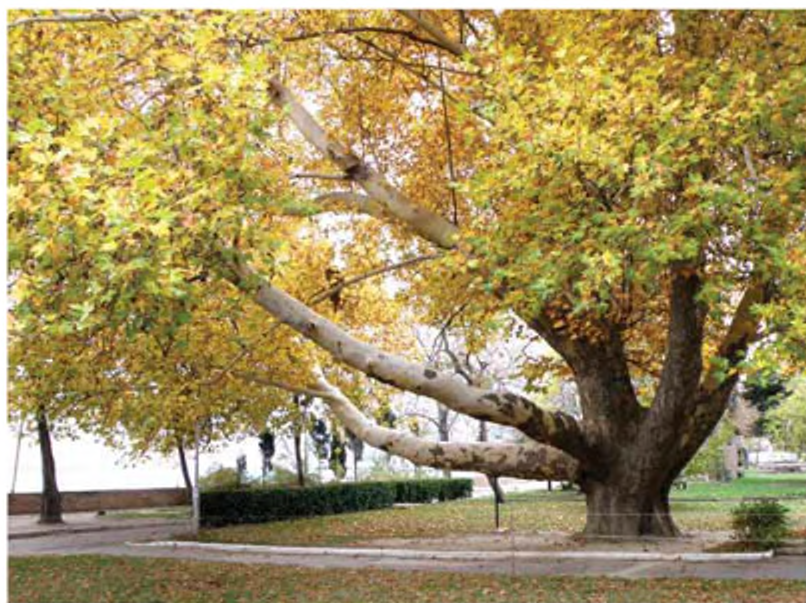

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться закінчення прислів'я: «Голова не на те, щоб тільки ...».

45. I. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть текст, замінюючи цифри словами.

У Верхній Хортиці стоїть і досі могутній запорізький дуб. Це одне із найстаріших дерев в Україні: йому вже більше 700 років. Крона цього дуба складається з 18 великих гілок, периметр верхівки дерева досягає 102 метрів. Її тінистий намет вимірювався 43 метрами в поперечнику і здалека скидався на цілий гай.

Окоренок дуба на обмах утовшки дорівнює 656 сантиметрам. Діаметр стовбура сягав 208 сантиметрів. Висота дуба дорівнювала 36 метрам. На жаль, неблаганний час не пошкодував старезного свідка славетних подій (За І. Шаповалом).

Незвичайне дерево

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Розкажіть, які незвичайні дерева є у вашій місцевості. Складіть їх усний науковий опис.

46. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Я проснувся в шість годин від монотонного постукування капелі дощу в оконне скло (М. Пришвін). 2. Однокласники домовилися зустрітися у школі в восьм'ятнадцять. 3. В полседьмого зібрання уже закончилось. 4. Без п'ятнадцяти двенадцять отця розбудил тривожний телефонний дзвінок. 5. Поезд прибув без опоздання в семнадцять двадцять. 6. Ця складна операція почалась в двенадцять і продовжилась околo двох годин (З тв. А. Рибакoва).

око́нное стекло́ — ші́бка
опозда́ние — запі́знення

47. **Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Підкресліть займенники, визначте їхні розряди.

1. Як диво це нащадкам збер...гти, — і гай, і річку, повну прохо-
луди. 2. Мій пращур був із козаків, яких боялись шляхта й хани.
3. А осінь! Стільки збуджених с...рдець вона своїм пр...ходом поло-
нила. 4. Питав я в себе: «Ти не мав провини перед совіст...ю в
жит...і?» 5. Хтось буде жити муками надій, у когось серце болем
заятриться. 6. І тільки вогн...к вірного кохан...я собі лишу — нікому
не віддам. 7. А чайки журливо к...гичуть. За ким вони плачуть?
Кого вони кличуть? (З *тв. Д. Луценка*.)

48. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення із займенниками у три
стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті,
що пишуться окремо.

Кому(сь) звітувати, (будь)яке очищення, де(в)чому прогадати,
що(небудь) шукати, ні(з)ким не говорити, (хтозна)яка ожеледь,
не(аби)які учні, ні(з)яким оздобленням, (де)що вивчати, які(небудь)
подарунки, кого(сь) остерігатися, бозна(про)що думати, (бозна)що
згадати, казна(з)чого сміятися, (казна)чому повірити, (аби)що тяг-
нути, аби(з)ким зустрітися.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв останніх записаних
слів складеться початок прислів'я: «..., *та свого не губи*».

49. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Підготуйтеся до
докладного усного переказу.

На початку дев'ятнадцятого століття вчені були неймовірно зди-
вовані, як далеко помандрувала **одна** з шотландських народних
пісень — вона прижилася в Україні і стала тут народною, широко
зноюю під назвою «**Їхав** козак за Дунай». Але коли дослідники
глибше проаналізували **цю** загадку, то виявили зовсім інший факт.
З'ясувалося, що пісня «**Їхав** козак за Дунай» народилася таки в
Україні, а залетіла аж до Шотландії, ставши там народною. І не
тільки до Шотландії, вона звучала і французькою, і польською, і
чеською, і болгарською, і угорською та іншими мовами. А ще
з'ясувалося, що в цій пісні є автор. **Його** ім'я — Семен Климовський.
Щоправда, деякий час дослідники сперечалися, чи він, бува, не
вигаданий, припускаючи створення легендарного образу людини,
якої насправді на світі не було. Але швидко знайшлися свідчення
того, що Семен Климовський — не вигадана, а реальна особа. **Це**
був козак Харківського полку. На схилі літ він оселився в селі
Припутнях, де мав велику пасіку, спостерігав за життям бджіл,
знаходячи в ньому багато подібного до життя людей. Семен
Климовський написав філософський трактат про те, яким повинно
бути суспільство (*За М. Слабошницьким*).

II. Зробіть письмовий морфологічний розбір виділених числівників і займенників, користуючись схемою на с. 227.

1. Яка частина мови називається дієсловом?

2. Уважно розгляньте таблицю-коло «Форми дієслова» на першому форзаці підручника. Розкажіть про дієслівні форми.

3. Які способи форми має дієслово? Як змінюються дієслова дійсного способу?

4. Як змінюються дієслова в теперішньому і майбутньому часі, а як — у минулому?

5. Які дієслова належать до першої дієвідміни, а які — до другої?

6. Сформулюйте орфограму «Букви е (є), и (ї) в закінченнях дієслів».

7. Які дієслова називаються перехідними?

8. Розкажіть про правопис *не* з дієсловами.

50. I. Спишіть прислів'я і приказки, вставляючи пропущені букви. Підкресліть дієслова, визначте їхню форму.

1. Важко л..дачому годити. 2. Ледар хова..ться від роботи, як пес від мух. 3. Не поспішай, ледарю, яз..ком, а квапся ділом. 4. Під л..жачий камінь вода не тече. 5. Лінивий сидючи спить, а лежачи робить. 6. Жив би пишно, їв би смачно, а робити лячно. 7. У ледаря хату небом покрито. 8. В'ють не л..жачого, а л..дачого (*Нар. творчість*).

II. Якою спільною темою об'єднані подані прислів'я? Поясніть, як ви розумієте їх зміст.

51. **Хто швидше?** Запишіть подані дієслова у два стовпчики: а) із вставленими буквами *е, є*; б) із вставленими буквами *и, ї*.

Зника..ш, чека..ш, обіда..те, скигл..те, крич..те, трима..мо, шука..ш, сид..те, здобуд..те, знайом..те, писат..мете, оцінюват..му, зна..те, вір..те, викону..ш.

52. I. Прочитайте текст. Випишіть дієслова, визначте спосіб, а в дійсному способі — ще й час.

Ідеш дорогою, а пообіч степ широкий та розлогий, що не видно йому ні кінця, ні краю. Ось там за горбком щось зачаєно притаїлося. Може, хмарка підкрадається грозова, а може, просто інший пагорб видніється. Вийдеш на гору, а перед тобою диво невидане. Унизу долина широка розляглася, а посередині озеро сріблиться. Подивися в інший бік — там ліс починається, синій та густий. Далі село далеке заховалося. Коли б не хати білосніжні, — нізащо не примітив би його в бурхливому маєві. Люблю цю дорогу. Пройдіться нею і ви — не пошкодуєте (*За Ю. Збанацьким*).

Л. Шелудько. Полудень

II. Розгляньте репродукцію картини Л. Шелудька «Полудень». Опишіть краєвид. Складіть усну розповідь «Моя улюблена стежка», використовуючи дієслова дійсного, умовного і наказового способів.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок прислів'я: «..., бо схочеш водиці!».

53. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Я (не)здужаю і, як усі хворі, прислухаюся до найменшого шереху за вікном (В. Земляк). 2. Ніхто (не)здужає зламати нашу міць і славу, ні в кого сил таких (не)стане на землі (М. Бажан). 3. (Не)журяться Катерина і гадки (не)має — в новесенькій хустині в вікно виглядає (Т. Шевченко). 4. (Не)зчулися, як підкрався світанок (Д. Ткач). 5. Хто розуму (не)має, тому його і коваль (не)скує (Нар. творчість). 6. Рідна мати моя! Ти ночей (не)доспала (А. Малишко). 7. На старість Мавпочка (не)добачати стала (Л. Глібов).

54. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть письмовий морфологічний розбір виділених дієслів, користуючись схемою на с. 227.

Знаєте ли вы украинскую ночь? О, вы не знаете украинской ночи. **Всмотритесь** в неё. С середины неба глядит месяц.

Необ'ятний небесний свод раздался, **раздвинулся**. Горит и дышит он. Земля вся в срібляному светі. Божественная ночь! (М. Гоголь).

*необ'ятний — неос'яжний, безмежний
свод — склепіння*

55. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви.

1. Вирост..ш ти, сину, вируш..ш в дорогу (В. Симоенко).
2. У весняний день сіяти не зволікай — вирост..ш чудовий урожай (Нар. творчість). 3. Перехиту..ться біля хати струнка сосна — з лісами віта..ться (М. Стельмах). 4. Щирими очима ти так приязно див..ся на світ (Л. Костенко). 5. Коли забув ти рідну мову, бідні..ш духом ти щодня (Д. Білоус). 6. На осінь клуна наповн..ться пшеницею, жито, вівсом і ячменем. 7. Корній обов'язково тут зупин..ться, поволі піде далі, ще й не раз оглян..ться (З тв. У. Самчука).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ОСОБЛИВОСТІ ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ. ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ-РОЗПОВІДІ З ЕЛЕМЕНТАМИ ОПИСУ ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ

Опис зовнішності людини буває діловим і художнім.

Діловий опис зовнішності людини вимагає точності, документальності. У художньому описі передається власне, авторське враження про зовнішність.

Щоб зобразити словесний портрет виразно, яскраво, поетично, використовують епітети, порівняння, пестливі слова, гіперболи.

56. Прочитайте тексти. Скажіть, які художні засоби використовують письменники, описуючи зовнішність людей. Як ці художні засоби виражають ставлення авторів до персонажів?

1. У нього очі — наче волошки в житі.

А під ними з-під каргузика волосся — білявими житніми колосками. Це — Пилипко (А. Головка).

2. Дівчина була вогнисто-руда, а коси її роздimalися хвилями тугого полум'я. Під тим полум'ям світилося чистою білизою напрочуд вродливе обличчя, на якому особливо вирізнялися брови та очі — глибокі й блакитні. Крижаний вираз на обличчі надавав холоду й незворушності ясному погляді блакитних очей, і тому він був жорсткуватий і непривітний (Є. Гуцало).

3. Перед Настею, на білому коні, якийсь татарин у чистій шовковій жовтій одежині, білій кудлатій шапці. Клинцовата борідка, широкі вилиці. Примружені очі ненависно пропікають дівчину. Усміхнувся не по-людськи, хижо. Прицмокнув язиком. Махнув рукою (С. Плачинда).

Опис зовнішності людини подібний до опису предмета. «Відомим» є назви частин тіла, риси обличчя, елементи одягу,

а «новим» — їхні ознаки. Наприклад: *Це був хлопчик років шість-семи, горбоносий, із прищупленими вухами, з постійним жаром мисливського азарту в очах. А самі очі схожі на косуваті камінчики слив* (С. Гуцало).

57. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Усно визначте, що в описі зовнішності людини «відоме», а що — «нове».

Песня оборвалась совсем близко. И вот в хату вошла девушка. Обеими руками она поддерживала полосатый передник. Это была брюнетка лет около двадцати — двадцати пяти. Девушка одета в просторную белую рубаху.

Оригинальную красоту её лица я не смогу позабыть никогда. Глаза блестящие, большие, тёмные. Тонкие, надломленные посредине брови придавали оттенок наивности. Когда девушка увидела меня, её щёки вспыхнули румянцем (За І. Купріним).

*перёдник — фарту́х
руба́ха — сороб́ка*

*оттёнок — відті́нок
вспы́хнутъ — спалахну́ти*

58. І. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.

АВТОПОРТРЕТ ШЕВЧЕНКА

Викуп Тараса Шевченка з кріпацтва буквально осяяв його життя. Неважко собі уявити стан двадцятичотирьохрічного юнака, який нарешті здобув омріяну волю. Молодий художник здобув право навчатися в Петербурзькій академії мистецтв.

Величезною праделобністю, систематичною освітою позначені роки перебування Тараса Шевченка в одному з найкращих мистецьких закладів Європи.

Саме в період духовного і творчого піднесення Шевченко вирішив намалювати автопортрет. Вихованці Петербурзької академії часто зверталися до цього жанру. Малярська спадщина Шевченка налічує 30 автопортретів. Автопортрет 1840 року — перший.

Ніколи раніше не малював Тарас олією, звик до акварелі, виходило непогано. Вперше спробував написати олією автопортрет. Кажуть, самого себе малювати найважче. Ніби й знаєш себе добре, а спробуй передати на полотні свій характер, настрій, показати все те, що в тебе на душі.

Світло вихоплює з напівтемряви лише обличчя, все інше ховається в напівпрозорих тінях. Обличчя юнака бліде й змарніле. Тарас нещодавно пережив, тому очі глибоко позападали, вилиці виступили чіткіше. Чоло яскраво освітлене, очі сховані в тінь, але саме вони привертають увагу. Хочеться

Т. Шевченко.
Автопортрет

пильніше й уважніше придивитися до них, аже кажуть: очі — дзеркало душі. Погляд всепроникний, трохи насторожений. У ньому і запитання, й докір, і аж ніяк не юнацька замисленість.

Тарасові двадцять шість років. Лише два роки минуло, як він викуплений із кріпацтва. Та відіють у рабстві сестри й брати. Скільки кривди й горя навкруги!

Стрімкий поворот голови, енергійний рух портретованого назустріч глядачеві засвідчує силу духу, незламність, прагнення боротьби. Адже вийшов уже перший Тарасів «Кобзар». Уже відчув у собі силу таланту поета, а тепер ось перед мольбертом — і художника (За Д. Степовиком).

II. Розгляньте репродукцію картини Т. Шевченка «Автопортрет». Дайте відповіді на запитання.

1. Як почувався Тарас, здобувши омріяну волю?
2. Чим особливий автопортрет митця 1840 року?
3. Опишіть обличчя художника.
4. У чому полягає особливість погляду художника?
5. Що засвідчує стрімкий поворот голови портретованого?

III. Підготуйте докладний усний переказ тексту за самостійно складеним планом.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ДРУЗІ ТА ЗНАЙОМІ

59. Прочитайте діалог за особами.

— Привіт, Сашко! Я прийшов до тебе з проханням.

— Привіт, Ярославе! Що сталося?

— Я о пів на дванадцятую маю зустріти свою двоюрідну сестру Оксану, яка приїздить із Полтави, але в цей час у мене екзамен. Тому я хочу попросити, щоб ти поїхав на вокзал.

— Я із радістю допоміг би, але ж я ніколи не бачив твоєї двоюрідної сестри.

— Оксана їде у восьмому вагоні. Ти легко її впізнаєш. У моєї двоюрідної сестри яскрава зовнішність. Оксані шістнадцять років. У неї довге каштанове волосся, великі карі очі.

— А як же Оксана буде одягнена?

— Мабуть, у чомусь спортивному.

— Думаю, я легко впізнаю її. Тож уже виїжджаю на вокзал!

— Дуже дякую тобі, Сашко, за допомогу! Ти справжній друг!

60. Уявіть, що недільного дня ви з меншим братом вирушили на прогулянку до міського парку. Братик захотів покататися на каруселях. Поки ви купували квитки, хлопчик відійшов подивитися інші атракціони й загубився. Ви розшукуєте меншого брата. Складіть і запишіть діалог, що відбувся між вами й одним із відвідувачів парку.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

«ВЕЛЕСОВА КНИГА»

61. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Визначте тему й основну думку висловлювання.

Найдавнішою нам'яткою української літератури деякі дослідники вважають «Велесову книгу». Створена вона приблизно в одинадцятому столітті невідомим автором в оборону віри предків — язичництва. Велес у давніх слов'ян був одним із найшанованіших богів.

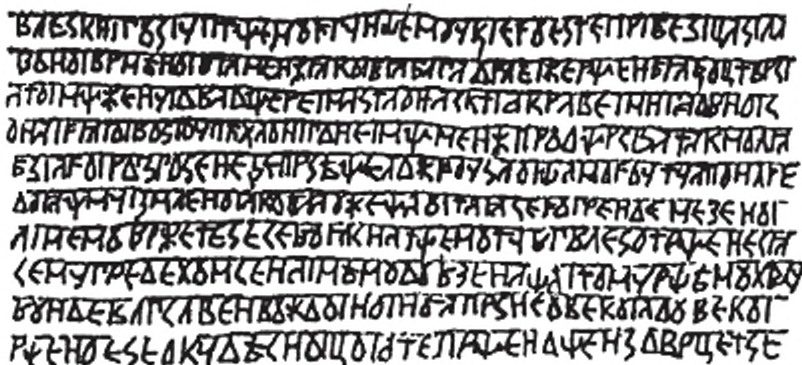
Богові нашому Велесу
книгу оцю присвячено:
у ньому нашу силу,
приблизити наше бачимо, —

саме так пояснюється назва твору. У «Велесовій книзі» історичні відомості тісно переплітаються з міфами.

Ось як, наприклад, розповідається про створення світу. Дажбог створив яйце, яке є «світ-зоря, що нам сяє», потім у безодні повісив землю.

Наші предки вірили у триєдність світу: Яву — реальний світ, Наву — світ померлих, Праву — порядки й закони, за якими слід жити.

«Велесова книга» цікаво інтерпретує легенди, відомі з інших історичних джерел. Наприклад, про заснування Києва ми дізнаємося таке. Сини Орія Кий, Пащек і Горовато рушили зі своїми народами до іншої землі, прийшли до великої гори, тут осів Кий, тут і дістав престол руський. Плем'я Пащека відійшло до Карпатських гір. А Горовато зі своїм народом помандрував ще далі, на територію сучасної Хорватії.

Текст на дощечці «Велесової книги»

«Велесову книгу» було знайдено 1919 року в поміщицькій садибі Великий Бурлук на Харківщині. Текст був надряпаний чи випалений на березових дощечках розміром 38 на 22 сантиметри, товщиною до сантиметра. Вони були навязані на ремінець.

Пізніше «Велесова книга» потрапила за кордон, там її сліди загубилися, залишилися тільки фотографії цієї визначної пам'ятки минувшини (З календаря).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому «Велесова книга» має саме таку назву?
2. Яка головна думка найдавнішої пам'ятки прадавньої літератури?
3. Як у «Велесовій книзі» розповідається про створення світу?
4. Що нового ви дізналися про синів Орія? Назвіть їх імена.
5. Опишіть, яка «Велесова книга» на вигляд. Де і коли було знайдено цю пам'ятку минувшини? Відповідаючи, скористайтесь малюнком.
6. Де і коли було знайдено цю прадавню пам'ятку?

МОРФОЛОГІЯ І ОРФОГРАФІЯ

Дієприкметник

§ 4. Дієприкметник як особлива форма дієслова. Відмінювання дієприкметників

Дієприкметник (рос. причастіє) — це особлива форма дієслова, що виражає ознаку предмета за дією і відповідає на питання *я к и й?* *я к а?* *я к е?* *я к і?* Наприклад: *зроблений, працюючий*.

62. **Хто швидше?** З поданих словосполучень випишіть ті, у яких є дієприкметники.

Збіднілий дворянин, бідний селянин; зелена трава, зеленіюче листя; молодий полковник, озброєний солдат; столітній дуб, зрубаний ясен; зоране поле, широкий лан; високий будинок, збудований недавно; сива жінка, посивілий дідусь; стривожений погляд, лагідна усмішка; вимитий посуд, чисті чашки.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприкметників складеться початок прислів'я: «...*день роком стає*».

63. Підготуйте зв'язну розповідь про дієприкметник як особливу форму дієслова, використовуючи таблицю. Зробіть висновок.

Ознаки дієслова	Ознаки прикметника
<ol style="list-style-type: none">Вид доконаний (<i>заіржавілий</i>) і недоконаний (<i>іржавіючий</i>)Час теперішній (<i>жовтіючий</i>) і минулий (<i>пожовклий</i>)Може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники): <p>к и м? закінчена нами вчора робота. к о л и ?</p>	<ol style="list-style-type: none">Вказує на ознаку предмета і відповідає на питання <i>я к и й?</i> <i>я к а?</i> <i>я к е?</i> <i>я к і?</i>Залежить від іменника: <p>я к е? пожовкле листя</p>Змінюється за родами, числами й відмінкамиУ реченні виступає означенням або присудком: <i>Опадає <u>пожовкле</u> листя.</i> <i>Дівчина приємно <u>усміхнена</u>.</i>

Дієприкметники поєднує ознаки дієслова і прикметника.

64. **Хто швидше?** Запишіть подані дієприкметники у два стовпчики: а) недоконаного виду; б) доконаного виду.

Знаючий, підхоплений, міцніючий, знайдений, переділений, оживаючий, узгоджений, потужний, зрушений, збурюваний, відпочиваючий, покритий, оцінюваний, обв'язаний, в'язаний, вирощений, старіючий, створений, битий, вимушений.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприкметників складеться закінчення прислів'я: «Краще зробити не обіцяючи, ...».

65. **Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте час дієприкметників — теперішній чи минулий.

1. З хмар, низько навислих над з..млею, л..ють холодні, ніби чорні дощі. 2. У хв..люючи мить старту пильно вд..вляється в ілюмінатор космонавт. 3. Поділ поглянув на світ тьм..яними очима, наче змарнілий в'яз..нь (З тв. О. Гончара). 4. Гай осміхається останнім промін..ям заходячого сонця (М. Коцюбинський). 5. Часом т..мнішало від швидко налітаючих хмар. 6. Мати з любов'ю д..вилася на заснуле маля. 7. Не чути ніякого шуму, тільки зрідка потріскує жевріюче багат..я (З тв. Ю. Яновського).

66. I. Пригадайте, які прикметники належать до твердої, а які — до м'якої групи.
II. Запишіть подані словосполучення з прикметниками у два стовпчики: а) твердої групи; б) м'якої групи.

Поживний сніданок, справжнє здивування, середній видобуток, цікава передача, вечірні зміни, спортивні змагання, безкрая пустеля, просте завдання.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... без вогню».

67. Письмово провідмініайте словосполучення *намальований мною сірий птах*. Зробіть висновки про особливості відмінювання дієприкметників.

Дієприкметники відмінюються так само, як і прикметники твердої групи.

68. Розгляньте таблицю і дайте відповіді на запитання.

	Однина			Множина
	чоловічий рід	середній рід	жіночий рід	
Н.	усміхнен <u>ий</u>	усміхнен <u>а</u>	усміхнен <u>а</u>	усміхнен <u>и</u>
Р.	усміхнен <u>ого</u>	усміхнен <u>ого</u>	усміхнен <u>ої</u>	усміхнен <u>их</u>
Д.	усміхнен <u>ому</u>	усміхнен <u>ому</u>	усміхнен <u>ій</u>	усміхнен <u>им</u>
Зн.	як Н. в. або Р. в.	як Н. в. або Р. в.	усміхнен <u>у</u>	як Н. в. або Р. в.

	Однина			Множина
	чоловічий рід	середній рід	жіночий рід	
Ор.	усміхнен <u>им</u>	усміхнен <u>им</u>	усміхнен <u>ою</u>	усміхнен <u>ими</u>
М.	(на) усміхнен <u>ому</u> (на) усміхнен <u>ім</u>	(на) усміхнен <u>ому</u> (на) усміхнен <u>ім</u>	(на) усміхнен <u>ій</u>	(на) усміхнен <u>их</u>

1. У яких відмінках відрізняються закінчення дієприкметників чоловічого і середнього роду?

2. Коли дієприкметники чоловічого і середнього роду та дієприкметники, що вживаються у знахідному відмінку множини, набувають форми називного відмінка, а коли — родового?

3. У якому відмінку дієприкметники чоловічого і середнього роду мають закінчення *-і*?

69. **Попрацюйте в парах.** Спішіть текст, вставляючи пропущені букви і ставлячи подані в дужках дієприкметники в потрібному відмінку. Визначте число, рід (в однині) та відмінок дієприкметників.

Запороз...кі козаки займали вел...чезний простір ст...пів, (прилеглий) до бер...гів Дніпра в його нижній течії. Військове товариство віддавало шану цій (уславлена) річці. У думках і піснях, (складені) за часів козач...ини, знаход...мо поетичні назви «Дніпро-Славута», «Дніпро-брат».

Майже весь берег річки був (укритий) ро...кішними малопрхідними плавнями, що давали запорозьким козакам і ліс, і сіно, і безліч дичини та звіра. У плавнях, (порослі) д...ревами, чагарниками, оч...ретами, запорожці знаходили надійний прих...сток. До Великого Лугу, (оспіваний) у піснях, було особливе ставлення. «Січ — мати, а Великий Луг — батько», — говор...ться в пісні, (народжена) у ті часи (За Д. Яворницьким).

70. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення з дієприкметниками у два стовпчики: а) зі вставленою буквою *и*; б) зі вставленою буквою *і*.

У нестихаюч...х поривах, у нестишен...м кроці, у тремтяч...х руках, на достигл...м абрикосі, переповнен...м автубусом, усміхнен...й матері, захоплююч...й цирк, у витрачен...й енергії, досягаюч...ми яблуками, у синіюч...м небі, за сполохан...м звіром, галасуюч...й юрбі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... вогонь видобуває».

71. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте число, рід (в однині) та відмінок дієприкметників.

Помню раннее, свежее, тихое утро. Помню большой поредевший сад, все его аллеи, тонкий аромат опавшей листвы, яблок и запах мёда.

Прохладною тишиною утра нарушає тільки приглушене квохтаньє дроздов на рябині. Іду по усыпанній соломой дорозі, возле котрой стоять корзини з собраними яблoкaми. Эта дoрoгa вeдeт к шaлaшy, пoстрoєннoмy из тонких веток. Вечером тут вoсeгдa пoлeтaeт бaгрoвe плaмeнe, oкрyжeннe мрaкoм, a вoкрyг кoстрa двигaютьсe чьo-тo силyэтy, тoчнo вьрeзaннe из чeрнoгo дeрeвa (Зa І. Буніным).

рябiна — горoбiна
корзiна — кoшик
oкрyжeнний — oтoчeний
шaлaш — кyрiнь

мрaк — жoрoк
силyэт — oбрис
тoчнo — тyт; нiби
двигaтьсe — рyхaтьсe

72. Спiшiть речення, вставляючи в закiнчення дiсприкметникiв букви *и, і*.

1. Пiсня твоя в oживаюч...й силі в серці мoємy яснiє, живe (І. Франко).
2. На заплакан...й землі я давно до вoсoгo звик (В. Сосюра).
3. І пала у Парку Слави вiчний незгасаюч...й вoгoнь.
4. Пливе здала пора oсiньних гроз, бaрвiшають палаюч... узлiсьє (З тв. Д. Луценка).
5. Oгнем тремтjач...м блиснула рiка (М. Рильський).
6. Вeрхiвка гoри хoвaeтьсe в тремтjач...м мaрeвi (М. Коцюбинський).

§ 5. Дiсприкметниковий зворот

Дiсприкметник разом із залежними вiд нього слoвaми стaнoвить дiсприкметниковий зворот (рос. причастный оборот).

Именник або займенник, вiд якого залежить дiсприкметниковий зворот, називають **oзначуваним слoвoм**.

Наприклад: *Далеко-далеко на пiвдень засинiли смужою*

┌ як і? ┘

гoри, oкриті дiсом (І. Печуй-Левицький).

Дiсприкметниковий зворот, що стоїть пiсля oзначуванoгo слoвa, видiляється на письмi комами. Наприклад: *Стоять дeрeвa, зaгoрнeнi в сyтiнь, рясно oкриті краплистою рoсoю (М. Коцюбинський).*

Дiсприкметниковий зворот, що стоїть перед oзначуваним слoвoм, здебiльшого комою не видiляється. Наприклад: *Палитi пурпурoм плоди звисають тяжко з вiт зелених (М. Рильський).*

Пунктограма Кома при дiсприкметниковoму зворотi

73. Прочитайте речення. Визначте дієприкметникові звороти й означувані слова. Поясніть розділові знаки.

1. Шуміла ріка, вкрита сережками піни. 2. Всіяна квітами земля дихала свіжими ароматами ночі. 3. У рівчаку попід шосе ледве чутно дзюркотіла вода, витоплена за день сонцем із останніх снігів. 4. Почалося навчання, підпорядковане суворому розкладові. 5. Розпечені за день скелі ще дихали ніжним теплом. 6. Випущений для прогулянки птах виривався в дівчини з-під рук і тепер підльотом утікав від неї. 7. Підхоплений вітром журавлик зник у сивій похмурості океану (*З тв. О. Гончара*).

74. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви і виділяючи комами дієприкметникові звороти.

1. І срібна ніч серпанками пр..крита дріма і слуха солов'я (*Олександр Олесь*). 2. Росіяні перли ро..сипані за ніч по травах і вітах ялин ..палахували казковими вогнями (*І. Дюпа*). 3. Ще спить земля закована снігами, мовчать в льоди заковані річки (*Д. Луценко*). 4. І шепче щось мені на вухо налита росами земля (*Г. Коваль*). 5. У лісі бродив пі..золочений сонячним промінням туман (*Григор Тютюнник*). 6. Від високої скелі починався рів обсадж..ний густо деревою (*І. Печуй-Левіцький*).

75. Спишіть текст, ставлячи дієприкметникові звороти після означуваних слів.

Оточені осіннім різнобарв'ям дніпровських круч зелені й золоті бані Лаври підносились у сліпучу блакить неба. Величні пам'ятки минулих століть межували із вкритими солом'яними дахами хатами-мазанками. Таким запам'ятався Київ привезеному сюди разом з іншими кріпаками Тарасові Шевченку. Важко повірити, що обсаджений опатними капітанами Хрещатик у ті часи був зовсім не таким. Оточені садами старі хати були розкидані далеко одна від одної. На деяких порослих бур'янами пустирях починали зводити будівлі з цегли. На в'їздженому возами шляху вітер здіймав куряву (*З календаря*).

76. **Попрацюйте в парях.** I. Спишіть текст, ставлячи дієприкметникові звороти перед означуваними словами. Доберіть до тексту заголовок.

Я змалку люблю ліс, його нетрі, сповнені сторожкої тиші. Наш хутір розкинувся над балкою, порослою столітнім пралісом. У таврійських степах, випалених суховіями, дерев мало. Тож цей праліс, названий Степовою Дібровою, здається справжньою оазою. Скільки таємниць, сповнених мрійливої ніжності, нашептав мені він. На галявинах, порослих різнотрав'ям, мати збирала звіробій, ведмежі вушка, материнку. Ліс, сповнений сонця і пташиного співу, оберігає спокій землі (*За Л. Тендюком*).

II. Поясніть значення виділених слів, користуючись тлумачним словником.

77. Замініть виділені частини складних речень дієприкметниковими зворотами. Перероблені речення запишіть, вставляючи пропущені букви.

З р а з о к. *Вербові кілки, що колись були густо повтикані в землю, стали високими вербами (І. Нечуй-Левицький).* — *Вербові кілки, колись густо повтикані в землю, стали високими вербами.*

1. Села, які наче хтось бе...ладно ро...кидав на протилежних берегах, уже ледь бов...аніють між пологими горбами. 2. Обабіч шляху л...жали осін...і поля, що були перекраєні ву...лькими довгими нивами. 3. Рясно зацвів молоденький сад, який років п'ять-шість тому посадили випускники. 4. Боляче було д...витися на поля, які геть понищила ст...хія. 5. Бри...ки води, які вітер зірвав з хвиль, дощем ...падають на палубу. 6. Річка, яку освітлює місяць, на півсвіту срібляться своїми ст...повими берегами (З тв. О. Гончара).

Не виділяється комами дієприкметниковий зворот,

┌ який він є? ─┐

що виступає присудком. Наприклад: *Мій перший вірш написаний в окопі (Л. Костенко).*

78. **Попрацюйте самостійно.** Складіть і запишіть пари речень з поданими словосполученнями так, щоб в одному з них дієприкметник був означенням, а в іншому — присудком.

З р а з о к. *Схвильований невтішними новинами. — Хлопець, схвильований невтішними новинами, крадькома втирав сльози. Батько схвильований невтішними новинами про раптові заморозки.*

Скований кригою, посріблений памороззю, вкритий сухим листям.

79. **Попрацюйте в парах.** Переробіть речення так, щоб присудки, виражені дієприкметниками, стали дієприкметниковими зворотами.

1. Дорога розмита дощами. 2. Трави складені в покоси. 3. Небо затьмарене важкими дощовими хмарами. 4. Озеро вкрите вранішнім туманом. 5. Дзвінкоголосий соловейко зачарований весною. 6. Степова рослинність змочена безперестанними дощами. 7. Деревя повалені буревієм.

80. Спишіть речення, підкресліть підмети і присудки. Виділіть дієприкметникові звороти, де треба, комами.

1. Ніч загорнена в небо (Ю. Збанацький). 2. Напливала на річку ніч настояна на місячному саяві і пахощах верболозу (Ю. Мартич). 3. Сріблястий шлях прокладений місяцем простягся морем до самого берега (Д. Ткач). 4. Безлюдна дорога освітлена місяцем

(М. Стельмах). 5. Випереджає ранкові вогні світанок тихий тінями повитий (С. Плужник). 6. Маленька хатинка огорнута сутінками (Панас Мирний). 7. Обабіч стежки мерехтить самоцвітами вмита росою трава (В. Гжицький). 8. Небо вкрите важкими сірими хмарами (О. Гончар).

Завжди виділяються комами дієприкметникові звороти, які залежать від особових займенників. Наприклад: *Дніпро! Ти тихо в день ясний пливеш, заглиблений в минуле...* (Олександр Олесь). *Стояли далекою дорогою, ми тільки на світанку добрали до села* (М. Стельмах).

81. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Из тучи, низко нависшей над землей, резанул злой град. Крупные градины щёлкали по камням, рикошетили от обломанных ветром деревьев, оббивали перезревшую на солнце малину.

Сделалось бело. Природа побита ураганом. Застигнутая врасплох, она на некоторое время замерла. Потом посыпался невесёлый дождь. Белые шарики града, растопленные теплом земли, стали исчезать. Отовсюду поползли червяками тонкие ручейки, приближающиеся друг к другу. Они скатывались к потемневшей в непогоду реке (За В. Астаф'євим).

крупный — великий
застигнутый врасплох —
заглоблений зменючка

перезреть — тут: перестигнути
отовсюду — звідусіль
щёлкать — тут: ляскати

82. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Підкресліть дієприкметникові звороти.

1. Крихітні кленочки засіяні торік із летючого насіння почали з'являтися з-поміж невисокої трави. Їм щойно народженим досить було й першого весняного сонця (П. Загребельний). 2. У щілину виділися нечітко вирізьблені гори заповнені дощем (П. Тичина). 3. Біля криниці похуділі за зиму горобці галасливим вінком кружляють навколо калюжі (М. Стельмах). 4. Заснув я міцно зморений з дороги (Т. Шевченко). 5. Я закоханий у красу життя (В. Підмогильний). 6. Пишні вітрила виткані з дорогого лебединого пуху змішаного зі сріблом (І. Нечуй-Левицький).

ПЕРЕКАЗ ІЗ ТВОРЧИМ ЗАВДАННЯМ

1. Чим діловий опис зовнішності людини відрізняється від художнього?

2. Що є «відомим», а що «новим» у тексті опису зовнішності людини?

83. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок.

У 1843 році Тарас Шевченко вже був відомим художником. До нього прийшли успіх, слава, визнання. Він отримує вигідні пропозиції від багатих аристократів. Але Тарас Григорович прагне одного — побувати в Україні. І ось мрія здійснилася. Одержавши відпустку в Академії, художник виїжджає на батьківщину, за якою так скучив! «Мені здається, якби батьківщина моя була найбільшньою на землі, то й тоді вона здавалася б мені кращою Швейцарії чи й усіх Італій», — писав Шевченко.

Що ж перш за все привертає його увагу в Україні? Звичайно, життя народу, покріпаченого селянства. Шевченко чудово знав звичаї, побут, обряди українців. Одна з кращих картин побутового жанру — «Селянська родина».

Т. Шевченко. Селянська родина

На картині бачимо частину подвір'я, стареньку хату під солом'яною стріхою. Тут у затишку наприкінці довгого літнього

дня зібралася селянська родина — молоді батьки, їхня дитина, дід. Малюк, бешкетуючи, а може, ненароком, розбив горщика, який висів на тину і був неабиякою цінністю у селянській родині. Першим порухом батька було покарати хлопчика за вчинену шкоду. Але мати заступилася за сина, благаючи чоловіка простити малою. І той полагіднішав, заспокоївся, узяв люльку і, немов вибачаючись перед дружиною, прагне приласкати сина.

За цією маленькою драмою уважно стежить дворовий пес. Трохи далі, на розі хати, сидить і гріється у променях призахідного сонця сивий дідусь.

Перед нами типова сцена з селянського побуту середини XIX століття. Убога хатина, маленькі віконця свідчать про бідне, злиденне життя. Неважко здогадатися, як живуть селяни, працюючи на пана з раннього ранку до смеркання.

Тому-то розбитий горщик для них — драма (За Д. Степовиком).

II. Уважно розгляньте репродукцію картини Т. Шевченка «Селянська родина» та опишіть її героїв, використовуючи подані словосполучення.

Біла полотняна сорочка, картата плахта, червоний фартух, чорні чоботи, лагідний погляд; злякано тримається за фартух, боязко поглядає; опущені додолу очі, змарніле обличчя, довгі чорні вуса.

III. Підготуйте докладний письмовий переказ тексту за самостійно складеним планом. Уведіть у текст опис одного з героїв картини.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ПРАВИЛА ЗНАЙОМСТВА

84. I. Прочитайте текст мовчки. Визначте його тему й основну думку.

ЗНАЙОМСТВО З НОВИМИ ЛЮДЬМИ

Деякі люди, особливо молоді, відчувають нерішучість, навіть страх, знайомлячись із новими людьми. У товаристві незнайомих людей вони ніяковіють, мовчать, не знають, про що говорити.

Таким людям треба рішуче подолати свою невпевненість, якщо вони не хочуть залишитися без дружньої підтримки.

Кожен із нас потрапляв у таку ситуацію: приходимо до своїх знайомих і бачимо там людину, якої не знаємо. Нас знайомлять, називаючи не тільки ім'я, а й коротко повідомляючи про спільні інтереси.

Під час знайомства не обмежуються лише оголошенням імен осіб, яких рекомендують одну одній: адже чим більше ви розкажете про своїх товаришів, тим легше їм буде спілкуватися між собою.

На жаль, не всі завжди пам'ятають про це правило. Водночас не слід повідомляти про особисте, про те, що не обов'язково знати всім присутнім, бо можна поставити людей у незручне становище.

Тому мета перших фраз під час знайомства полягає в тому, щоб виявити спільні інтереси і справи тих, кого знайомлять. Тоді їхня розмова почне розвиватися сама собою.

Важливою прикметою людини, яка вміє налагоджувати контакти з іншими людьми, є дружнє до них ставлення. Під час розмови така людина доброзичливо усміхається. Вона не виявляє зверхності, уміє добре слухати.

До речі, майте на увазі: не слід говорити надто багато про себе, не даючи новому співрозмовнику висловитися. Недаремно ж у народі кажуть: «Говори мало, слухай багато, а думай ще більше» (За І. Томаном).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Як правильно знайомити людей?

2. Яких порад треба дотримуватись під час налагодження контактів з іншими людьми?

III. Уважно розгляньте малюнок. Уявіть себе одним із учасників розмови: ви хочете познайомити свого однокласника (однокласницю) із другом (подругою), що мешкає з вами в одному будинку. Поміркуйте, що ви повідомили б їм одне про одного під час знайомства. Скористайтеся порадами з прочитаного тексту.

§ 6. Активні й пасивні дієприкметники. Творення і вживання активних дієприкметників

Дієприкметники бувають активні і пасивні.

Активні (рос. активные) дієприкметники називають ознаку предмета за дією. Наприклад: *тремтячий голос* (голос, який тремтить), *принишклий малюк* (малюк, який принишк).

Пасивні (рос. пассивные) дієприкметники називають ознаку предмета, зумовлену дією іншого предмета. Наприклад: *покинута птахами гніздо* (птахи, які покинули гніздо).

85. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) з активними дієприкметниками; б) з пасивними дієприкметниками.

Працюючий пенсіонер, зірвані яблука, приготовлений сніданок, сяючий ранок, достиглий абрикос, недожата нива, погашена іскра, згасле вогнище, замкнена шафа, посивілий дідусь, зів'ялі айстри, відремонтований автомобіль.

- Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... за сонце, та її зі свічкою шукають».

86. **Попрацюйте самостійно.** І. Спийшіть спочатку речення, у яких є активні дієприкметники, а потім — пасивні. Розкрийте дужки і вставте пропущені букви.

1. Тр..мтіла ізумрудна травиця, покрита сріблясто(алмазною) росою (Ю. Збанацький). 2. Ліс повитий срібно(перим) димом, в синяві, у золоті, в іржі (М. Рильський). 3. Прохолодно(жорсткуватий) вітер щось ш..пнув у поживклій горіш..ні (Є. Гуцало). 4. Гори стояли навкід, укриті біло(сніжними) шапками (С. Пушик). 5. Тим часом ..ходив повно(видий) місяць, неначе вир..нав з чорніючої хвилі (І. Нечуй-Левицький). 6. Незгасла іскра в темряві була схожа на вел..тенського яскраво(золотистого) світлячка (Б. Кожар). 7. Ваптан вплив ніби з туману на чудовому схилі, оперезаний зеленими лісо(смугами) (І. Цюпа). 8. Звісно, всіх захоплюючих історій про коней не переповісти (В. Скруратівський).

II. Зробіть морфологічний розбір виділеного слова.

87. І. Спийшіть текст, підкресліть активні дієприкметники однією лінією, а пасивні — двома.

СОНЦЕПОКЛОННИКИ

Цвітуть соняшники. Озвучені бджолами, вони схожі на круглі кобзи, піднесені над землею на високих жовтих стеблах. Тіло кобз пахуче, припорошене жовтим пилом, поросле пелюстками. Воно

щось промовляє своєю незгасаючою посмішкою. Всі соняшники веселі, усміхнені, але водночас по-доброму замислені. Кожен сповнений якоїсь нерозгаданої таємниці.

Коли заходить сонце, соняшники стають засмучені. Стоять вони в змовкаючому гудінні бджіл. У заглибленому думанні вони зовсім інші, ніби спохмурнілі (За С. Гуцалом).

Поле соняшників

- II. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть словосполучення іменників із дієприкметниками. Підкресліть активні дієприкметники.
- III. Складіть невеликий усний твір-опис улюбленої квітки в художньому стилі, використовуючи дієприкметники.
88. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть активні дієприкметники однією лінією, а пасивні дієприкметники — двома лініями.

КАРПАТЫ

Синеющие глухие тучи, которые проступают за окном, вовсе не тучи, а Карпатские горы... Местность эта прекрасна! Она закутана в светлый туман, который возникает над спящими холмами от первых трав, цветов, листьев. Маленькие радуги дрожат над спешащими водами горной реки. Холмы сменяют друг друга, бегут от горизонта до горизонта. С каждым вздохом втягиваешь целебный настой из сосновой коры и снега, ещё не всюду растаявшего на вершинах гор (За К. Паустовским).

містность — *місцевість*
возника́ть — *з'явля́тися*
ра́дуга — *весе́лка*

горизо́нт — *обри́й*
целі́бный — *цілю́щий*
всю́ду — *скрізь*

89. Запишіть у два стовпчики словосполучення з активними дієприкметниками: а) недоконаного виду; б) доконаного виду.

Мисляча людина, розквітлі півонії, опалий цвіт, тремтячий промінь, синіюче небо, затихлий ліс, досягаючий абрикос, принишкле дитя, достиглий плід, стихаючий спів.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... не лежать на місці».

Активні дієприкметники недоконаного виду творяться від основ неперехідних дієслів теперішнього часу за допомогою суфіксів *-уч-* (*-уч-*), *-ач-* (*-ач-*). Наприклад: працюють → працюючий, спляють → сплячий.

Активні дієприкметники доконаного виду творяться від основ неозначеної форми неперехідних дієслів за допомогою суфікса *-л-*. Наприклад: потемніти → потемнілий. Якщо в основі неозначеної форми є суфікс *-ну-*, він випадає. Наприклад: засохнути → засохлий.

90. Прочитайте речення. Випишіть активні дієприкметники, через ризку запишіть дієслова, від яких вони утворилися. Позначте твірну основу.

З р а з о к. Перемагаючий ← перемагають.

1. Ой чо́го ж ти, тополенко, не цвітеш, чом пожовклу головоньку хилиш-гнуєш? (*Олександр Олесь*). 2. Страшні легенди, як догораюче багаття, ледь-ледь тліли іскорками в пам'яті нащадків (*В. Чежерис*). 3. Усе навколо затиха під владою чаруючої ночі (*Леся Українка*). 4. Теплий вітер доносить із степу запах квітучої гречки, легкий шелест дозріваючої пшениці (*Ю. Смолич*). 5. Напівпрозорі жовтіючі та червоніючі кетяги солодко дрімують серед лапатоного листя (*М. Коцюбинський*). 6. Пізня осінь вчувається в шелесті опалого листя (*Панас Мирний*).

91. **Хто швидше?** Від поданих дієслів утворіть і запишіть у два стовпчики дієприкметники: а) доконаного виду; б) недоконаного виду.

Обважніти, згадувати, бажати, блискати, засмагнути, завідувати, згіркнути, запліснявіти, усвідомлювати, стихнути, думати, потемніти.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприкметників складеться початок прислів'я: «... з нічого».

92. **Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Від поданих у дужках дієслів утворіть дієприкметники.

1. (Очманіти) від задушл..вого диму бджола впала на цупкий бураковий лист (*В. Яворівський*). 2. (Тр..мтіти) зграї голубів ч..ркають неба бер..ги. 3. Тріпоче осокир, сріблом (потемніти) здіймаючись у во..ку далечінь. 4. Хто розказати краще може, як споряджали козаки на бурне море, в край ворожий свої (просмолити) чайки. 5. Прокотився грім з розгоном, грають блискавок шаблі, пахне морем і озоном від (пр..тихнути) з..млі (*З тв. М. Рильського*). 6. Тихий вітер встилає (опадати) листям ст..жки старого саду (*І. Нечуй-Левицький*).

- 93. Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники складали словосполучення з активними дієприкметниками недоконаного виду. Учениця записала в зошиті такі сполучення слів: *летючий корабель, гримуча змія, скрипуча підлога*. Якої помилки припустилася семикласниця? Утворіть дієприкметники від дієслів *літати, гриміти, скрипіти*.

 Активні дієприкметники недоконаного виду в українській мові вживаються рідко. Найчастіше російські звороти з активними дієприкметниками недоконаного виду замінюють складними реченнями з відносними займенниками *який, що* або описовими зворотами:

Російською
*В киплячу воду старик
добавил соли.*

Українською
*У воду, що кипіла, старий
добав солі.
В окріп старий додав солі.*

94. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. В бору так тихо, що бубенчик заблудившею корови слышен далеко, почти за километр. 2. Во время ветра лес шумит, вершины гнутся за летящими вдаль облаками (*З тв. К. Паустовського*). 3. В память о той встрече остался этот увядший цветок (*І. Купрін*). 4. Последние дни бабьего лета, веселящие мне душу, вскоре сменяются затыжными дождями (*М. Пришвін*). 5. Ветер развивал преждевременно поседевшие волосы матери (*М. Горький*).

*бубѣнчик — тут: дзвіночок
вскрѣ — невдѣзі
затяжібѣ — тривалій
преждеврѣменно — передчасно*

95. Відредагуйте речення і запишіть.

1. Тремтівша з переляку пташка сховалася серед зеленого листя чагарників. 2. На порослих мохом старих колодах сиділа зграйка синичок. 3. Птахи, сумуючі за літнім теплом, збираються відлітати у вирій. 4. Дівчина, вразивши мене своїми словами, зніяковіло почервоніла. 5. Почервонівше від швидкої ходи обличчя сестри враз якось змінилося. 6. Відпочиваючі на морському узбережжі туристи щодня вирушають у походи (З *учнівських творів*).

7. Творення пасивних дієприкметників

Пасивні дієприкметники утворюють від основи неозначеної форми перехідних дієслів за допомогою суфіксів *-н-*, *-ен-* (*-ен-*), *-т-*. Наприклад: *написати* → *написаний*, *варити* → *варений*, *колати* → *колотий*.

У дієслівних основах, що закінчуються на *-и-*, *-і-*, прикінцеві суфікси випадають. Наприклад: *загойти* → *загоєний* [*загойти* — *загойнений*], *смажити* → *смажений*.

Від зворотних дієслів творяться пасивні дієприкметники. Наприклад: *зачесатися* → *зачесаний*.

96. Користуючись таблицею, розкажіть про зміни приголосних при творенні пасивних дієприкметників.

Кінцевий приголосний основи	Змінюється при творенні	Приклади
[ґ], [з]	[ж]	<i>зберегти</i> — <i>збережений</i> , <i>вразити</i> — <i>вражений</i>
[с]	[ш]	<i>скосити</i> — <i>скошений</i>
[д]	[дж]	<i>посадити</i> — <i>посаджений</i>
[к], [ґ]	[ч]	<i>спекти</i> — <i>спечений</i> , <i>затовкти</i> — <i>затовчений</i>
[в]	[вл]	<i>зловити</i> — <i>зловлений</i>
[п]	[пл]	<i>схопити</i> — <i>схоплений</i>
[б]	[бл]	<i>зробити</i> — <i>зроблений</i>
[ф]	[фл]	<i>розграфити</i> — <i>розграфлений</i>
[м]	[мл]	<i>зломити</i> — <i>зломлений</i>

97. Прочитайте речення. Випишіть дієприкметники, поясніть, як вони утворилися. Позначте чергування приголосних звуків, що відбулося при творенні пасивних дієприкметників.

З р а з о к. *Скривджений* ← *скривдити* ([Д] // [дж]).

1. І от ростуть за нашої доби в добу колишню саджені дуби, розкрилюються вітами широко, лапатим листям юне тішать око (*М. Рильський*). 2. А в мене душа, як в негоду, тріпоче, — навік скаламучені води П (*Олександр Олесь*). 3. Струшене вітром яблуко лунко гупнуло в траву (*Ю. Збанацький*). 4. Розбуджений пташиним співом, ліс стрепенувся. 5. На галявину вибігає сарна і, вражена чудовим концертом, зупиняється (*З тв. М. Коцюбинського*). 6. В'їжджена возами дорога губиться на верхівці гори десь між крислатих дерев (*І. Печуй-Левицький*). 7. І все-таки до тебе думка лине, мій занпащений, нещасний краю! (*Леся Українка*). 8. Коли роса лягла важкими краплями на траву й на хліб, стомлений Зінько повертався додому (*Б. Грінченко*). 9. Хлопець, захоплений новими ідеями, здається, нікого навколо не помічав (*В. Піджогильний*). 10. На нивах, як те військо побите, темніють незношені снопи (*С. Васильченко*).

98. **Хто швидше?** Запишіть подані дієприкметники у три стовпчики: а) активні недоконаного виду; б) активні доконаного виду; в) пасивні. Позначте суфікси, за допомогою яких вони утворилися.

Скаженіючий, зчорнілий, зв'язаний, перегорілий, тримаючий, осиротілий, змалований, бажаючий, зняковілий, впухаючий, переможений, перемагаючий, привезений, стертий, посивілий, вивезений.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприкметників складеться початок прислів'я: «... *ніж нечесно жити*».

У суфіках дієприкметників завжди пишуться букви *-е-*, *-є-*.
Наприклад: *зображений, стомлений*.

99. І. Спишіть прислів'я і приказки, вставляючи пропущені букви.

1. Гірко заробл..ний сухар солодко їється. 2. Заробл..на копійка краща від крад..ного карбованця. 3. Пташка створ..на для польоту, а чоловік — для роботи. 4. Тільки сир відклад..ний добрий, а відклад..на робота — ні. 5. Матер..ною працею не проживеш. 6. Не хваліся незакінч..ною роботою. 7. Швидка робота хвал..ною не буває. 8. Навіть бджілч..на праця важлива (*Нар. творчість*).

ІІ. Якою спільною темою об'єднані прислів'я і приказки? Поясніть, як ви їх розумієте.

100. **Хто швидше?** Запишіть у два стовпчики подані словосполучення: а) зі вставленими буквами *и, ї* у прикметниках; б) зі вставленими буквами *е, є* в дієсловах.

Емм..на подруга, плет..ний із лози, нагородж..ний грамотою, бабус..ні казки, усміхн..ний юнак, змі..в хвіст, скле..ні уламки, листонош..на помилка, княгин..ні коштовності, занес..ний у комо-ру, мачуш..на донька.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних прикметників і дієприкметників складеться початок прислів'я: «... як сонце».

101. I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Утворіть від дієслів, що в дужках, пасивні дієприкметники. Доберіть до тексту заголовки.

Дуже часто народні пр..кмети (пов'язати) з рослинами. Нині вже незап..речно (довести) той факт, що понад чотириста пр..дставників флори по-своєму реагують на зміну погоди. Вони так і (назва-ти) вченими — «рослини-барометри». Візьмемо для прикладу зв..чайну папороть. Якщо її листя (скрутитися) донизу — сподівайся на сонячний день. Коли ж л..сточка (випростатися) — не забудь захопити з собою дощов..ка. Бути негоді, коли побач..ш (опустити-ся) долі й (стулитися) листочки конюшини. Дощ провіщають також (згорнутися) суцвіття кульбаби, (сплющити) п..люстки пан..чів. Якщо побач..ш (не розпуститися) бутончики шипшини, невдовзі насуне темна хмара (За В. Скуратівським).

II. Розкажіть, які народні прикмети, пов'язані з природою, ви знаєте.

102. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Мы лежим у громадного камня, оторвавшегося от родной горы. Этот осколок, поросший мхом, кажется печальным и хмурым. На его бок, обращенный к морю, волны набросали тины, водорослей. Обвешанный ими камень кажется привязанным к узкой песчаной полоске, отделяющей море от гор. Пламя нашего костра освещает его со стороны, обращенной к горе. По старому камню, покрытому глубокими трещинами, бегают тени (За Максимом Горьким).

громадний — велетінський
оско́лок — ула́мок
ті́на — багаві́ння
водоросль — водорость

побі́ска — смі́жка
костёр — багáття, вбгніще
освещáть — освітлювати
обраще́нный — тут: поверну́тий

8. Букви *-н-* у дієприкметниках та *-ни-* у прикметниках

103. Прочитайте текст. Випишіть дієприкметники, розберіть їх за будовою. Зробіть висновок про правопис дієприкметникових суфіксів.

УКРАЇНСЬКА МОВА

Вона вся з гомону полів, лісів і морів отчої землі, мережана сходом і заходом сонця, гаптована сльвом місяця, зірок і переткана калиною, барвінком і вишневим цвітом. Кожна її ниточка вимочена в Дунаї, криницях і струмках людської звитяти. Вона з голосу тура, мисливських сурем, скрипу дерев'яного рала, крику погонича, стогону вола в борозні, рокоту комбайна — уся з колосся, осмаленого війнами. Вона сповнена дзвону козацької шаблі і плескоту весла невольницького човна, що чалить у бурях на тихі води. Така українська мова. Ніжна й тендітна, а міцніша броньованої броні, бо єднає дух і тіло, бо в її основі — непорочність і чистота (За В. Харчуком).

У суфіксах дієприкметників завжди пишеться одна буква *-н-*. Наприклад: *упольований, вигаданий*.

104. I. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви.

1. Рухались сизі осін..і хмари, тіні дерев трепетали, немов чийсь заворож..ні душі (Л. Павленко). 2. Сполохан..і горобці та голуби літали з соломи та стіжків, піднімалися вгору (І. Нечуй-Левицький). 3. Нова хата, біла, чепурна, привітно виглядала з-за оголен..их лихою осін..юю негодою круч (Панас Мирний). 4. Стомлен..і за ден..у пору бджоли вели якусь тиху, таємну пораду між собою (М. Івченко). 5. Довго, довго чув я, полон..ний сном, солов'їн..у пісню за моїм вікном (В. Сосюра). 6. Страшен..ий вітер погнав неприв'язан..ого човна від берега, а через хвилину вже кидав ним, як трісочкою (М. Коцюбинський).

II. Доберіть до виділених слів синоніми.

Від дієприкметників слід відрізнати прикметники з наголошеними суфіксами *-ани-* (*-яни-*), *-ени-* (*-єни-*). Ці прикметники виражають збільшену міру ознаки чи якості. У наголошених прикметникових суфіксах *-ани-* (*-яни-*), *-ени-* (*-єни-*) пишеться буквосполучення *-ни-*. Наприклад: *нескінченний, незрівнянний, неблаганний*.

105. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. У виділених словах поставте наголос. Усно прокоментуйте орфограму «Букви *-н-* у дієприкметниках та *-ни-* у прикметниках».

1. Диких орд незлічені навали ро..трощили пращури мої (В. Сосюра). 2. Огні незліченні, мов стрічки огненні, до моря ..пускаються з міста (Леся Українка). 3. На ..хилі гори залишилася незрівняна ділянка землі (І. Нечуй-Левицький). 4. Народ буде вічне і величне, щось незрівнянне і потужно гарне (Леся Українка). 5. Багато слів написано пером, не..казане лишилось не..казаним (Л. Костенко). 6. Порвалася не..кінчена розмова, тремтить вона, як порвана струна в моєму серці (Леся Українка). 7. Не..кінченні дощі ро..мили степову дорогу, вода не..тримним потоком ..бігала до річки (А. Головка).

106. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прикметниками з *-нн-*; б) із дїєприкметниками з *-н-*.

Широчén..а прірва, остан..я посмішка, здїйснен..ий політ, числén..і звернення, переможен..ий у бою, виставлен..ий у саду, засипан..ий піском, нездолán..і народи, виплакан..і сльози, у ран..ьому віці, викраден..ий доказ, неказán..а премудрість, винайден..ий греками.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третїх букв іменників складеться продовження вислову Б. Олійника: «Вірю в пам'ять ...».

107. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Скворець высунулся из своего домика, прикрепленного к вершине молодого дубка, выскочил на ветку, взмахнул крыльями и начал передразнивать соловья. Но разве можно повторить непревзойденную песню гениального певца? Самоуверенный пересмешник понял, что не может соревноваться с соловьем, выбрал другие мотивы. Сначала он проквакал лягушкой. Мастерски воспроизведенная голубиная воркотня сменилась протараторенной по-сорочьи фразой. Вдруг пробудились те, кому подражал скворец. Лягушка, голубь, соловей, удивленные пением серой птицы, подали свои голоса (За М. Алексеевич).

Шпак

скворец — шпак
передразнивать — передражнювати
разве — хіба
непревзойденный — неперевершений
воспроизведенный — відтворений
воркотня — воркування
по-сорочьи — по-сорочому
подражать — наслідувати

108. I. Спишіть вірш Максима Рильського, вставляючи пропущені букви.

ДОЩ

Благодатний, довгождан..ий,
Дивним сльвом осіян..ий,
Золотий вечірній гість
Впав бадьоро, свіжо, дзвінко
На закурені будинки
Зголоднілих передмість.

М. Рильський

- II. Розгляньте фотоілюстрацію. Напишіть твір-мініатюру «Мінорна музика дощу», використовуючи дієприкметники.

109. Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви.

1. В моему серці стільки ще пісень, ще стільки слів нескáзан..их у серці (*В. Сосюра*). 2. Ліси мої, гаї мої священ..і! Препудьте нам вовіки незнищен..і! (*Л. Костенко*). 3. Мабуть, немає нічого чарівнішого за осін..ій ліс, тихий, задумливий, сповнен..ий незбагнен..ого таїнства матері-природи (*І. Цюпа*). 4. Історія — це святая святых народу, недоторкан..а для злодійських рук (*О. Довженко*). 5. А ми з тобою ходимо по місту в полоні мрій і ви́плекан..их дум і геть женом і осінь цю імлісту, і сірий дощ, і невблагн..ий сум. 6. Над килимом прив'ялен..их левад кружляло листя, мов жар-птиці пір'я, край хати тлів осін..ій тихий сад багаттям золотого надвечір'я (*З тв. Д. Луценка*).

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ХРИСТИЯНСТВО

110. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання.

До наших днів біля Севастополя на тлі зеленуватого моря і синього південного неба підносяться білі з голубуватими прожилками стрункі античні колони. Тут стояв Херсонес Таврійський — Корсунь, як його називає «Повість минулих літ».

Саме тут охрестився князь Володимир після того, як завоював це грецьке царство. Повернувшись до Києва, князь звелів зібрати на Дніпрі всіх жителів сурового граду, прийняти нову віру, а язичницькі ідоли повалити.

Введення християнства мало велике значення для Київської Русі. Це підняло роль князівської влади і зміцнило державу. Спільні релігія і мова стали могутніми чинниками, які зміцнювали

національну єдність. Грецька релігія прилучила русичів до древньої культури, дала правильне на той час пояснення світу, принесла нові форми й види мистецтва, сприяла поширенню писемності й початків освіти.

Незабаром після хрещення киян вгору Дніпром, проти течії, повільно попливли з Візантії каравани човнів із білим і ліловим мармуром та іншим каменем. Із Херсонеса везли готові колони, а із древлянського міста Овруча — красивий червоний камінь — шифер. У Києві виростали нові майстерні для випалювання цегли. Все це готувалося для будівництва першого кам'яного храму. І ось церкву завершено і названо Десятинною, бо князь Володимир віддав десятю частину своїх прибутків. Червонувато-рожевий, храм стояв, оточений князівськими палатами, золотоверхими теремами багатих дружинників, майстернями ремісників... Князь Володимир справді задумав перетворити свою столицю на другий Царгород (За *О. Мукомелю*).

Фреска Володимирського собору. Хрещення киян

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Де охрестився князь Володимир?
2. Яке значення мало запровадження християнства для розвитку Давньоруської держави?
3. Розкажіть про спорудження в Києві першого кам'яного храму.
4. З уроків історії пригадайте, яка доля спіткала Десятинну церкву.

III. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невелике усне оповідання «Хрещення Київської Русі».

9. Не з дієприкметниками

111. Прочитайте текст. Визначте, якими членами речення є дієприкметники і які із них мають залежні слова.

ФОТОГРАФІЯ

Над моїм письмовим столом висить надруковане на глянцевому папері зображення великої риби. Вона сфотографована збоку. Голова її невеличка, а тіло видовжене, з окресленою напівовалом спиною. Боки, посріблені лускою, аж світяться. Віля хвоста зігнутих кігтик стирчить плавник (З журналу).

Не з дієприкметниками пишеться разом, якщо дієприкметник не має при собі залежних слів і виступає в реченні означенням. Наприклад: Незасіяні поля чекають на хліборобів.

Не з дієприкметниками пишеться окремо в таких випадках:

1. Дієприкметник має при собі залежні слова. Наприклад: *Не засіяна вчасно нива не дасть доброго врожаю.*
2. Дієприкметник виступає присудком. Наприклад: *Нива не засіяна.*
3. Є протиставлення: *Ми під'їжджали до не засіяного, але вже зраного поля.*

112. Прочитайте прислів'я і приказки, поясніть правопис не з дієприкметниками.

1. Незнаними шляхами блукати — вдома вчасно не бувати.
2. З необдуманих слів і кури сміються. 3. Ліпше свій хліб недопечений, ніж чужий перепечений. 4. Де хата не метена, там дівка не плетена. 5. Живи не позиченим розумом, а власним. 6. Людина неучена — як сокира неточена. 7. Густенька каша, та не наша, а наш несолений куліш — як хочеш, так і їж (Нар. творчість).

113. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Переробіть речення так, щоб частка *не*, там де вона пишеться разом із дієприкметниками, писалася окремо, і навпаки.

З р а з о к. *Хлопці йдуть до свого човна, веслюють до незатоплених горбочків та острівців (Є. Гуцало).* — *Хлопці йдуть до свого човна, веслюють до не затоплених повинню горбочків та острівців.*

Сиджу на березі тихого озера, уважно спостерігаю за не зарослим лататтям плесом. Непофарбований поплавець моєї вудки, здається, застиг на одному місці. Уся моя увага прикута до нього, а він навіть не сколихнеться. На гілках верби галасують ніким не положані горобці. На мить переводжу погляд на гомінку пташину зграйку, що влаштувала такий не запланований заздалегідь дивний концерт. А на не зрушений із місця поплавець хотіла сісти чорна бабка з темно-синіми крильцями, але несподівано він сіпнувся і зник під водою. Я чимдуж рвонув вудку — і риба враз заблищала над ще не заспокоєною поверхнею. Карасик звинувся і ляснув об воду. І ось він уже зник під листком латаття, біля якого гордо підносилася над водою ще не розкрита жовта квітка (З журналу).

- II. Складіть невелике усне продовження тексту, користуючись малюнком.

114. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. І руки ті, (не)учені до зброї, шукали тільки дружньої руки.
2. У руці у мене зброя (не)поламана зосталась, та порушити рукою не дають мені кайдани.
3. Саме озеро тиховоде, вкрите ряскою та лататтям, але з (не)зарослим плесом посередині.
4. Деся, колись, в якійсь країні проживав поет нещасний, тільки мав талант до віршів (не)позичений, а власний.
5. Я поведу тебе в далекий край, іще (не)знаний край.
6. (Не)зламани своїм довговічним рабством, ми мріємо розірвати залізні пута і скинути ярмо з своєї шиї.
7. (Не)погашена іскра в темряві світить.
8. І слово співця (не)забуте (З тв. Лесі Українки).

115. Хто швидше? Запишіть у два стовпчики подані словосполучення з дієприкметниками: а) ті, що пишуться з *не* разом; б) ті, що пишуться з *не* окремо.

(Не)допитий холодний чай; (не)скошене, а зірване зілля; емаль (не)пошкоджена; (не)заросле чисте озеро; (не)розбавлена рідина; міст (не)збудований; (не)розібраний намет; (не)відремонтований автомобіль; (не)написаний мною лист; (не)зібрані ще яблука.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... білий хліб дає».

116. Спишіть речення, замінюючи виділені слова дієприкметниками з *не*. Поясніть їх правопис.

1. Учитель уважно слухав відповідь, **не робив ніяких безпідставних зауважень** (О. Донченко).
2. **Не бували** в таку пору заморозки нарobili багато лиха: прибили цвіт яблунь, знищили ранні сходи (О. Гончар).
3. **Голі** ще поля струменіли маревом (Ю. Яновський).
4. Хлопчина цей своїм характером подібний до **дикого тигра** (В. Нестайко).
5. Сила слова **таємнича** (І. Вихованець).
6. **Безперестанний** дощ лунко гукає у вікна (Панас Мирний).
7. Стомлений цілоденним блуканням олень спрагло припав до **чистого джерела** (І. Багряний).
8. **Мокра** від дощу трава виблискувала на сонці (І. Чандей).

Д о в і д к а. (Не)бачений, (не)обґрунтований, (не)розгаданий, (не)засіяний, (не)приборканий, (не)скаламучений, (не)вщухаючий, (не)висохлий.

117. Попрацюйте в парах. Складіть речення з поданими сполученнями слів.

(Не)дочитана книга; (не)вигадана, а справжня історія; грядка (не)прополота; (не)продумана добре відповідь; (не)полагоджений дідусем тив; (не)скошена трава.

118. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Поясніть правопис дієприкметників.

РАССВЕТ

Горы, ещё не освещённые солнцем, выделились на посветлевшем небе. На тёмном фоне гор, покрытых непроходимыми лесами, проносились клочья тумана, а внизу стояли сумерки.

Речка, не скованная льдом, мрачно катила воды. Несмолкающий ветер не прогнал остатки ночного тумана. Вдруг на вершине утёса вспыхнули и засветились ещё не раздетые осенью лиственницы. Первый луч пока невидимого солнца коснулся утёса. Огненный круг показался над не покрытой деревьями частью горы. На единственное мгновение засветилась даже тёмная река, а затем дно долины опять стало холодным и синим (За І. Соколовим-Микитовим).

фон — тло
непроходíмый — непрохідний
кльчья — клáпті

сúмерки — сúтінки
утёс — бéскід
ліственница — жодріна

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ПРИСЛІВ'Я І ПРИКАЗКИ

119. І. Прочитайте текст.

НЕМЕРКНУЧІ ПЕРЛИНИ

Прислів'я і приказки — неоціненна скарбниця народної мудрості. Кожне покоління вносить у цю невичерпну скарбницю нові коштовні перлини, що збагачують культуру народу. Як витвір народного генія, вони супроводять людство від сивої давнини і до наших днів.

Сила, мудрість і поетична краса прислів'їв і приказок — це вияв народного розуму й гумору, влучності й дотепності народного слова.

Зміст прислів'їв і приказок невичерпний. У них відображені багатогранність життя, побуту, звичаїв народу, його історія,

мораль. «Багатівіковий досвід трудового люду, його творча сила, сила духу, страждання і мрії, — відзначав Олесь Гончар, — усе це зафіксовано в слові, в народній пісні, думі, прислів'ї».

Прислів'я і приказки побутували в давніх слов'ян із незапам'ятних часів. Поява писемності в Київській Русі застала цей жанр уже в розквіті.

Видатний учений-педагог Костянтин Ушинський писав, що в прислів'ях, як у дзеркалі, відтворені всі сторони життя народу — домашня, родинна, польова, лісова, громадська, його потреби, звички, його погляди на природу і людей, на значення всіх явищ життя.

Народ не тільки користується готовими зразками прислів'їв, які одержав у спадщину від попередніх поколінь, а й рясно творить нові.

Прислів'я, як і народ, безсмертні. Це коштовні немеркнучі перлини. У них живе і дихає, сумує і радіє жива душа народу, органічно поєднуються його історія і сучасність (За М. Пазяком).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому прислів'я і приказки називають неоціненною скарбницею народної мудрості?
2. Чи можна точно визначити, коли виникли прислів'я і приказки?
3. Що говорив про прислів'я і приказки видатний педагог Костянтин Ушинський?
4. Наведіть приклади прислів'їв і приказок, у яких висміюються такі людські вади, як лінощі, неуцтво.
5. Скажіть, як ви розумієте зміст приказки: «Народ скаже, як зав'яже».

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ТОЧНІСТЬ І ДОРЕЧНІСТЬ МОВЛЕННЯ

120. I. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час.

НА ЩО ЗВЕРТАТИ УВАГУ, ВИБИРАЮЧИ СЛОВА?

Якщо ви хочете навчитися гарно говорити, то мусите приділяти належну увагу вибору слів. Мовлення буває одноманітним не лише тому, що людина користується невеликою кількістю слів, а й тому, що деякі слова вживає надто часто. Говорячи, намагайтеся зауважити, чи притаманні вам якісь часто вживані слова, або попросіть

когось із знайомих простежити за вашим мовленням. Якщо ви переконалися, що деякі слова вживаєте надто часто, намагайтеся позбутися такої небажаної звички. Деякі з цих слів можна вилучити без шкоди для мовлення або замінити їх іншими словами чи виразами.

Є люди, які надто часто вживають у розмові іншомовні слова, у той час як більшість надає перевагу словам рідної мови. Бажаючи справити враження на інших своєю «вченістю», деякі невірні мовці не тільки забувають, що ці слова не всім зрозумілі, а й неправильно їх вимовляють або недоречно використовують.

Той, хто вживає іншомовні слова або професійні терміни, безумовно, повинен сам добре знати їх значення та вимову, а також пам'ятати, що послуговуватися ними слід лише за певних обставин.

Мова постійно змінюється. У ній з'являються нові слова й мовні звороти, а старі, відживши своє, зникають. Влучні вислови, прислів'я і приказки, якщо їх доречно вживати, збагачують мову, роблять її яскравою, барвистою, цікавою. Мовлення людини, яка надто часто або не до ладу вживає прислів'я, приказки, афоризми, не завжди зрозуміле слухачам, утомлює їх.

Важливо вміти висловлюватися чітко, особливо під час відповідальних розмов, коли формулювання повинні бути винятково точними. З часів Стародавнього Риму існує професія, основний зміст якої полягає в тому, щоб точно формулювати й висловлювати думки під час переговорів сторін. Це професія юриста. Отже, основна мета точного формулювання — виключити можливість по-різному тлумачити зміст. Якщо, наприклад, вам повідомлять, що збори розпочинаються о 8.00, то можуть виникнути сумніви щодо того, коли саме вони розпочнуться: вранці чи ввечері. Тому, визначаючи час проведення масового заходу, необхідно пам'ятати про загальноприйнятий поділ доби на 24 години. Є й інші правила ведення ділових розмов.

Отже, висловлюватися треба доречно, точно і зрозуміло.

II. Дайте відповіді на запитання.

1. До якого стилю мовлення належить текст?
2. Чому мовлення людей буває одноманітним?
3. У чому причина надмірного вживання іншомовних слів і професійних термінів?
4. Для чого в мовленні використовують прислів'я, приказки, афоризми?
5. Чому висловлюватися треба точно і зрозуміло?

РОЗБІР ДІЄПРИКМЕТНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Послідовність розбору

1. Особлива форма дієслова.
2. Початкова форма (дієприкметник у називному відмінку чоловічого роду однини).
3. Постійні ознаки: а) активний чи пасивний; б) вид (доконаний чи недоконаний); в) час (теперішній чи минулий).
4. Змінні ознаки: а) число; б) рід (в однині); в) відмінок.
5. Синтаксична роль.

Як небо зорями, той жамин хліб обсипаний був зернятками тмину (Д. Павличко).

Зразок усного розбору

Обсипаний — особлива форма дієслова — дієприкметник, ужитий у початковій формі; пасивний, доконаний вид, минулий час; однина, чоловічий рід, називний відмінок; у реченні висуває присудком.

Зразок письмового розбору

Обсипаний — дієприкм., п. ф. — *обсипаний*; пасивний, док. вид, мин. ч.; одн., ч. р., Н. в.; присудок.

- 121.** Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Виконайте розбір дієприкметників як особливої форми дієслова (письмово).

Перед очима на тлі ще синього, але т..мніючого неба вимальовувалися застигли хвилі гір. Були вони або зовсім голі, або вкриті чорними плямами лісів. У н..знах у кам'яній непорушності підп..рвали небо гостроверхі к..париси, а між ними куч..рвалися садки, з яких виз..рвали хатини в ч..рвоних ч..речичних шапках (За Д. Ткачем).

- 122.** І. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виконайте розбір дієприкметників як особливої форми дієслова.

Где-то на луке, затопленном водой, кричали журавли. Перед восходом солнца крик их был настолько гулок, что казалось, будто птицы кружатся над домом. Их клич, подхваченный лесным эхом, усиливался во много раз. Его слышали и возле озера, расположенного за лесом. Журавлинный крик уносит меня в мир забытых сказок детства (За С. Носовим).

гу́лкий — *гучний*
клич — тут: *по́клик*

подхва́ченний — *підхо́плений*
і́хо — *луна́*

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Складіть за нею невелике усне продовження тексту, використовуючи дієприкметники.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС ЗОВНІШНОСТІ ЛЮДИНИ ЗА ВЛАСНИМ СПОСТЕРЕЖЕННЯМ

1. Які особливості художнього опису зовнішності людини?
2. Яка роль епітетів, порівнянь, пестливих слів у художньому описі зовнішності людини?

123. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Складіть із ними три речення.

Выразительное одухотворённое лицо, мягкие черты лица, тёмные задорные глаза, едва заметные брови, проникновенный взгляд, посматривает исподлобья, вздёрнутый нос, поджатые губы, выующиеся чёрные волосы, прядь седых волос, аккуратная причёска.

вздёрнутый — тут: *кирпáтий*
едва за́метный — *хэ́две помі́тний*
проникнове́нный — *проні́кливий*

задо́рные — тут *запальні́*
прядь — *па́смо*
исподло́бья — *спідло́ба*

124. I. Прочитайте твір-опис зовнішності людини, написаний семикласницею.

ДОРОГА МЕНІ ЛЮДИНА

На літніх канікулах я вирушила до бабусі в село. Автобус висадив пасажирів у центрі села і попрямував назад до Києва. А я, кваплячись, пішла до знайомої хати в кінці вулиці.

Бабусі вдома не було. Залишивши речі на подвір'ї, я пішла на город. Тут усе дбайливо впорядковане невтомними працюючими руками. Бабуся Оксана, одягнена в синю кофту й чорну спідницю, зосереджено працювала. Я не побігла, а наче на крилах полетіла до рідної людини.

Пильно вдивляюся у довгасте зморшквате обличчя. Жовта хустка зсунулася на високе чоло. Волосся з пасмами сивини, зібране на потилиці. Тільки зараз я зрозуміла, що саме цей вітер та гаряче сонячне проміння висушили смагляву шкіру бабусі. Ясні зелені очі з любов'ю і ніжністю дивляться на мене. Спокійний, мудрий погляд проникає в душу. На вустах квітне радісна усмішка.

«Нарешті дочекалася помічниці! Ходімо, Оленко, до хати», — каже бабуся й лагідно кладе мені на плече свою пошерхлу від праці руку. Обнявшись, ми неквапливо йдемо стежкою. А на душі в мене спокійно і затишно.

II. Розгляньте пам'ятку. Поміркуйте, чи відповідає твір усім зазначеним вимогам.

Як писати твір-опис за власним спостереженням

1. Добре продумайте тему й основну думку твору.
2. Складаючи опис, зверніть увагу на риси зовнішності, деталі одягу, які допомагають розкрити особливості характеру.
3. Дотримуйтесь послідовності викладу матеріалу.
4. Уживайте художні засоби, але, добираючи епітети, метафори, порівняння, будьте коректними, щоб не образити людину, зовнішність якої описуєте.
5. Поєднуйте у творі опис і розповідь.

125. Користуючись пам'яткою, письмово опишіть когось із ваших знайомих за власним спостереженням.

§ 10. Безособові форми на -но, -то

126. Прочитайте уривок з поезії Ліни Костенко і дайте відповіді на запитання.

Хай буде все небачене побачено.
Хай буде все пробачене пробачено.
Єдине, що від нас іще залежить, —
Принаймні вік прожити як належить.

1. На які питання відповідають виділені слова?
2. Яким членом речення вони виступають?

В українській мові доволі часто використовуються незмінні дієслівні форми на -но, -то. Вони підкреслюють не саму дію, а її результат, і тому не пов'язуються безпосередньо з певною особою.

У реченні безособові форми на -но, -то виступають присудками. Наприклад: *Скільки складено пісень, легенд, переказів про рідну батьківську хату!* (В. Скурлатівський).

Безособові форми на -но, -то творяться від пасивних дієприкметників із суфіксами -ен-, -т- за допомогою суфікса -о. Наприклад: *створен^юий* → *створен^о*, *розбит^{ий}* → *розбит^о*.

127. Від поданих дієслів утворіть пасивні дієприкметники, а від них — безособові форми на -но, -то.

З р а з о к. *Спек^{ти}* → *спеч^{ений}* → *спеч^{ен^о}*.

Вивчити, закінчити, нагріти, скривдити, запровадити, налагодити, запросити, виростити, скосити, спорудити.

128. **Попрацюйте самостійно.** Прочитайте речення, випишіть безособові дієслівні форми на -но, -то, розберіть їх за будовою.

1. Жили рабами в тяжкій чужій роботі заворожені в неволю люди. Світ їм було зав'язано, говорити — наказано, ходили німі... (С. Васильченко). 2. Шаблю було вибито з рук, але з серця не вибито духу волі й жаданої краси (*Лесь Українка*). 3. Хилилася у гетьмана старого голова, на вістрі шаблі сховано всі вольності й права (*Л. Костенко*). 4. На луках скошено отаву, і буйне літо в береги ввійшло (*А. Малишко*). 5. На заході ранне небо мов кров'ю полито. Прийшли вісті до милої, що милого вбито (*Нар. творчість*). 6. Мою печаль розвіяно вітрами, мою тривогу замели сніги (*П. Сердюк*).

129. I. Спишіть текст, замінюючи виділені дієслова безособовими формами на *-но*, *-то*. Цифри запишіть словами.

Перший пам'ятник Тарасові Шевченку відкрили в 1861 році на півострові Мангішлак, що в Казахстані. В Україні вперше пам'ять про поета увічнили в монументі, спорудженому 1899 року в Харкові за сприяння Христини Алчевської. Мармурове погруддя роботи скульптора Володимира Беклемішева встановили в садибі меценатки (3 календаря).

II. Доберіть синоніми до слів *монумент*, *меценатка*.

В українській мові немає коротких форм дієприкметників. При перекладі цих форм українською мовою часто використовують безособові форми на *-но*, *-то*.

Російською
оголошена поведка дня
проход заперщєн
открыто уголовное дело

Українською
оголошено порядок денний
прохід заборонено
порушено кримінальну справу

130. **Попрацюйте в парах.** Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Поміркуйте, у якому стилі мовлення вживаються подані словосполучення.

Вопрос снят с рассмотрения, комиссия избрана, приказ подписан директором, справка выдана, действие закона приостановлено, работа признана удовлетворительной, список утверждён, протокол составлен своевременно, заявление оформлено правильно, подготовлен отчёт о проделанной работе.

рассмотрение — *розгляд*
удовлетворительный — *задовільний*
справка — *дівідка*
своевременно — *своєчасно*
отчёт — *звіт*
проделанный — *віконаний*

131. I. Спишіть прислів'я і приказки, утворюючи від дієслів, поданих у дужках, безособові форми на *-но*, *-то*.

1. Що (написати) на роду, того не об'їдеш і на льоду. 2. Хоч і (сказати) на глум, а ти бери на ум. 3. (Посіяти) жито в пору — (зібрати) зерна гору. 4. За **моє** жито мене ж і (побити). 5. (Поставити) цапа капусту стеретги. 6. Хоч погано (покраяти), та міцно (пошити). 7. **Гарне** вбрання: вітром (підбити), морозом (пошити). 8. У ледаря хату **небом** (покрити). 9. (Сказати) — (зробити) (*Нар. творчість*).

II. Виконайте розбір виділених слів як частини мови.

1. Яка форма дієслова називається дієприкметником?
2. Назвіть граматичні ознаки дієприкметника, спільні з прикметником.
3. Назвіть граматичні ознаки дієприкметника, спільні з дієсловом.
4. У чому різниця між активними і пасивними дієприкметниками?
5. Розкажіть про творення і вживання активних дієприкметників.
6. Як творяться пасивні дієприкметники?
7. Коли в прикметниках пишемо *-и-*, а коли *-ни-*? Розкажіть про особливості правопису дієприкметникових суфіксів.
8. Як виділяються в усному мовленні та на письмі дієприкметникові звороти? Наведіть приклади.
9. Як відмінюються дієприкметники?
10. Коли пишемо *не* з дієприкметниками разом, а коли — окремо?
11. Запишіть подані словосполучення з дієприкметниками у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* окремо; б) ті, що пишуться з *не* разом.
(Не)зарослим бур'янами полем; (не)згааний час; (не)дописаний останній розділ; вікно (не)зачинене; (не)пофарбований, а побілений паркан; (не)погашені вогні; (не)закінчений поетом вірш; питання (не)з'ясоване; (не)зварених сирих овочів.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх слів складеться продовження прислів'я: «*Більше діла — ...*».

12. Виконайте розбір дієприкметників як особливої форми дієслова.
 1. Гордий Київ шумить над залитим вогнями Дніпром (*В. Сосюра*).
 2. З-поміж трав визирало сине чаруюче око волошки (*І. Франко*).
 3. Дим погаслих вогнів стелиться від гори до гори синіми смугами (*М. Коцюбинський*).
13. Розкажіть про особливості творення і вживання безособових форм на *-но*, *-то*.
14. Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.
 1. На берегах Дніпра крутих весь помережаний садами стоїть у саяві днів нових наш рідний Київ перед нами (*М. Рильський*).
 2. Погожий вітер іще не погасив самородків золота розкиданих над обрієм, а вже небо розливалось (*М. Стельмах*).
 3. За деревами ще спало закутане в туман озеро (*Є. Гуцало*).

§ 11. Дієприслівник як особлива форма дієслова

132. Прочитайте речення. Поставте до виділених дієприслівників питання. З'ясуйте, яку дію — основну чи додаткову — вони виражають.

Чорнокорий київський каштан тихо охкає, **похитуючи** гілками. Він ніби хоче ударити руками об поли, **почувши** щось у тривожному шепоті вітру (*Г. Вагрянний*).

Дієприслівник (рос. деепричастие) — це особлива форма дієслова, що виражає додаткову дію і відповідає на питання **щ о р о б л я ч и? щ о з р о б и в ш и?** Наприклад: *кажучи, зазначивши*.

133. Підготуйте зв'язну розповідь про дієприслівник як особливу форму дієслова, використовуючи таблицю. Зробіть висновок.

Ознаки дієслова	Ознаки прислівника
<ol style="list-style-type: none"> 1. Вид недоконаний (<i>живучи</i>) і доконаний (<i>проживши</i>) 2. Перехідність: перехідні (<i>побачивши вчителя, не прочитавши книги, випивши соку</i>) і неперехідні (<i>побачившись із товаришем, подякувавши господарям</i>) 3. Час теперішній (<i>кажучи</i>) і минулий (<i>сказавши</i>) 4. Може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники): <i>спланувавши вчасно роботу</i> 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Не змінюється (<i>умиваючи, умивши, умившись</i>) 2. У реченні виступає обставиною: <i>Дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі</i> (<i>В. Винниченко</i>)

Дієприслівник поєднує ознаки дієслова і прислівника.

134. **Хто швидше?** Запишіть у два стовпчики подані дієприслівники: а) доконаного виду; б) недоконаного виду.

Запровадивши, злітаючи, порівнявши, слухаючи, вивчаючи, проголошуючи, збагатившись, радячи, повідомивши, подарувавши, зрадівши, звітуючи.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних дієприслівників складеться початок прислів'я: «... не тоне, і у вогні не горить».

135. **Хто швидше?** Запишіть у два стовпчики подані словосполучення з дієприслівниками: а) перехідними; б) неперехідними.

Складаючи речі, змарнівши від переживань, не знайшовши відповіді, випивши кави, повернувшись у місто, вживаючи ліки, звертаючись до однокласників, не сказавши правди, очікуючи на зміни, написавши роман, уклонившись гостям, виблискуючи на сонці.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприслівників складеться початок прислів'я: «... *все* розкаже».

136. **Попрацюйте в парах.** Доберіть до поданих дієслів дієприслівники або словосполучення з дієприслівниками, які допомогли б краще уявити дію, виражену дієсловом.

З р а з о к. *Мовчати — насупившись, винувато кліпаючи очима, пильно прислухаючись, боячись наполохати птаха.*

Сидіти, дивитися, бігати, думати.

137. Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Підкресліть підмети, присудки та обставини, виражені дієприслівниками із залежними словами.

1. І сонце падало за тьм..яним морем трав, на землю маки кинувши червоні (*В. Сосюра*). 2. Птахи затихли, згорнувши натомлені за ден.. крил..ця (*Г. Тютюнник*). 3. І травень.. дощами проллет..ся над краєм, всю землю вкриваючи рястом і маєм (*Л. Первомайський*). 4. Стоять спокійно дерева безлисті, виріз..блюючи чорні силуети на синім тлі спустошених небес (*П. Филипович*). 5. Блискавиці шматували чорне небо, розколюючи темні олов..яні хмари (*І. Цюпа*)

138. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Всё притихло, как будто ожидая чего-то небывалого. Куда девались птицы, которые, резво порхая, пели на солнышке? Где насекомые, что так разноголосно жужжали в траве? Деревья перестали покачиваться, касаясь друг друга ветками. Они изредка наклонялись верхушками, предупреждая себя шёпотом о близкой опасности. Туча обложила горизонт, образовав свинцовый свод. Вот от леса пронёсся свежий ветерок, подняв пыль на улице. Упали первые крупные капли дождя. Вдруг блеснула молния, расколов небо. Через мгновение грянул гром (*За І. Гончаровим*).

как будто — нібито

рэзво — жваво

насеко́мое — кома́ха

жу́ждать — дзи́ждати

каса́ться — то́ркатися

горизо́нт — о́брій

свод — скле́піння

пыль — ку́рва

139. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Визначте вид, час і перехідність дієприслівників.

М..сливці, забравши впольованих лисицю та зайця, з гамором подалися до дороги. Сп..р..чаючись про те, хто влучив у лисицю, а хто — в зайця, вони не могли дійти до спільної згоди. Вийшовши на дорогу, м..сливець, котрий ніс у руках зайця, зн..нацька зуп..нився. Довговухий, звинуввшись, вирвався, упав на дорогу. Іще ніхто не встиг отям..тися, як він уже курів через поле, зак..нувши ноги на плечі. Усі м..сливці зуп..нилися, зд..вовано перез..раючись між собою. Виявляється, заєць обдурив їх, пр..кинувшись мертвим (За С. Гуцалом).

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ГЕРБ УКРАЇНИ

140. І. Прочитайте текст.

Одним із найдавніших знаків-символів, які дійшли до наших днів і широко використовуються й сьогодні, є тризуб. Важко точно визначити, коли його придумали на наших землях. Адже ще на початку минулого століття біля дніпрового острова Шанця було знайдено кам'яну застібку часів трипільської культури (5–3 тисячі років до нашої ери) із цим знаком.

У Київській Русі тризуб був великокнязівським знаком. Його зображували на печатках багатьох давньоруських володарів. Згодом тризуб карбувався і на срібних монетах князя Володимира Святославовича. Цей символ можна побачити й на цеглі підмурків Десятинної церкви в Києві, і на плитах Успенської церкви у Володимирі-Волинському, збудованої у другій половині XI століття.

Існує багато версій, що пояснюють походження тризуба.

Деякі історики вважають, що у тризубі — глибокий філософський смисл, який символізує триєдність і тривимірність світу, що пізніше християнством трактовано як єдність Бога — Отця, Бога — Сина, Бога — Святого Духа.

Походження тризуба можна пов'язати з матеріальною життєдіяльністю людини. Очевидно, на певному етапі свого розвитку люди почали користуватися знаряддям, яке нагадувало знаний нами тризуб. Воно допомагало їй успішно полювати на звірів, обробляти землю, навіть оборонятися. Тож людина почала схилитися перед ним, обожнювати його.

Популярною є версія походження тризуба як уособлення трьох природних стихій — повітря, води і землі, зображення атакуючого сокола.

Тризуб як знак князівської влади широко використовувався в державному житті Київської Русі. Він зображувався на печатках, якими скріплювали міжнародні договори, на князівських товарах, що відправлялися на продаж за кордон. Крім того, виконані в бронзі чи сріблі тризуби прикрашали пояси дружинників князівського війська, зброю і знамена (За В. Сергіючком).

II. Розгляньте малюнок і дайте відповіді на запитання.

1. Які факти свідчать, що тризуб — один із найдавніших знаків-символів?

2. Які версії щодо походження тризуба вам відомі? Яке пояснення видається найвірогіднішим? Яку версію зображено на малюнку?

§ 12. Не з дієприслівниками

141. Прочитайте речення. Пригадайте правила написання *не* з дієсловами. Поясніть правопис виділених слів.

1. Ночі, ночі на Україні, ночі тихі, чарівні, де б не був я на чужині — не забудь мені (І. Манжура). 2. Незчуєшся, як змайне ніч, відшлыве зорями, відбагряніє загравами на Дніпрі (О. Гончар). 3. Сидіть, мамо, біля вікна. Ви старенькі, недобачаєте, а мені всюди видко (Г. Квітка-Основ'яненко). 4. Хоч і уважно я перевіряв написане, та все ж однієї помилки не добачив (Д. Ткач). 5. Нездужає Катерина, ледве-ледве дише (Т. Шевченко). 6. Рук не здужаю підняти, бо не їла й не пила (П. Тичина).

Не з дієприслівниками пишеться окремо. Наприклад: *Не прицілившись, не віцлиш (Нар. творчість).*

Не з дієприслівниками пишеться разом:

1) якщо дієприслівник не вживається без *не*. Наприклад: *Ненавидячи порожні балачки, дідусь і хвилини не міг пробити без роботи (О. Іваненко);*

2) у префіксі *недо-*, який указує на неповноту дії. Наприклад: *Недобачаючи (погано бачачи) в темряві, хлопець обережно намащував шлях палицею (В. Кава).*

З чотирма дієприслівниками *не* може писатися разом або окремо залежно від значення:

нездужаючи (хворіючи) — *не здужавши* (не змігши),
непокоячись (хвилюючись) — *не покоячись* (не спочиваючи),
нестямившись (втрачаючи самовладання) — *не стямившись* (не прийшовши до тями),
неславлячи (ганьблячи) — *не славлячи* (не прославляючи).

Наприклад: *Птахи, ще дужче непокоячись (хвилюючись), зривалися в небо (М. Коцюбинський). Не покоячись (не спочиваючи) на перині, а трудячись у поті чола, людина здобуде щастя (В. Лепкий).*

Орфограма *Не з дієприслівниками*

142. Прочитайте речення. Поясніть правопис *не* з дієприслівниками.

1. Високі нескошені хліба, не дочекавшись хлібороба, виблискували на сонці (*І. Цюпа*). 2. Дівчина схилилася на невисоке бильце канани й заснула, незчувшись і коли (*М. Коцюбинський*). 3. До тих стежок, не думаючи, йди і клич мене в своїй надії добрій (*А. Малишко*). 4. Не покоячись у рідній землі, Володимир Винниченко тільки зараз повертається в Україну, продовжує життя у невмирущих творах. 5. Непокоячись про долю народу, письменник завжди ставав на бік скривджених (*З тв. М. Жулинського*). 6. Хлопець ішов, нікуди не дивлячись, нікого не бачачи (*М. Хвильовий*). 7. Нехтуючи забороною писати і малювати, Тарас Григорович створює близько двохсот поезій, робить багато замальовок (*Є. Кирилюк*).

143. **Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Краже зробити (не)обіцяючи, ніж пообіцяти і не зробити.
2. (Не)зазнавши печалі, не зазнаєш і радості. 3. (Не)дослухавши до кінця, не поспішай відповідати. 4. (Не)дооцінивши противника, програєш бій. 5. (Не)посіявши, не пожнеш. 6. Добрий собака гавкає, та не кусає, а злий кусає (не)гавкаючи. 7. (Не)взявши в руки сокири, хати не збудуєш (*Нар. творчість*).

144. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення з дієприкметниками у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* окремо; б) ті, що пишуться з *не* разом.

(Не)прочитавши книгу, (не)повернувшись у село, (не)почувши дзюрчання, (не)дооцінюючи можливості, (не)розламавши кригу, (не)стямлячись від обурення, (не)дослухаючись до порад, (не)долюблюючи брехунів, (не)доївши яблука, (не)волячи сусідів, (не)зловивши риби, (не)покоючись про ячмінь, (не)вгаваючи ні на хвилину, (не)помітивши ошуканства, (не)навидячи базік, (не)підрахувавши витрат.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «..., *за діжку не берись*».

145. Складіть і запишіть речення з поданими словосполученнями.

(Не)сказавши і слова, (не)дочувши останніх слів, (не)дочуваючи від голосного шуму, (не)хтуючи пересторогою, (не)славлячи ганебні вчинки, (не)доївши обідю.

146. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Затаив дыхание, не дрогнув и не спуская глаз с пруда, смотрел парубок на неподвижные воды. 2. Как птица, не останавливаясь, летела Катерина, размахивая руками. 3. Девушка, не закончив рассказ, засмеялась (*З тв. М. Гоголя*). 4. Большой ёж идёт не спеша по мышинному следу, чёрная иглистой спиной по сухим бурьянам (*М. Шолохов*). 5. Из другой комнаты вышла молодая женщина, поклонилась и исчезла, не взянув на гостью (*Максим Горький*).

не спуска́ть глаз — не зводити очей
неподви́жный — непору́шний
пру́д — ставо́к
покло́нётся — вкло́нётся
игли́стый — тут: голча́стий
исчезну́ть — знікнути

147. Прочитайте байку, доберіть до неї заголовок, визначте її тему й основну думку. Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Чорно працював Віл, (не)доїдаючи, (не)допиваючи, із плуга у віз перепрягаючись. І все тягнув лямку з останніх сил, навіть хвилини (не)спочиваючи.

Зустрівся якось із ним благородний Олень та й питає:

— Заради чого жили надриваєш, (не)волячи себе повсякчас?

— Як заради чого? Для дітей стараюся, (не)покоюся про їхнє майбутнє!

— А я, (не)гаю часу даремно, учу своїх оленят самостійно харч добувати, щоб (не)росли трутнями (*За І. Власенком*).

§ 13. Дієприслівниковий зворот

148. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовки. Випишіть із тексту дієприслівники із залежними словами.

Насторожено вслухаючись у тишу, осінній ліс тамував свої щедри пахощі. Дуби, стоячи у глибокій задумі, не поспішали розлучатися з дозрілими жолудями. Вітер, жартуючи з березами, розкидав дорогоцінні монетки віджилого листа.

Вранці стояв густий туман. Він, плинучи з болота, осідав дрібною росою на кетягах перестиглих плодів бузини, мастив перезрілі шапки грибів, що блищали, мов свічки у ранковій сутні (За Ю. Збанацьким).

Дієприслівник із залежними словами називають **дієприслівниковим зворотом** (рос. деєпричастным оборотом).

Дієприслівникові звороти на письмі завжди виділяються комами. Наприклад: *Вітер, розбивши чорні хмари, ліг біля моря відпочить* (Т. Шевченко).

Виділяються здебільшого комами й одиничні дієприслівники. Наприклад: *І я, заплакавши, назад поїхав знову на чужину* (Т. Шевченко).

Не виділяються комами одиничні дієприслівники, які стоять одразу ж після присудка або в кінці речення і вказують на спосіб виконання дії. Наприклад:

А я стою похилившись, думаю, гадаю (Т. Шевченко).

Пунктограма *Кома при дієприслівниковому звороті та одиничному дієприслівнику*

149. Прочитайте речення. Поясніть уживання розділових знаків при дієприслівникових зворотах.

1. Вітер, скотившись із гір у долину, ховався в темних ярах і щось глухо бубонів високим скелям та глибоким ярам... 2. Уже сонце сідало, граючи своїм червоним світлом, прискаючи на всі боки яскравими стрілами. 3. Степ, струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тині, горить рівним жовто-зеленим кольором. 4. Цілу ніч не переставав хлюскати дощ, розливаючи річки-озера по землі. 5. Влимаючи, помчали темні хмари далі. 6. Старий стояв зігнувшись, пильно вдивляючись у морок ночі. 7. На деяких возах сиділи або, обпершись, лежали чумаки. 8. Повіяв легенький вітерець, струбуючи з листа ще не просохлі дощові краплини (З тв. Панаса Мирного).

- 150. Попрацюйте в парах.** Спишіть прислів'я, вставлячи з довідки потрібні одиничні дієприслівники або дієприслівникові звороти. Поставте розділові знаки.

1. ... не дістанеш зернятка. 2. ... не лізь у воду. 3. ... і себе побачиш. 4. Говорити ... що стріляти 5. Обличчя не вмнеш 6. Краще справу не починати, ніж ... не завершити. 7. Ледачий і їсть 8. На роботу плентається ..., а на танці біжить ... (*Нар. творчість*).

Д о в і д к а: лежачи, не розбивши горішка, на людей дивлячись, не думаючи, не цілячись, рук не замочивши, почавши, не знаючи броду, плачучи, скачучи.

- 151. Попрацюйте в парах.** Переробіть складні речення на прості з дієприслівниковими зворотами. Усно поясніть правопис не з дієприслівниками.

З р а з о к. **Якщо не дав оброку**, не бий коня по боку (*Нар. творчість*). — *Не давши оброку, не бий коня по боку.*

1. **Якщо не обміркував усього до дрібниць**, не розпочинай справи. 2. Все, що можна, зроби сьогодні, **не відкладай на завтра**. 3. **Якщо не втримався за гриву**, за хвіст не вдержись. 4. Не берись об'їжджати коня, **коли не знаєш його повадок**. 5. **Коли не думати-меш про страх**, не злякаєшся. 6. **Якщо не дав слова**, держись, а якщо дав, кріпись. 7. Життя — стерниста нива: не пройдеш по ній, щоб ніг не поколотити (*Нар. творчість*).

- 152. Попрацюйте самостійно.** Спишіть речення, ставлячи розділові знаки.

1. На тину півень горланить розчепірівши дзьоба ножицями. 2. Зачувши людину дятел почав цокати. 3. У бур'янах вовтузилися горобці скльовуючи реп'яшачі кім'яхи. 4. Хлопець біжить не озираячись. 5. Оглянувшись Василько побачив чудернацького птаха. 6. Стежкою поволі брався на кручу рибалка спираючись однією рукою на горіхове вудлице. 7. Набігавшись за день собака лягає біля багаття кладе голову на передні лапи і не кліпаючи дивиться на вогонь (*З тв. Григора Тютюнника*).

- 153. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Визначте тему й основну думку висловлювання. Спишіть, ставлячи потрібні розділові знаки.**

Повертаючись після перемоги над печенігами князь Святослав їхав на чолі дружини понад Дніпром. Киїни побачивши уславленого воїownika вийшли вітати його. Бажаючи вшанувати князя кожен ніс подарунок: хто власноруч зроблений меч, хто чобітки прикрашені срібними візерунками, хто глечик меду. Одному сіромі не було чого дарувати. Старий підбігши до Славути набрав у пригорщі води і простягнув Святославові: «Прийми, великий князю! Се вода дніпровська».

Князь насупивши густі брови над голубими, як небо, очима поглянув на старого киянина. Усі навколо завмерли дивлячись на Святослава.

«Вода дніпрова — священна!» — промовив князь, звелівши подати золоту чашу і прийняти дорогоцінний подарунок (За М. Янком).

154. Спишіть текст, замінюючи виділені дієслова дієприслівниками. Поставте потрібні розділові знаки.

А в собаки Кузьки робота. Він стереже молоді пагони, ганяє нахабне гайвороння. Собака **ховається** за деревами, підкрадається до найбільшого гурту і з лютим гарчанням кидається на першого-ліпшого птаха. Налякане гайвороння **злітає** вгору і свариться на Кузьку: «Кр-р... Кр-р!»

Але одного разу трапилася несподіванка. Собака **налетів** вихором на зграю, прогнав птахів. Тільки один не злетів. Він **тягнув** по землі крило, одбіг трохи й **зупинився**, **наставив** на Кузьку хижі блискучі оченята.

Собака **ошкірив** зуби і в два стрибки опинився коло гайворона. Той **каркнув**, випростався на ногах і стукнув Кузьку в лоб. Собака **заточився** і заскмілив. А гайворон поволік своє вивихнуте крило далі, усе **озирався** і погрозово **каркав**. Кузька спостерігав за птахом і **не моргав**. Нападати вдруге не хотілося. Собака **подумав** трохи і поплентався до сторожки. Одне його вухо **звисало** вниз, ображено теліпалося (За Григором Тютюнником).

Дієприслівник означає додаткову дію щодо основної, вираженої дієсловом-присудком, і стосується того самого предмета. Наприклад: *Хмара сповзла за річку і зупинилася там, розгорнувши над лісом велетенські крила (Г. Тютюнник)* — *хмара сповзла, зупинилася, розгорнула крила*. Не можна сказати: *Виходячи з вагона, у моєї валізи відірвалася ручка* (бо дія стосується різних предметів).

155. **Попрацюйте в парах.** Переробіть, де це можливо, складні речення на прості з дієприслівниковими зворотами і запишіть їх.

1. Коли горобці ганялися один за одним, вони оббивали листя (Григір Тютюнник). 2. Коли невеличкі гурти гайвороння перелітали з місця на місце, вони тривожили тишу (М. Івченко). 3. Лейтенант

прибув на річковий вокзал за годину до відходу теплохода, бо боявся спізнитися (П. Загребельний). 4. Коли ми повернулися додому, була вже ніч (Ю. Мушкетик). 5. Коли пташка почула наші кроки, вона повернула голівку, вчялася (М. Стельмах). 6. Хоч Володя отримав завдання найпізніше, він виконав його одним із найперших (О. Донченко). 7. Ніхто ж не знав, коли випаде перший сніг (Остан Вишня).

156. **Попрацюйте самостійно.** Прочитайте. Знайдіть помилки в побудові речень із дієприслівниковими зворотами. Відредаговані речення запишіть.

1. Почувши солов'їний щебет, душа сповнилася радості.
 2. Відправившись на прогулянку, з нами трапилася пригода.
 3. Піднявшись на гору, перед туристами відкрилися мальовничі краєвиди.
 4. Прочитавши книгу, вона була дуже цікава.
 5. Відпочиваючи на березі річки, настав вечір.
 6. Ураганний вітер мчав над лісом і звалюючи дерева (З учнівських творів).

157. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть дієприслівникові звороти.

Свежий ветер, налетая внезапно, волнует море. Сапун-гора стоит в лёгкой дымке, маня к себе моё сердце. В небе висят жаворонки, заливаясь, как колокольчики. Ветер колышет маки, стряхивая с них росу. Цветы, пробуждаясь, раскрывают свои лепестки. Кажется, маки моргают, щурясь на солнце (З календаря).

Вітер хитає маки

внезапно — раптом
стряхивать — стрішувати
дымка — туман
лепесток — пелюстка

158. Спишіть речення, замінюючи виділені дієслова дієприкметниками або дієприслівниками. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Сиджу в затишку на осонні й **спостерігаю** за пташками. 2. Грак **вмостився** на осиці, пробує співати. 3. Зацвірінчали горобці, яких **розбудила** гракова пісня. 4. У небі **тріпочуть** крильцями й невтомно дзвенять жайворонки. 5. З лісу раз у раз долинають рипливі голоси чапель, які **зайнялися** ремонтом гнізд. 6. **Сховалися** у вже високих хлібах і тріщати деркачі. 7. Довкола, немов маленькі сонечка, світається горлиці, що їх **наповів** теплий дощ (З журналу).

ДОКЛАДНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ НАУКОВОГО СТИЛЮ

1. Які стилі мовлення вам відомі?
2. Назвіть особливості наукового стилю.

159. Прочитайте. Скажіть, до якого стилю належить кожен із текстів. Свою думку обґрунтуйте.

I. У далекій перспективі відкривався чарівний світ. У глибоких долинах, зелених від винограду і повних сизої імлі, тіснилися кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором. Круглі лисогори, мов велетенські шатра, кидали од себе чорну тінь, а далекі сизо-блакитні шпилі здавалися зубцями застиглих змар. Сонце часом спускало з-за хмари імлу на дно долини скісні пасма золотих ниток. Вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні важкі шатра та засвічували вогні на гострих шпильях (М. Коцюбинський).

II. Вулканічний масив Кара-даг розташований між Коктебельською й Отузькою долинами і складається зі Святої гори та Берегового хребта. Свята гора займає центральну частину масиву, піднімаючись майже на шістсот метрів над рівнем моря. Здалеку вона має вигляд склепіння з двома вершинами. Зблизька м'які обриси розпливаються, гора набуває вигляду хребта, утвореного з вулканічної породи — трасу. Схили гори вкриті низькорослим дубово-ясеневим гаєм (Із довідника).

160. I. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Доведіть, що текст належить до наукового стилю.

КОЗАК-БАНДУРИСТ

Традиційно «мамаями» (або «Козак Мамай», «Козак-бандурист») називали народні, інколи професійні картини, що на них зображено козака з бандурою, який сидить, підібгавши ноги по-східному. Ця назва стала загальноживаною.

Жоден інший сюжет не мав у мистецтві такої популярності. На всій її території та за межами, де проживали етнічні українці, мало не в кожній селянській хаті та й у маєтках заможних українців був Мамай, намальований на полотні чи просто на стіні, скрині, віконниці, серед розмальованих пічних птахів, навіть на вулицях і чумацьких возах.

Найближчі сусіди України, зокрема слов'янські народи, не знали подібних сюжетів. Аналогії знаходимо в мистецтві давніх кочівників (тюрків, монголів, скіфів), а також мистецтві Індії, Ірану, Тибету.

Про тісні зв'язки українського козацтва зі сходом нагадує й незвичне ім'я — Мамай, яке дало назву всім подібним творам.

У народі здавна «мамаями» називали кам'яні стели на курганах у степу, як і загалом увесь кочівницький люд. Пізніше, за часів Гайдамаччини, у Правобережній Україні був відомий реальний запорожець Мамай, якого схопили і закатували поляки в 1750 році. Згодом під цим ім'ям з'явився ще один ватажок — Андрій Харченко, який теж загинув на palі. Народна пам'ять зробила безсмертним героя. Поступово він увібрав у себе й риси давніх кочівників-воїнів, реальних історичних постатей і численних легендарних та напівлегендарних персоналій.

З часом образ козака Мамає в народних картинках став збірним, узагальнюючим і неповторним. Адже в ньому знайшла своє художнє втілення героїчна доба, пов'язана з боротьбою українського народу за утвердження державності. Особливої популярності образ козака-запорожця, козака-воїна набув після доби Богдана Хмельницького в піснях, думках і творах образотворчого мистецтва XVIII і XIX століть (За О. Харченко).

Невідомий художник. Козак Мамай

II. Складіть план тексту у формі питальних речень і підготуйте докладний усний переказ.

III. Уважно розгляньте репродукцію картини невідомого художника «Козак Мамай» і опишіть її.

§ 14. Творення дієприслівників недокожаного і докожаного виду

161. Хто швидше? Запишіть у два стовпчики подані дієслова: а) недокожаного виду; б) докожаного виду.

Поневіритися, подумати, звеличувати, помилятися, втратити, змагатися, згубити, вигадати, об'єднувати, згадати.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних іменників складеться початок вислову І. Франка: «... понад мудрість».

Дієприслівники недокожаного виду (рос. несовершенного виду) вказують на таку додаткову дію, що відбувається одночасно з основною, яку називає способове дієслово. Наприклад: *На дні річка палало сонячне проміння, відбиваючись від жовтих його стін* (В. Підмогильний).

Дієприслівники недокожаного виду утворюються від основи дієслова теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи, -ючи* (для дієслів першої дієвідміни), *-ачи, -ячи* (для дієслів другої дієвідміни). Наприклад: *везуть* → *везу^{чи}*, *знають* → *знаю^{чи}*, *лежать* → *лежач^и*, *возять* → *возяч^и*.

Дієприслівники докожаного виду (рос. совершенного виду) вказують на таку додаткову дію, що відбувалася раніше, від основної, яку називає способове дієслово. Наприклад: *Не зустрівши на вулиці нікого з товаришів, Ваня швиденько побіг на гору* (В. Підмогильний).

Дієприслівники докожаного виду утворюються від основи неозначеної форми дієслова за допомогою суфіксів *-ши* (якщо основа закінчується на приголосний), *-вши* (якщо основа закінчується на голосний). Наприклад: *привезти* → *привізі^{вши}*, *сказати* → *сказаві^{вши}*.

162. І. Прочитайте текст. Випишіть дієприслівники. Поясніть, як вони утворені.

З р а з о к. *Пишучи* ← *пиш^уть*.

Яке ж може бути українське небо, як не синє, чисте. Здається, аж душа, відчуваючи його, у radoцax розпливається. Сонце, те невисипує джерело всього життя, простирає на ньому своє панування, ogrіваючи блискучим промінням усю землю, наповнюючи radoцaxи все живе — від людини до малюсінької комашки. Виєючи під самим небом, жайворонок виспіває одноманітну, але таку гарну пісеньку. А над ним височіє орел, кружляючи великими крильми, мов човен по морю пливе. Здалеку чути крукання журавлів. Попереду летить найсильніший птах, могутніми крильми розбиваючи повітря. За ним — двоє побратимів, а за кожним із них два шнурочки, мов ластівчин хвіст (За А. Чайковським).

II. Доберіть до тексту заголовки. Визначте тему та основну думку поданого уривка із твору Андрія Чайковського.

163. **Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, утворюючи від поданих у дужках дієслів дієприслівники недоконаного виду.

1. Поруч дзюркотів ясний струмок, (стрибати) по зеленім, оброслім мохом камінню. 2. (Перекочувувати) в ущелинах між горами, ми щоразу зривалися в якісь прірви. 3. Хлопчик іде берегом, (перескакувати) з каменя на камінь. Часом зупиняється, (вглядатися) у біло-зелене спінене безмежжя стихії. 4. Одні спогади веселять Лукію, інші присмучують, (наливати) душу хвилюванням. 5. Море скаженіє, щодалі (темніти), немовби (важчати). Воно й справді стає чорним, (збурювати) гори-хвилі (З тв. О. Гончара).

164. **Хто швидше?** Від поданих дієслів утворіть дієприслівники недоконаного виду і запишіть у два стовпчики: а) із суфіксами -учи, -ючи; б) із суфіксами -ачи, -ячи.

Згасати, світити, відпочивати, здобувати, стояти, знати, просити, вітати, вабити, освітлювати, стелитися, чистити, створювати, смалити, ловити, тьохкати.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприслівників складеться початок прислів'я: «... — все втрачимо».

165. Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники отримали завдання утворити від дієслова *гуркотати* дієприслівник і скласти з ним речення. Оленка записала в зошиті: «*Віз їхав нерівною дорогою, голосно гуркочучи, неначе хотів розвалитися*». Сашко склав таке речення: «*Раптово гора страшенно затріщала, і велетенський улажок, гуркотячи, полетів в ущелину*». Хто з учнів правильно виконав завдання? Свою думку доведіть.

У кінці дієприслівників після *ч*, *ш* завжди пишеться *и*: *бажаючи, сказавши*.

Дієприслівники не слід плутати з дієприкметниками в називному відмінку множини.

Порівняйте:

Вируючі, буйні води летять униз, із гуркотом спадають на дно долини (О. Гончар).

Слово *вируючі* відповідає на питання *які?* і виражає ознаку предмета за дією. Це дієприкметник.

Вируючи і шаленіючи, море розгойдувало човен, намагаючись його потопити (О. Гончар).

Слово *вируючи* відповідає на питання *що роблячи?* і позначає додаткову дію. Це дієприслівник.

166. Прочитайте пари словосполучень. Скажіть, якою дієслівною формою є кожне з виділених слів, поясніть їх правопис. Із двома парами словосполучень складіть речення.

1. Палаючи від сорому, палаючі очі. 2. Падаючі краплини, падаючи додолу. 3. Маршируючі колони, пройшли маршируючи. 4. Тремтячі голоси, тремтячи від холоду. 5. Затихаючі акорди, несподівано затихаючи.

167. **Попрацюйте в парах.** Спишіть фразеологізми, утворюючи від поданих у дужках дієслів дієприслівники доконаного виду. Доберіть із довідки до поданих фразеологізмів потрібні синоніми.

З р а з о к. *Води в рот набравши — мовчки.*

(Прикусити) язика, (скласти) руки, (повісити) носа, (задерти) кирпу, із зубів (видерти), об землю журбою (вдарити), (надати) ходу, (поникнути) духом, клепку (згубити).

Д о в і д к а: безглуздо, мовчки, бездіяльно, зажурено, швидко, насуглено, гордовито, весело, нахабно.

168. **Хто швидше?** Від поданих дієслів утворіть дієприслівники й запишіть у два стовпчики: а) недоконаного виду; б) доконаного виду.

Ховати, оздоблювати, зробити, знаходитися, допомогти, ознайомлювати, намагатися, гукнути, складати, шанувати, змалювати, рушити.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприслівників складеться закінчення прислів'я: «*Нічому не дивуватися — ...*».

169. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Бывает поздней осенью, даже и после заморозка, лето, ненадолго вернувшись, зацепит осень огненным хвостиком. И осень, отступив ненадолго, притихнет. Лес, пробуждаясь, запахнет прощальным ароматом палой листвы, рубиновыми плодами боярышника и янтарём барбариса, терпким и острым белым грибом.

В такие дни кажется, что всё ушло, всё в прошлом. Будто осень, засыпая, видит сон о лете. (За Г. Треспольским).

Рубинові плоди

пáлый — опáлый
боáрышник — гáйд
пробуждáться — прокидáтися
торжéственный — урочáстий

РОЗБІР ДІЄПРИСЛІВНИКА ЯК ОСОБЛИВОЇ ФОРМИ ДІЄСЛОВА

Послідовність розбору

1. Особлива форма дієслова.
2. Граматичні ознаки: а) вид; б) час; в) перехідність.
3. Синтаксична роль.

Вілий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором (М. Коцюбинський).

Зразок усного розбору

Хвилюючись — особлива форма дієслова — дієприслівник, недоконаний вид, теперішній час, неперехідний; у реченні виступає обставиною.

Зразок письмового розбору

Хвилюючись — дієприсл., недок. вид, тепер. час, неперех., обстав.

170. Спишіть текст, ставлячи розділові знаки. Виконайте розбір дієприслівників як особливої форми дієслова.

Матері... Усе життя дивляться вони нам услід вирядивши в люди. Так і стоять на початку всіх наших доріг. Стоять і дивляться бажаючи нам добра і щастя. Сподіваються від своїх дітей найвищих духовних злетів, бо й в останню хвилину думають про те, щоб нащадки творячи добро на своїй землі гідно жили серед людей (За О. Сизоненком).

171. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть морфологічний розбір трьох дієприслівників (на вибір).

Огромные камни, преградив реку, пропускают струйки воды. Торопясь, спускаемся с холма.

И вот уже, прыгая с камня на камень, мы, не отставая друг от друга, пробираемся к передним порогам. Ещё одно усилие — и мы на огромном плоском камне. Мимо нас несётся вода, взбивая пену.

Кажется, лежал бы здесь весь день, слушая шум реки. Но, утолив жажду зрелищ, осторожно возвращаемся на берег (За І. Купріним).

холм — пагорб
струйка — тут: цівка
плбский — плаский

утоліть — вгамувати
жажда — жага
зрелище — видбище

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ПРАПОР

172. I. Прочитайте текст мовчки. Підготуйте докладний усний переказ.

Прапор як засіб сигналізації відомий ще з античних часів. Перші давньоруські знамена, як і прапори інших народів у давнину, — це прості довгі жердини, до вершин яких прикріплювали гілля дерев, жмутики трави, кіньські хвости.

Древні стяги дуже поважали на Русі за часів язичництва, а після введення християнства їх освячували образом животворного хреста. З цього часу значення стягів як святині зросло: без прапора військо не вирушало в похід, не вступало в бій. Змінилися й самі знамена. Це вже були великі відрізки клиноподібної матерії яскравого кольору, прикріплені до жердин.

О. Бубнов. Ранок на Куликовому полі (фрагмент)

Стяги брали в похід, піднімали перед боєм. Ставили прапор на підвищеному місці, щоб було видно кожному ратникові. Збити зна-

мено неприятеля вважалося рівнозначним перемозі в битві. Тож за стяговиків визначали справжніх богатирів, які мали постійно підтримувати прапор над полем бою й охороняти його. Значення прапора під час бою було надзвичайно велике. Якщо він стояв нерухомо, розвіюючись над головами воїнів, то битва точилася успішно. Коли ж прапор зникав з-над голів ратників, то це означало тільки одне: супротивник здолав військо (За В. Сергійчуком).

II. Розгляньте репродукцію картини Олександра Бубнова «Ранок на Куликовому полі». Розіграйте діалог, уявивши себе персонажем цієї картини.

173. Прочитайте поезію Павла Дубова «Прапор України». Поясніть, що символізують кольори Державного Прапора України.

Україна — це небо блакитне,
А в тім небі — зірки золоті,
Сяють нам з високості привітно
Ці два кольори, ніжні й прості.

Україна — це жовта пшениця
І блакитні волошки у ній.
Гей, як любо кругом — подивися! —
В тій країні коханий мій!

Угорі — небозвід оксамитний,
А внизу — колосисті поля,
Край вітчизняний, край наш привітний —
Рідне небо і рідна земля.

П. Дубів

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка особлива форма дієслова називається дієприслівником?
2. Які ознаки дієслова має дієприслівник?
3. Наведіть приклади дієприслівників недоконаного і доконаного виду.
4. Виписіть перехідні дієприслівники.

Пишаючись здобутками, не змайструвавши човна, повертаючи надію, повернувшись зі школи, ховаючись у чагарниках, святкуючи перемогу, надаючи допомогу, мріючи про подорож, оцінюючи шанси, поскладавши у валізу, перегорнувши сторінку.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприслівників складеться початок давньогрецького вислову: «... теж батьківщина».

5. Розкажіть про творення дієприслівників недокожаного і докожаного виду.

6. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники і запишіть у два стовпчики: а) докожаного виду; б) недокожаного виду.

Оздобити, ускладнювати, боротися, зняти, запитати, складати, створити, використати, допомагати, плавати, забороняти.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприслівників складеться початок приказки: «... по польоту».

7. Сформулюйте пунктограму «Розділові знаки при дієприслівникових зворотах та одичних дієприслівниках».

8. У яких випадках *не* з дієприслівниками пишеться разом? Наведіть приклади.

9. Спишіть речення, ставлячи розділові знаки. Виконайте розбір дієприслівників як особливої форми дієслова.

1. Розгораючись вогонь спалює і сухе і мокре. 2. Ледар живе не тужаючи. 3. Втративши здоров'я дізнаєшся його ціну (*Нар. творчість*). 4. Полохливий заєць причаївшись під кущем пригинає вуха витріщає очі й немов поринає в море лісових звуків. 5. Бліде сонце показавшись на мить висипало з-за хмар своє останнє багатство. 6. Козак певний час мовчав насупившись а потім важко зітхнувши затагнув старовинну пісню (*З тв. М. Коцюбинського*).

10. Запишіть дієприслівники у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* окремо; б) ті, що пишуться з *не* разом.

(Не)навидячи, (не)навчившись, (не)хтуючи, (не)аплодуючи, (не)обминаючи, (не)дбаючи, (не)наївшись, (не)волячи, (не)ізолювавши, (не)маршируючи, (не)малюючи, (не)інтригуючи, (не)сходячи, (не)зчувшись, (не)рвуючи, (не)цінуючи, (не)іскрячись.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних дієприслівників, що пишуться з *не* окремо, складеться початок прислів'я: «... і камінь мохом обростає».

§ 15. Прислівник як частина мови. Розряди прислівників за значенням

174. Прочитайте вірш Олександра Олеся. Знайдіть прислівники. Скажіть, за якими ознаками ви їх розпізнали.

ЛІС ВОСЕНИ

Давно вже скошені лани,
Стоять степи похило,
А в лісі, в лісі восени
Так люблю ще, так мило.
Тут в росах квіти лісові,
Там струмені прозорі,
Ось куц біліє на траві,
Як шум на синім морі.
Он ледве чутно ходить лис.
То зникне між травою,
То вгору дивиться кудись
І крутить головою.
А вколо листа золоте
Тріпоче понад нами,
Неначе вдруге ліс цвіте
Осіньніми квітками.

Олександр Олесь

Прислівник (рос. наречіє) — це незмінювана самостійна частина мови, що виражає ознаку дії, ознаку іншої ознаки, ознаку предмета. Наприклад: *Старою дорогою легко ходити* (ознака дії). *Одинокому дорога дуже довга* (ознака іншої ознаки). *Дорога додому — найкраща з доріг* (ознака предмета) (*Нар. творчість*).

175. **Попрацюйте в парах.** Спишіть прислів'я. Визначте, якими членами речення виступають прислівники.

1. Ледачий двічі робить, а скупий двічі платить. 2. Вередливому всюди погано. 3. Ходить тихенько, та думає лихенько (*Нар. творчість*).

У реченні прислівники можуть виступати присудками й обставинами. Наприклад: *Мудрій людині всюди і завжди добре* (*Г. Сковорода*).

- 176. Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення із прислівниками у два стовпчики: а) ті, які виражають ознаку предмета; б) ті, які виражають ознаку дії; в) ті, які виражають ознаку іншої ознаки.

Ліс восени, порадив по-дружньому, поміркований надзвичайно, вчора повернувся, визнають здавна, кава по-турськи, старанний дуже, звучить без упицу, стіна ліворуч, найбільш стримано, чай по-англійськи, замолоду вчився.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «..., але мудрих людей питай».

- 177.** Розгляньте таблицю, підготуйте усну розповідь про розряди прислівників за значенням.

Розряди прислівників за значенням	Питання, на які відповідають прислівники	Приклади
Спосіб дії	як? у який спосіб?	<i>Тихо по морю човен гливе</i> (Нар. творчість).
Міра і ступінь	наскільки? якою мірою?	<i>Менше говори — більше почувеш</i> (Нар. творчість).
Місце дії	де? куди? звідки? яким шляхом?	<i>Далеко-далеко польські лани</i> (В. Юхимович).
Час дії	коли? відколи? доки? як довго?	<i>Тоді на схилах напівголих ні деревце, ні жито не росло</i> (В. Юхимович).
Причина дії	чому? з якої причини?	<i>Спросоння нічого не можу зрозуміти</i> (М. Стельмах).
Мета дії	для чого? з якою метою?	<i>Упертий і безглуздий завжди все роблять наперекір</i> (Г. Сковорода).

- 178.** Прочитайте прислів'я і приказки. Визначте розряди прислівників за значенням.

1. Справіку догори не плили, а калачі на дереві не росли. 2. Взимку літа не здоженеш. 3. Вільше землю удобрай — будеш мати урожай. 4. Добре все вміти, та не все робити. 5. Праця ніколи не ганьбить людину. 6. Хто всім на зло робить, сам ніколи щасливим не буває. 7. З переляку душа в п'ятки пішла. 8. Де багато крику, там мало роботи (Нар. творчість).

- 179. Попрацюйте в парах.** Доберіть до поданих фразеологізмів синонімічні прислівники з довідки і запишіть. Визначте розряди прислівників за значенням.

З р а з о к. *Рукою подати — близько (місця).*

За тридев'ять земель, у двох словах, ні світ ні зоря, ні з того ні з цього, у рот води набравши, з чистим серцем, вогнем і мечем, злякавшись власної тіні, як грім з ясного неба, крапля в морі.

Д о в і д к а: далеко, стисло, дуже рано, несподівано, безпричинно, мовчки, щиро, нещадно, з переляку, дуже мало.

180. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть прислівники.

Хата у пана Данила, как и у простых казаков. В ней одна светлица, но места здесь достаточно. Вокруг стен вверху идут дубовые полки. Густо на них стоят горшки, миски для трапезы. Ниже висят дорогие мушкетеры, сабли, пицали, копыя. Волею и неволею перешли они от татар, турок и яхов, немало и вызубрены. Глядя на них, пан Данило часто вспоминал свои схватки. Под стеною, внизу, дубовые, гладко вытесанные лавки. Во всей светлице пол гладко убитый и смазанный глиною (За М. Гоголем).

достáточно — *достáтньо*
коп'я́ — *спис*
пóлка — *по́лиця*

схв'я́тка — *с'у́тичка*
са́бля — *ша́бля*
пох — *підло́га*

181. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте розряди за значенням прислівників.

ХЛІВ — НАЙВІЛЬША СВЯТИНЯ

В Україні одвічно існував звичай: у будні чи св..ята на столі, застел..ному домоткан..ою скатертиною, завше л..жала паляниця, пр..крита вишитим рушн..ком. І якщо до оселі захопив подорожній — хати трад..ційно не зам..калися, — він міг, не доч..кавшись господаря, пер..кусити й узяти на дорогу окраєць хліба.

Коли на столі л..жить паляниця, неодмінно буде продовження роду. Не в..падково увійшла в ужиток пр..повідка: як врод..тється жито, то й буд..мо жити.

Хліб завжди був важким. Справді-бо, на долю нашого народу випадали п..ріоди, коли не вистачало хліба. Годилося б частіше згадувати слова Бориса Олійника: «Істинно, люди: ж..вемо не хлібом єдиним. Істинно так, коли маємо хліб на столі» (За В. Скуратівським).

Теплий, пахучий хліб

ОФІЦІЙНО-ДІЛОВИЙ СТИЛЬ, ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ.
ДІЛОВІ ПАПЕРИ. РОЗПСКА. ДОРУЧЕННЯ

1. Які ознаки притаманні офіційно-діловому стилю?
2. Що означає слово *документ*?
3. Які ділові папери ви знаєте?

182. Прочитайте текст мовчки. Визначте тему й основну думку висловлювання. Підготуйте докладний усний переказ.

У неофіційному спілкуванні часто трапляються випадки, коли ми щось позичаємо одне одному: даємо однокласникові почитати цікаву книжку, беремо в товариша зошит. Буває, просимо передати комусь через знайомих якусь цінну річ. Зазвичай, ми навіть не просимо підтвердити обов'язковість повернення чи письмового зобов'язання про отримання речі. Така взаємодовіра визначає дух товариських стосунків і прикрашає наше життя. На жаль, ми не можемо перенести цей принцип у сферу ділових стосунків, де змушені керуватися принципом «юридичної довіри». Згідно з ним передача й отримання матеріальних цінностей стверджується розпискою або квитанцією. Прохання одержати гроші чи цінні речі через іншу особу юридично засвідчується дорученням (З кн. «Як ми говоримо»).

Розписка — це документ, у якому особа підтверджує факт отримання чогось від іншої особи чи організації.

Пишуть розписку власноруч в одному примірнику. Обов'язково зазначають точне найменування матеріальних цінностей чи документів. Грошові суми записують не тільки цифрами, а й словами. У документі не повинно бути ніяких виправлень. Розписку завіряє підписом той, хто її склав.

Після повернення матеріальних цінностей розписку передають тому, хто її склав.

183. І. Прочитайте зразок розписки.

Розписка

Я, учень 7-А класу ліцею «Русанівський» Петрущенко Ігор Олексійович, отримав у вчителя фізкультури Глуценка Євгена Володимировича 5 (п'ять) футбольних м'ячів для проведення 10 квітня 2015 року спортивних змагань у підшефній школі першого ступеня «Лісові дзвіночки».

14.04.2015 р.

підпис

II. За поданим зразком складіть розписку про отримання в учителя біології мікроскопа та трьох пробірок для проведення дослідів у домашніх умовах терміном на два тижні.

Доручення — документ, за яким організація чи окрема людина надає іншій особі право від її імені здійснювати якісь дії.

У дорученні обов'язково зазначають прізвище, ім'я та по батькові того, хто доручає, і такі ж відомості про того, кому доручається, точно вказуються доручені дії, зазначають терміни дійсності доручення і дату видачі. Підпис особи, яка видала доручення, завіряється печаткою державної чи громадської установи та підписом посадовця.

184. I. Прочитайте зразок доручення.

ДОРУЧЕННЯ

Я, Прохорова Олена Олегівна, староста групи У-13 філологічного факультету Київського міського педагогічного університету імені Б. Грінченка, доручаю отримати в касі університету стипендію на групу У-13 у сумі 2360 (дві тисячі триста шістьдесят) гривень за квітень 2015 року студентці названої групи Савченко Лесі Петрівні.

Доручення дійсне до 01.05.2015 р.

18.04.2015 р.

підпис

Власноручний підпис Прохорової О. О. засвідчую:

Декан філологічного факультету /підпис/ Караман С. О.

печатка

II. За поданим зразком складіть доручення, у якому Кривенко Олег Павлович дозволяє своїй доньці Катерині отримати в поштовому відділенні грошовий переказ, надісланий на його ім'я з редакції газети «Вісник Київщини».

§ 16. Ступені порівняння прислівників

1. Прикметники якої групи за значенням мають ступені порівняння?

2. Які форми має вищий ступінь порівняння прикметників? Як вони творяться? Наведіть приклади.

3. Які форми має найвищий ступінь порівняння прикметників? Як вони творяться? Наведіть приклади.

Прислівники з кінцевими суфіксами *-о*, *-е*, утворені від якісних прикметників, мають вищий і найвищий ступені порівняння.

Вищий ступінь порівняння (рос. сравнительная степень) має дві форми — просту і складену.

Проста форма утворюється від основи прислівника за допомогою суфіксів *-іш-*, *-іш-*: *сміливо* — *смівливіше*, *голосно* — *голосніше*.

Складена форма має два різновиди. Один із них утворюється додаванням слів *більш*, *менш* до звичайного прислівника: *більш упевнено*, *менш уважно*. Другий різновид складеної форми твориться за допомогою слів *(на)багато*, *значно*, *куди*, *ще*, *трохи*, які додаються до прислівника простої форми вищого ступеня порівняння: *(на)багато глибше*, *значно міцніше*, *куди впевненіше*, *ще яскравіше*, *трохи голосніше*.

При творенні простої форми вищого ступеня порівняння суфікси *-к-*, *-ок-*, *-ек-* випадають: *швидко* — *швидше*, *широко* — *ширше*. Кінцеві приголосні [г], [ж], [з] із суфіксом *-ш-* змінюються на [жч]: *дорого* — *дорожче*, *вужко* — *вужче*, *важко* — *важче*. Кінцевий звук [с] із суфіксом *-ш-* чергується на [шч] (на письмі *щ*): *високо* — *вище*.

Вищий ступінь кількох прислівників твориться від інших основ: *гарно*, *добре* — *краще*, *ліпше*; *погано* — *гірше*; *багато* — *більше*, *мало* — *менше*.

185. Прочитайте речення. Випишіть прислівники вищого ступеня порівняння. Поясніть, як вони утворені.

1. Сонце припікає сильніше, над машинами густіше здіймається рудий порошок, він осідає на обличчя, руки комбайнерів (С. Посань).
2. Твій зір мені ясніш за сонце світить (С. Маланюк).
3. Краще правду раз переболіти, як неправду в пазусі ховати (І. Франко).
4. Швидко біжать поїзди степами, швидше плывуть кораблі морями, ще швидше летять літаки під небесами, та найшвидше лине материне серце (Іван Багряний).
5. Почуваючись більш упевнено, хлопець, розповідаючи далі, уже не плутовався в словах (Д. Ткач).
6. Все нижче сонце потойбіч дороги (Олег Ольжич).
7. Гостра коса висвистує ще дужче — так не терпиться дідові докосити і нарешті спочити (В. Симоненко).

186. **Попрацюйте в парах.** Спишіть прислів'я, утворюючи від поданих у дужках прислівників вищий ступінь порівняння. Позначте суфікси, усно поясніть їх правопис.

1. (Легко) десятьом подарувати, ніж в одного попросити.
2. (Добре) шукати і не знайти, ніж знайти і втратити.
3. За морем (тепло), та вдома (мило).
4. (Швидко) в курки молока випросити, як

у скупого копійку. 5. Хоч би й (погано), аби інше. 6. Добро довго згадують, а зло ще (довго). 7. Око бачить далеко, а розум ще (далеко). 8. Догана мудрого вартує (багато), ніж похвала дурного (*Нар. творчість*).

Найвищий ступінь порівняння (рос. превосходная степень сравнения) має три форми — просту, складну і складену.

Проста форма найвищого ступеня порівняння утворюється додаванням префікса *най-* до простої форми вищого ступеня порівняння: *циріше* — *найциріше*, *більше* — *найбільше*.

Складна форма найвищого ступеня порівняння утворюється за допомогою префіксів *як-*, *що-*, які додаються до простої форми найвищого ступеня порівняння: *найциріше* — *якнайциріше*, *найбільше* — *щонайбільше*.

Складена форма утворюється додаванням слів *найбільш*, *найменш* до звичайного прислівника: *найбільш цікаво*, *найменш виразно*.

187. Прочитайте речення. Випишіть прислівники найвищого ступеня порівняння. Позначте в них префікси і суфікси.

1. Найвище серце там злітає, де рух, де дія, де горіння, чуттів і мислей повнота (*М. Рильський*). 2. Усі притихли і якнайпильніше розглядали постать, що наблизилася (*Григорій Тютюнник*). 3. Мені найкраще із тобою брести лісами наугад (*М. Стельмах*). 4. У сутінках світання найбільш виразно окреслились обриси собору (*О. Гончар*). 5. Найогидніші очі порожні, найгрізніше мовчить гроза... А на світі той наймудріший, хто найдужче любить життя (*В. Сижоненко*). 6. Добра дружба цінується щонайдорозжче (*Г. Сковорода*).

188. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть прислів'я, утворюючи від виділених прислівників просту форму найвищого ступеня порівняння. Позначте в утворених словах префікси і суфікси.

1. Хто багато говорить, той мало робить. 2. Скрипуче дерево стоятиме довго. 3. Непогано і за Доном, а добре вдома. 4. Хто погано робить, той гарно себе хвалить. 5. Тому спокійно жити, хто не має, за чим тужити. 6. Легко того бити, кого нікому боронити. 7. Діла говорять промовисто. 8. Втоптанною дорогою зручно йти (*Нар. творчість*).

189. **Попрацюйте в парах.** До поданих слів доберіть синоніми й утворіть від них прості форми вищого і найвищого ступенів порівняння.

З р а з о к. *Неквалливо-повільно*, *повільніше*, *найповільніше*.

Безстрашно, рішуче, обачно, недалеко, настійно, відверто.

190. Попрацюйте в парах. До поданих слів доберіть антоніми й утворіть від них усі форми найвищого ступеня порівняння.

З р а з о к. Повільно — швидко, найшвидше, якнайшвидше, найбільш швидко.

Голосно, недбало, боязко, легко, повільно, дорого.

191. Перекладіть текст українською мовою й запишіть.

Щенок скулил жалобно і безнадійно. Малыш искав мати, вона не приходила. Щенок починав плакати ще жалобнее. Тоді господар як можна удобше сажав його на коліна і совал в рот соску з молоком.

Да і що оставалось робити місячному щенку? Тяжело, якщо нічого не розумієш в житті, а ще гіше, що не приходять мама. Вот і пробував малюк в перші дні часу від часу устраивать сумні концерти. Хоча засипав на руках господаря в объятиях з бутылочкой молока.

Імені свого ще не знав, але через тиждень точно установив, що він — Вим (За Г. Тропольським).

щенок — щеня

скулить — скавучати

объятия — обійми

бутылочка — пляшечка

устраивать — влаштовувати

неделя — тиждень

192. Попрацюйте самостійно. Відредагуйте текст і запишіть.

Сама витривала тварина — верблюд. Його найбільш частіше називають кораблем пустелі.

Найбільш швидкіше бігає гепард. Сама велика швидкість, яку може розвинути цей великий хижий кіт, сягає 112 кілометрів на годину. Це сприяє тому, що гепард найбільш виправніше може наздоганяти свою здобич (З учнівських творів).

193. Спійшіть речення, вставляючи пропущені букви. Визначте форми прислівників вищого і найвищого ступенів порівняння.

1. На світі той наймудріший, хто найду..е люб..ть життя (В. Симоенко). 2. Мені найкра..е із тобою бр..сти лісами наугад (М. Стельмах). 3. А сонце підбивається все ви..е і ви..е, пр..тікає все ду..е та ду..е (Панас Мирний). 4. Рідна мова в рідній школі! Що бр..нить нам чарівніш? Що нам бли..е, і миліш, і доро..е в час неволі? (Олександр Олесь). 5. Чим кра..е важж..не слово, тим точніше воно влучає в ціль (М. Рудь). 6. Якнайр..тельніше пильнуй, щоб, об..раючи друзів, через недбалство не натрапив на щось підробл..не (Г. Сковорода). 7. Найбільш переконл..во робить той, хто виховує не словами, а вчинками (В. Сухомлинський).

§ 17. Способи творення прислівників. Наголос у прислівниках

194. I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й основну думку висловлювання.

«Ті гуцульські гори, **барвінковий край**». Це поетично-барвисті слова Юрія Федьковича. Благословенням і чарівним вважається той край, де барвінок росте. А росте він у Карпатах, Лісостепу, Західному Поліссі переважно в дубових та дубово-грабових лісах. Та коли до уваги взяти те, що майже на всіх наших сільських квітниках стелиться вічнозелений чагарничок, то й цілу Україну можна назвати барвінковим краєм.

Барвінок

Прекрасна, осайна ця рослина. Милує наше око синь її квітів. І до ґрунту барвінок **невибагливий**. Затинок барвінку не страшний. Мороз не зачіпає зелен-листу. Про цю рослину складено безліч загадок, наприклад: «Цвіте синьо, лист зелений, квітник прикрашає, хоч мороз усе побив — його не займає» (А. Кондратюк).

II. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий усний опис барвінку в художньому стилі.

III. Визначте спосіб словотворення виділених слів.

Прислівники утворюються такими способами:

- 1) **префіксальним**: задовго ← довго, недалеко ← далеко;
- 2) **суфіксальним**: привітно ← привітний, жовчкі ← жовчать;
- 3) **префіксально-суфіксальним**: по-українські ← український, по-нашо́му ← наш;
- 4) **складанням основ**: правору́ч ← права рука, босоно́ж ← босими ногами;
- 5) **повторенням однакових, синонімічних або антонімічних слів**: довго-довго, тишком-нишком, туди-сюди;
- 6) **шляхом переходу інших частин мови в прислівники**:
чим? коли?
милувалися *весною* (іменник), повернутися *весною* (прислівник).

195. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте речення. Випишіть прислівники. Визначте, яким способом вони утворені.

1. Засвіт встали козаченки в похід з полуночі (*Нар. творчість*).
2. Кожен, очевидно, по-своєму розуміє, що таке щастя (*Ю. Зба-*

нацький). 3. Життя карає неодмінно за кожен гріх, за кожен хибний крок (В. Черепков). 4. Старий схилився тихо — і нараз на віі чистій затремтів алмаз. 5. Так, знов душа замерзне, знов одвикне од радісного коливання трав (З тв. М. Рильського). 6. Мені більше жаль, ніж досадно, більше досадно, ніж страшно (П. Куліш). 7. Дзвенять по-рідному пташки, і степ по-рідному говорить (Олександр Олесь).

- 196. Хто швидше?** Запишіть у три стовпчики подані словосполучення з прислівниками, утвореними: а) суфіксальним способом; б) префіксальним способом; в) префіксально-суфіксальним способом.

Звучить тихо, ніколи не здолають, переповів чимало, спілкуватися по-французьки, переказав докладно, повідомлю зранку, цвітуть навесні, прийшли затемно, плаває глибоко, дивився мовчки, перепитав неголосно, ходили вп'ятьох, плакала востаннє, скрикнула злякано, звикають назавжди, підійшов збоку, переконую рішуче, попередив завчасно.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок прислів'я: «... росте».

- 197. Попрацюйте самостійно.** Утворіть від поданих слів і словосполучень прислівники, визначте спосіб їх творення.

З р а з о к. *Український* → *по-українськи* — префіксально-суфіксальний спосіб творення.

Теплий, зустріч, гора, трое, обидва боки, початок, перший, гостинний, присядуть, пам'ять, тихий, звідки.

198. Прочитайте речення. Поставте питання до виділених слів. Визначте, якими вони є частинами мови.

1. І дід, і баба у неділю на призьбі **вдвох** собі сиділи (Т. Шевченко).
У **двох** великих кімнатах ми не побачили нікого (В. Козаченко).
2. З **гори** і сани біжать, а на гору і віз не йде. Хоч дивиться на людей з**гори**, та мало побачить (Нар. творчість).
3. Ми бачились **востаннє** восени (Остап Вишня).
Війці зайшли в **останнє** перед кордоном село (О. Гончар).

У прислівниках, утворених від прикметників за допомогою суфіксів *-о*, *-е*, наголос переходить на корінь: *важкий* — *ва́жко*, *гарячий* — *га́рятье*, *ширкий* — *ши́роко*.

У прислівниках префікс *ні-* буває наголошеним тоді, коли його можна замінити словом **немає**: *ніколи* (*немає коли*) — *ніко́ли*.

199. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Поставте над прислівниками наголос.

1. **Высоко** в небе сияло солнце, а горы горячо дышали в небо, и бились волны внизу о камень. 2. Вот стало темно, и шелест травы зазвучал громче, испуганно. 3. Далеко за морем, на восход солнца, есть страна большой реки. 4. Мальчик упал на песок, широко раскинув руки. 5. Глубоко в степной дали вспыхивали маленькие голубые огоньки. 6. Мне было смешно и грустно смотреть на эту картину. 7. Костёр горел весело, тепло и спокойно становилось от огня, похожего на пылающий букет красных и жёлтых цветов (З тв. Максима Горького).

сиять — *сїяти*
испуганно — *злякано*
даль — *дїлеч, далечїнь*

вспыхивать — *спалїхувати*
пылающий — *палїючий*
грустно — *сїжно*

200. Прочитайте і запам'ятайте, як наголошуються подані прислівники. З трьох з них складіть і запишіть речення.

Віривно, впоперек, до ладу́, до невпізнання, допізна, завидна, завчасу́, задбво́, замо́лоду, запівда́рма, за́світла, зда́лека, знехо́тя, зо́зла, зсереди́ни, корісно́, на́впіл, на́зирці, на́бпапки, на́бсліп, на́по́хваті, на́пробчуд, на́рбзхват, на́скризь, на́сухо, неподалі́к, ни́цівно, обі́руч, підтю́щем, поблизу́, поза́очі, попе́реду, ра́зом, урб́зліт.

201. Прочитайте і запам'ятайте прислівники, що мають подвійне наголошування. Складіть і запишіть із ними словосполучення.

Зада́рма — зада́рма, за́тишно — за́тишно, наза́вжди́ — наза́вжди, на́рівні́ — на́рівні, неда́рма — неда́рма.

202. Прочитайте. Поясніть особливості наголошування прислівників із префіксом *ні-*. Доберіть прислів'я, у яких би наголос у прислівниках змістився.

1. Від меча рана загої́ться, а від слова — ніколи. 2. Ніде правди діти: слово найстаріше в світі (*Нар. творчість*).

203. I. Спишіть прислів'я і приказки, ставлячи наголос над прислівниками. Визначте розряди прислівників за значенням.

1. Не говори зопалу, не роби зосліпу. 2. Бережи честь змолоду, а здоров'я під старість. 3. Всякий розумний **по-своєму**: один спершу, а другий потім. 4. До землі кланя́йся **низенько** — до хліба будеш близенько. 5. Роби **надворі** — буде і в коморі. 6. Нова мітла по-новому мете (*Нар. творчість*).

- II. Виконайте словотворчий розбір виділених прислівників.

ЛІТОПИСИ

- 204.** Прочитайте текст мовчки, підготуйте докладний усний переказ за самостійно складеним планом.

Загадково тьмяніє лампада, тихо потріскують свічі. Над пергаментом схилився сивобородий чоловік у чернечому вбранні, у мерехтливому мареві вогню спалахують усе нові й нові слова. Таємниче, схоже на чаклунство дійство цілком полонить ченця, уява якого, долаючи товщу монастирських мурів, переносить його, мов на крилах, у далеку сиву минувшину.

Невблаганий час поглинув наповнені героїчними діяннями предків роки і століття, та не стер пам'яті народної про них, бо впродовж віків її живила цілюща криниця народнопоетичної творчості. У піснях, легендах і переказах, що передавалися від покоління до покоління, зберігався живий гомін давнини. З виникненням писемності почали записувати найвизначніші події. Так з'явилися літописи.

Л. Тарасевич. Нестор Літописець

Літопис — це історичний твір, у якому найголовніші події записувалися за хронологією. Укладачі літописних текстів не були безсторонніми фіксаторами історичних фактів. Вони прагнули подати живу панораму подій, свідками чи сучасниками яких були самі.

Літописна спадщина, яка дійшла до нас, створювалася не одним поколінням книжників. Літописи не розглядалися нашими предками як закінчені твори. Вони склалися і розрослися разом із самою історією. Їх постійно доповнювали новими свідченнями, а деякі історичні події переосмислювалися й висвітлювалися по-іншому, на основі нових, не відомих раніше фактів (За В. Ричкою).

§ 18. Букви -н- і -нн- у прислівниках

1. Пригадайте, у яких випадках у прикметниках пишеться *-нн-*.
2. Розкажіть про особливості правопису дієприкметникових суфіксів.

205. Хто швидше? Запишіть подані прикметники і дієприкметники у два стовпчики: а) з однією буквою *-н-*; б) із двома буквами *-нн-*.

Освячен..ий, згін..ий, олов'ян..ий, корін..ий, тригран..ий, формен..ий, вогнен..ий, зварен..ий, обмін..ий, солов'їн..ий, знайден..ий, непримирен..ий, непримирен..ий, оцін..ий, сьогоднін..ий.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... : випустиш — не зловиш».

У прислівниках пишеться стільки букв *-н-*, скільки їх було в прикметниках та дієприкметниках, основи яких стали твірними для прислівників. Наприклад: *стривожено* ← *стривожений*, *старанно* ← *старанний*.

Буквосполучення *-нн-* пишеться також у прислівниках *спросоння*, *зрання*, *навмання*, *попідтинню*, *попідвіконню*.

Орфограма Букви -н- і -нн- у прислівниках

206. Прочитайте речення. Поясніть написання букв *-н-* і *-нн-* у прислівниках.

1. Поезія — це діло совісне, не грайся нею безпричинно (А. Малишко). 2. В день такий розцвітає весна на землі і земля убивається зрання (В. Сосюра). 3. Тьмяно світяться вікна в маленькій хатинці (М. Коцюбинський). 4. Лько і Галя тримали в руках вудочки і зосереджено, як заворожені, стежили за поплавцями (Є. Гуцало). 5. Ця ворона бездоганно вгадувала наближення дощу

чи грому ще при безхмарному небі (О. Довженко). 6. Дорослі давно вже повечеряли і сидять на порозі, розмовляючи тихо і стомлено (А. Дімаров). 7. Кінь старанно жував скошену зранку траву (В. Дрозд).

- 207. Попрацюйте самостійно.** Від поданих прикметників і дієприкметників утворіть і залишіть прислівники, поставте наголос. Усно поясніть правопис букв *-н-* і *-нн-* у прислівниках.

Нескінченний, шалений, зелений, цохвилинний, врівноважений, сумлінний, впевнений, багряний, самовідданий, непримиренний, старанний, здивований.

- 208. І.** Прочитайте текст, визначте тему та основну думку висловлювання. Спишіть, вставляючи, де треба, пропущені букви.

КРАСА І ВЕЛИЧ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Слава про красу Софійського собору, споруджен..ого за часів Ярослава Мудрого, невпин..о ширилася далеко за межами

Київ. Софія Київська

Давньоруської держави. Справді, неможливо не милуватися несказан..о величним храмом. Письмен..ик Іларіон захоплен..о констатував: «Церква дивна і славна всім навколишнім країнам».

«Не знали, чи на небі, чи на землі ми... Не можемо забути краси тієї», — так прочани натхнен..о висловлювали враження, які справляло на них монументальне мистецтво в поєднанні з богослужбеним ритуалом.

Ярослав Мудрий гостин..о приймав у соборі іноземних послів, прагнучи вразити пишністю церемоній. Тут зводили на київський «золотий стіл» великих князів, затверджували важливі рішен..я і державні акти.

У Софії Київській була заснован..а перша книгозбірня. При соборі, безсумнівн..о, велося літописан..я (За С. Висоцьким).

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

III. Знайдіть речення зі вставними словами, поясніть розділові знаки.

- 209. Хто швидше?** Запишіть у два стовпчики подані словосполучення із прислівниками: а) з подвоєною *н*; б) без подвоєної *н*.

Ідемо навма(н,ни)я, спитав невпевне(н,ни)о, пригріває по-весня(н,ни)ому, вештається попідти(н,ни)ю, зауважив дореч(н,ни)о, звернувся нежда(н,ни)о, знаєш бездога(н,ни)о, здійснив необхідума(н,ни)о, переплутав спросо(н,ни)я, змінився невпізн(н,ни)о, кажу вста(н,ни)є, з'єднавав стара(н,ни)о, сидів замрія(н,ни)о.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться продовження вислову П. Куліша: «Немає там добра, ...».

- 210. Попрацюйте в парях.** До поданих прислівників доберіть із довідки синоніми і запишіть, вставляючи, де треба, пропущені букви.

Незчислén..о, невблагán..о, удаван..о, збурен..о, незрівнян..о, безперестán..о, піднесен..о, старán..о, щодén..о, спантеличен..о, навман..я.

До в і д ка: невмолимо, прекрасно, багато, постійно, ненасправжки, роздратовано, ретельно, урочисто, набсліп, розгублено, повсякдень.

- 211.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Чтобы уверенно чувствовать себя, выступая перед аудиторией, нужно усердно готовиться. Запомнить текст, несколько раз его повторить. Необходимо также старательно поупражняться в чтении текста перед зеркалом, чтобы проследить за своей жестикуляцией. При этом голову нужно держать прямо и сосредоточенно смотреть на воображаемых слушателей. Когда необходимо посмотреть в рукопись, опускают только глаза, а голову не наклоняют.

Чтобы не чувствовать себя взволновано, думайте, что слушатели встретят вас дружелюбно. А ещё вы старательно готовились и теперь сообщите информацию, которая обогатит слушателей. Вера в собственные силы, безусловно, поможет удачно выступить (*З календаря*).

усердно — ретельно

поупражняться — повправлятися

прослідити — тут: простежити

сосредоточено — зосереджено

собственный — власний

наклонять — тут: схилити

сообщить — повідомити

обогащать — збагатити

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ВІДПОВІДЬ НА УРОЦІ

212. I. Прочитайте виразно текст уголос.

ЯК НАВЧИТИСЯ ВИРАЗНО І ЧІТКО ВІДПОВІДАТИ НА УРОЦІ

Відомо, що звуки людського голосу мають силу, висоту і забарвлення. Сила голосу залежить від того, як людина видихає повітря, від розвитку голосових зв'язок. Відповідаючи, пам'ятайте, що ви повинні мати таку силу голосу, щоб усім добре було вас чути. Враховуйте розмір приміщення, щоб не говорити надто голосно в невеликій кімнаті.

З того, як говорить людина, можна зробити висновок про її характер. Звичайно, необхідною умовою вашої успішної відповіді є готовність до уроку. Щоб не здаватися боязким, невпевненим у собі, не говоріть занадто тихо, невиразно. Але й надмірна гучність голосу — така сама вада мовця, адже крикливі інтонації, зайвий шум дратують слухачів, перешкоджають сприйняттю змісту сказаного.

Кожен має власне забарвлення голосу. Завдяки цьому нас упізнають, навіть не бачачи. Немає двох людей з однаковим голосом. Добре, коли людина має приємне забарвлення голосу від природи. У веселій людини він, як правило, бадьорий і радісний, а в байдужій — монотонний, холодний. Тож голос може викликати симпатію або антипатію.

Голос можна тренувати й удосконалювати. Щоб люди слухали того, хто говорить, треба змінювати темп мовлення, інтонацію, робити паузи. Змінюючи висоту і силу голосу, ви зможете утримувати увагу слухачів. Голос підвищують тоді, коли ставлять запитання, висловлюють сумнів, сильні емоції. Якщо ж треба переконати чи відповісти, висоту голосу знижують. Говоріть не поспішаючи, чітко вимовляйте кожне слово. Пам'ятайте, що найефективніший спосіб тренування голосу — це читання вголос, під час якого постійно контролюється правильність вимови (*З календаря*).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Яке значення має слово *антипатія*?
2. Чому треба контролювати силу голосу?
3. Яким чином пов'язані сила голосу і характер людини?
4. Що є необхідною умовою успішної відповіді на уроці?
5. Завдяки яким прийомом можна утримувати увагу слухачів?
6. У який спосіб найкраще тренувати голос?

III. Сформулюйте і запишіть у вигляді пам'ятки правила успішної відповіді на уроці.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА

213. I. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час. Якщо текст прочитано більш ніж за півтори хвилини, вам треба удосконалювати техніку читання.

ВИЗНАЧНА ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ

Київ — один із найбільших православних центрів Східної Європи. Тут багато прекрасних древніх храмів, але головним місцем паломництва є Києво-Печерська лавра — найбільший монастир, що існує з початку XI століття. Назва Печерська лавра утворилася від слова печери. Печери були вириті в ґрунті, який називався піщаником. Вони сухі й порівняно теплі, температура тут завжди близько 12 градусів тепла.

1051 року в печерах оселилися монахи Антоній і Феодосій, потім до них приєдналося ще 12 ченців. Вони побудували келію, трапезну, церкву. Тут же померлих монахів і ховали. У Києво-Печерській лаврі зберігаються мощі легендарних людей руської історії, зокрема богатиря Іллі Муромця, героя численних битв і казок. Він жив у XII столітті, здійснив багато подвигів, а наприкінці життя постригся в ченці й закінчив свої дні у лаврі. У печерах поховані монахи-літописці Нестор, Никон, Феодосій Печерський.

Дзвіниця
Києво-Печерської лаври

Знаменитим лікарем Агапітом на початку XII століття в лаврі було відкрито перший шпиталь Київської Русі. Платні з людей лікар не брав, зцілював переважно травами.

Вілямою Іллі Муромця люди просять сили богатирської, білямою святого Алімпія, живописця й цілителя, який в XI столітті створив першу іконописну школу, — майстерності та здоров'я. Відвідувачі Третьяковської галереї в Москві довго затримуються біля ікони, що називається «Оранта». Алімпій написав її на замовлення Володимира Мономаха. Авторитетні мистецтвознавці стверджують: у світовому мистецтві є тільки одне полотно, яке за художньою силою можна порівняти з Алімпієвою «Орантою». Це — знаменита «Сикстинська мадонна» Рафаеля... Усього в печерах 118 гробниць.

Києво-Печерська лавра — не тільки печери. Це величезний храмовий архітектурний комплекс. Половину його території повернуто державною монастирю, а половину віддано музеям. Багато будівель лаври нині реставруються, здобувають нове життя. Паново споруджений Успенський собор — головний храм монастиря, закладений ще в XI столітті. Історія його трагічна: простоявши майже дев'ять століть, він був знищений під час Великої Вітчизняної війни (*Н. Перська*).

II. За самостійно складеним планом підготуйте докладний усний переказ тексту. Скористайтеся текстом та фотоілюстрацією.

§ 19. Не, ні з прислівниками

214. Пригадайте правила правопису *не* з іменниками та прикметниками. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. Із (не)водом у ліс не ходять.
2. Тобі забава, а мені (не)слава.
3. Вовк козі (не)товариш.
4. Дорогий (не)подарунок, а увага.
5. Завжди винуватий (не)багатий, а бідний.
6. Дружній череді і вовк (не)страшний.
7. За (не)розумною головою і ногами горе.
8. У (не)дбалого господаря руки не болять (*Нар. творчість*).

Не з прислівниками пишеться разом:

1) коли прислівник не вживається без *не*: *невдовзі, нещадно, ненароком*;

2) коли прислівник з *не* можна замінити синонімом: *недалеко (близько), неголосно (тихо)*.

Не з прислівниками пишеться окремо:

1) якщо є протиставлення: *Останнім часом ми бачилися не часто, а тільки вряді-годі (М. Стельмах)*;

2) якщо прислівник виступає присудком: *А воно й ніяк не свіжило (П. Тичина)*.

215. Прочитайте речення. Поясніть особливості написання *не* з прислівниками.

1. Стоять київські гори непорушно, заглядають у синій Дніпро.
 2. Дніпро синів недалеко за низиною, вкритою то сірим піском, то молодими густими кущами осокара.
 3. У вузькій глибокій долині незабаром зазеленів перед нами Холодний яр.
 4. Коли заходить сонце, тут зовсім не затишно.
 5. Не голосно, а зовсім тихо подала голос якась ненароком розбуджена пташка.
 6. Дзвін неспокійно дрижав над шпильми (*З тв. І. Печуя-Левицького*).

216. **Попрацюйте в парах.** І. Спишіть словосполучення, замінюючи подані прислівники синонімічними з префіксом *не-*.

Раптом припинився, вільно почуватися, купити дешево, повільно йти, вчинити необачно, знаходиться поблизу, тихо співають, легко здогадатися, безугавно цвірінкати, випадково штовхнув, обов'язково виконаю, зрідка перемовлялись.

Д о в і д к а: невимушено, несподівано, недорого, неподалік, необдумано, неквапливо, ненароком, неважко, неголосно, нечасто, неодмінно, невпинно.

ІІ. Із трьома словосполученнями складіть речення.

217. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Але найбільше диво — це людина, що творить тут, шукає (не)настаню (*М. Рильський*).
 2. (Не)мало ж, видно, здивувався і козак, зупинився над кручею (*П. Куліш*).
 3. Хоч надворі морозно, вітер злісно жбурляє снігом у шибки, у кімнаті (не)холодно (*В. Підмогильний*).
 4. Івась не помітив навіть, як (не)милосердно сонце пекло-палило (*Панас Мирний*).
 5. (Не)голосно, а зовсім-зовсім тихо жєбонить струмок за кущами (*О. Гончар*).
 6. У льотчика серце неситне й тверде, рука (не)ухильно машину веде (*М. Бажан*).
 7. Від хвилювання думки плуталися, хлопець розповідав (не)чітко, а якось плутано (*О. Донченко*).

218. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення з прислівниками у два стовпчики: а) ті, що пишуться із *не* разом; б) ті, що пишуться із *не* окремо.

Повернусь (не)вдовзі, віде (не)видно, сказав (не)голосно; усміхався (не)щиро, а улєсливо; просився (не)терпляче, запізнився (не)нароком; плив (не)повільно, а швидко; усміхнувся (не)щиро, надворі (не)холодно; запам'ятав (не)багато, світилося (не)тьмяно, а яскраво; надвечір (не)хмарно.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів прочитаєте продовження вислову В. Симоненка: «Праця людини — ...».

Частка *ні-* з прислівниками завжди пишеться разом. Наприклад: *ніде, ніколи, ніяк*.

Не треба плутати частку *ні* з повторюваним сполучником *ні...ні*, який пишеться окремо. Наприклад: *ні так, ні саяк; ні туди, ні сюди*.

Орфограма Ні з прислівниками

219. Попрацюйте самостійно. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поставте у прислівниках наголос.

1. У мрії (не)має (ні)коли й (ні)де берегів (*М. Братунь*). 2. (Ні)де правди діти: того вечора мені (не)хотілося повертатися додому (*В. Пестайко*). 3. Такі часи настали, що (ні)коли й угору глянути (*Марко Вовчок*). 4. Бередливому (ні)сяк, (ні)так не догодиш (*Нар. творчість*). 5. Здається, (ні)хто в класі (ні)скільки (не)здивувався, що я добре відповідав урок (*Д. Ткач*). 6. Дорога й праця — сестри рідні і благовісниці живі. Кажу я речі очевидні і аж (ні)трохи (не)нові (*М. Рильський*). 7. Удень було (ні)холодно, (ні)жарко, тож у полі працювати було (не)важко (*Ю. Мушкетик*).

220. Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники склали речення з прислівниками. Ярослав записав у зошиті: «*Дівчина нізачо не хотіла розкривати своєї тасяжниці*». Ірина склала таке речення: «*Парубок цілий день вештався без діла, ні за що й не думав братися*». Хто правильно виконав завдання? Свою думку обґрунтуйте.

221. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Мама, мама!.. Я помню руки твої. Я вшпоминаю, как ты неторпливо шла за водой, положив спереди на коромысле маленькую руку...

Помню, как незаметно могли твои руки вытянуть колючку из пальца сына, как они вмиг затыгивали нитку в иголку, когда ты шла и негромко пела. Нет ничего в мире, чего бы не смогли руки твои, что было бы им не под силу.

Но никогда не забуду я то, как нежно гладили они, твои руки, мои волосы.

Я целую чистые, святые руки твои! (*За О. Фадеевим*).

вспоминать — згадувати

неторопливо — неквапливо

вмиг — уміть

за водой — по водду

незаметно — непомітно

волосы — волосся

222. І. Спишіть текст, розкриваючи дужки.

РУШНИК НА КІЛОЧКУ — ХАТА У ВІНОЧКУ

Я (не)рідко буваю в оселі нашої сусідки Ганни Петрівни. Одного разу мою уяву (не)сподівано пр..вернув рушник, що в..сить над вікном. На (не)потемнілій від часу тканині — (не)зрівнян..о гарний малюнок. Барвисто палахкотять квіти півонії, ро..ташовані (не) далеко одна від одної. (Не)можливо відвести очей від них. Я прошу бабусю показати ще кілька рушників, ро..казати про них. Ганна Петрівна (не)поспіхом дістає зі скрині рушники і (не)голосно, а майже пошепки поч..нає ро..повідати.

Із (не)запам'ятних часів у радості й (не)щасті рушник і пісня супроводжували людину все життя. (Не)було в Україні оселі, де б не полум'яніло різнобарв'я рушників. Ними вшановували появу (не) мовляти в родині, виряджали в дорогу батька й сина, чоловіка й коханого, зустрічали рідних і гостей. Ці традиції (не)змін..о передавалися з покоління в покоління.

Рушник міг (не)мало ро..повісти про смаки, вправність, працьовитість дівчини чи жінки. Якщо в дівчини (не)було рушників, то вона й (не)зб..ралася заміж. А мати (не)втомно повчала свою доньку: «Тр..май хату, як у віночку. І рушничок на кілочку» (З журналу).

II. Визначте тип мовлення тексту.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ВИШИВКА

223. І. Прочитайте текст.

«І на тім рушничкові оживе все знайоме до болю...»

Вишивка здавна виконувала роль своєрідного оберерега. Це давня традиція протистояти злу красою. Саме це спонукало жінок довгими зимовими вечорами вишивати, гапувати одяг собі і дорогим своїм рідним, коханим, складаючи у вишиті узорі найщиріші, найпотаємніші мрії і почуття.

На превеликий жаль, утрачено багато старовинних орнаментів, які з роду в рід передавалися як магічні захисні обереди. Кружки, зубці, ромби, zigzagи давніх орнаментів сприймаються нами як абстрактні лінії. Проте наші пращури не тільки зображали їх, але й уміли пояснити. Це була складна знакова система, яка давала змогу пізнавати навколишню дійсність. Ці знаки символізували зображення землі, води, людей і тварин, птахів і рослин. Наприклад, ромбічні узорі були символом родючості. Ромб із крапкою посеред-

ни позначав засіяне поле. Круг — зображення сонця. Дерево з численними гілками — життя, продовження роду. Рушники вважалися святими, ніхто не міг їх зневажати.

Ідея родючості полів, плодючості тварин, продовження людського роду **навіки** закарбувалася в орнаментах і передавалася від покоління до покоління. Тож чи маємо ми право забути заповіт наших далеких і близьких предків, переданий нам у такій своєрідній мистецькій формі?

Дуже тісно пов'язані поетичні образи народної пісні та вишивки, бо все, миле й любе народові, завжди знайде своє втілення в мистецтві. Дуже часто на рушниках розцвітають квіти й виспівують птахи. Соловей і зозуля полюбляють дівочі рушники. Вони сумують, якщо їх вишили **непарно**, але все ще **попереду**, бо, як співають у пісні, «соловей щечече, собі пару кличе».

То хай ніколи не перерветься та золота нитка життя, якою вишивали наші бабусі свою і нашу долю на рушниках! (За Г. Лозю).

II. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Скажіть, що, на вашу думку, символізує вишивка на рушниках.

Вишиті рушники

III. Дайте відповіді на запитання.

1. До якого стилю мовлення належить текст?
2. Поміркуйте, що відображає заголовок — тему чи головну думку.
3. Чому рушники виконували роль своєрідних оберегів?
4. Про які символічні образи візерунків ви дізналися?
5. Виписіть виділені прислівники, поясніть їх правопоис.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ОСОБЛИВОСТІ ОПИСУ ПРОЦЕСУ ПРАЦІ. ДОКЛАДНИЙ УСНИЙ ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ, ЩО МІСТИТЬ ОПИС ПРОЦЕСУ ПРАЦІ

224. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Вкус труда... Как это понимать? Хлеб, молоко, яблоко — это, понятно, имеет вкус. А чтобы работа...

Мне бы хотелось думать, что каждому из вас знакомо это чувство, каждый из вас радовался результату своего труда.

Труд... Будем помнить, что самого человека сделал человеком труд. И всё, что нас окружает в повседневной жизни, — вещи, дома, машины, — буквально всё создано человеческим трудом, трудом крестьян, рабочих, учёных, художников (За Д. Лихачовим).

о́кружа́ть — о́тчу́вати повсе́днійний — повсякде́нний

Опис трудового процесу потребує особливої уваги і спостережливості, уваги до праці людини, послідовності дій.

Опис процесу праці буває науковий і художній.

Мета наукового опису — точно повідомити про характер і послідовність виконання певної роботи.

Основне завдання **художнього опису** трудового процесу — схарактеризувати людину, що працює, показати її ставлення до роботи. У художньому описі процесу праці часто використовують інші описи — описи предмета, людини, природи, приміщення.

225. І. Прочитайте тексти. Визначте, до яких стилів мовлення вони належать. Свою думку аргументуйте.

1. Овочівникам необхідно знати механічний склад ґрунту. Як його визначити, не звертаючись до лабораторії? Візьміть пригорщу ґрунту і спробуйте скатати кульку. Якщо вона розсипається, ґрунт піщаний; якщо ґрунт супіщаний, кулька скатується, але з неї не можна зробити будь-яку іншу фігурку. Якщо ж із кульки землі

вийде циліндр, значить, ґрунт глинистий. Спробуйте зігнути циліндр. Якщо він потріскається, перед вами суглинок. Візьміть землі більше, змочіть її і спробуйте виліпити з неї кільце, джгут. Якщо вони легко зберігають форму і не тріскаються, ґрунт на вашій ділянці важкий, багатий на глину. Тому він потребує особливої уваги для покращення, застосування спеціальних добрив (З довідника).

2. Учора вранці Лукаш майстрував собі скрипочку. З якою любов'ю він вистругував дощечки, склеював їх, натягував струни! Яка чудова скрипочка вийшла! Лукаш пофарбував її, і вона вся була зелена, як коник-стрибунець, помережена по краях червоними півниками, вся — як малюнок. Ще тільки треба зробити маленький смичок (О. Донченко).

II. Визначте тему й основну думку висловлювань.

226. I. Виразно прочитайте текст.

ЯК ОЖИЛО ДЖЕРЕЛЬЦЕ

Сьогодні Ігор устав раненько, зирк у вікно — дідусь під повіткою нарубані дрова на зиму складає.

— Дідусю! — відчинив Ігор вікно. — Ходімо до кринички, пора джерельце розчищати.

— Давно б треба! — погодився дідусь, узяв лопату, посміхнувся й мовив: — Ходімо на леваду!

Неширокою стежкою, обсадженою смородиною і квасолею, ішли вони вниз. Ось і береги. Город від лук відділений вербами. Уже на Ігоровій пам'яті, як дідусь настромляв кілків, а вони пустили коріння й вруняться зараз кучерявими кронами. За вербами кущі: калина, бузина, порічки, верболіз. По ньому в'ється ожина. Цвітуть і трави на леваді.

Дідусь присів над заглибинкою, де колись була криниця. Біля неї молода вербиченька віти розпустила.

— Гарна була криниченька, — мовив старий. — З діда-прадіда з неї брали воду. Така щедра була: скільки не бери — повна! Ну, онуку, спробуймо порятувати її!

Потер долоні, зняв лопатою шматок дерну, обережно поклав землю догори. Копав далі. Як заглибився на штик лопати, щось стукнуло. Дідусь обережно вийняв знахідку.

— Кухлик! Та це ж той кухлик, що бабуся для людей ставила воду пити! — зрадів Ігор. Дідусь почав копати далі, обличчя в нього пашіло, очі блищали молодо і завзято.

— Дідусю, давайте я попрацюю! — попросив хлопець.

— Копай! — дав йому лопату старий. Через кілька хвилин лопата знову об щось ударилася, але вже глухо, мов об дерево.

— Дитинець! — сказав дідусь. — Так називають зруб у криниці. Він забрав у Ігоря лопату й почав вибирати трухляві цямрини, аж сорочка на спині потемніла від поту.

Старий зробив канавку, якою вода стікатиме до річки. Земля в нього під ногами стала вологою, з'вилися сирі цямрини. Дідусь виліз із ями.

— Житиме, онучку, джерельце!

Старий згори підрівнював лопатою стінки кринички, а тоді викидав опалу землю, розчищаючи дно.

— Тепер нам треба новий дитинець зробити, щоб джерельце не засипало землю. Сплетемо лісу.

Наламали з густих верб довгих лозин. Дідусь складаним ножом загострив кілки, забив їх у землю і почав плести напівкруглу лісу. Ігор дивився, як дідові міцні, жилаві пальці гнуть лозу, як старанно припасовують її одна до одної, так що й сліду не лишається.

Дідусь нарешті закінчив роботу, обережно витяг із землі кілочки, устивив лісу в криничку. Минуло кілька хвилин, вода знову зробилася чистою-пречистою. Дно просвічувалось, як крізь скло. Вода весело струмочком бігла у луки...

Дідусь узяв кухлик, вимив його у струмку, а потім наповнив ущерть криничною водою, подав Ігорю: «Пробуй!». Хлопчина пив смачну воду й радів, що криничка знову ожила. Дідусь і собі набрав води, випив і усміхнувся: «А тепер — снідати. Мабуть, бабуся зачечкалася» (За А. Давидовим).

II. Уважно розгляньте малюнок на с. 113. Скажіть, якому епізоду з оповідання він відповідає.

III. Підготуйте докладний усний переказ за самостійно складеним планом.

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

МОЄ УЛЮБЛЕНЕ ЗАНЯТТЯ

227. I. Прочитайте діалог за особами.

— Оксано! Які гарні квіти у вазі! Ніяк не доберу — вони живі чи штучні?

— Це штучні квіти. Їх виготовляють учні під керівництвом Наталії Іванівни на заняттях гуртка «Соняшник».

— Невже це ви самі зробили? Як цікаво! Це, напевно, дуже складна робота.

— Я теж спочатку думала, що ніколи не впораюсь із такою справою, але насправді нічого надто складного тут немає. Спочатку загостреним олівцем наносимо на добре накрощену тканину контури квітки, а вже потім обережно вирізаємо, щоб не було видно позначки олівцем.

— А як же зробити так, щоб пелюстки стали схожі на справжні?

— Щоб вдало вигнути пелюстки, потрібен спеціальний інструмент.

— А з чого виготовляють стебельце?

— Придивись уважно: це дріт, охайно обмотаний зеленим папером.

— Надзвичайно цікава справа. А чи багато часу потрібно, щоб виготовити таку квітку?

— За роботою й не помітиш, як спливає час.

II. Складіть і запишіть діалог про ваше улюблене заняття.

§ 20. Букви *и*, *і* в кінці прислівників

228. Пригадайте орфограму «Букви *и*, *і* після *ж*, *ч*, *ш*, *щ* та *г*, *к*, *х* в абсолютному кінці слова». Спийшіть речення, вставляючи пропущені букви.

1. Дивуються парубк.., запорізьк.. козак.. . 2. По діброві вітер віє, гуляє по полю, край дорог.. гне тополю до самого долу. 3. Садок вишневий коло хати, хрущ.. над вишнями гудуть. 4. Ой три шлях.. широкії докупи зійшлися. 5. Розкаж.., як за горою сонечко сідає. 6. Сич.. в гаю перекликались та ясен раз у раз скрипів (З *тв.* Т. Шевченка).

Буква *и* в кінці прислівників пишеться:

- 1) після букв *г, к, х*, наприклад: *навкруги, самотужки, трохи*;
- 2) у прислівниках із префіксом *по-*, що пишуться через дефіс, наприклад: *по-українськи, по-зячи, по-ведмежи*. Виняток: *по-латині*. У решті прислівників після *ж* і *ч* пишеться буква *і*, наприклад: *вночі, двічі*.

У кінці інших прислівників букви *и* та *і* пишуться так само, як у подібних відмінкових формах іменників, наприклад: *вгорі, згори*.
Винятки: *почасти, безвісти, восени*.

Орфограма Букви *и, і* в кінці прислівників

229. Прочитайте речення. Обґрунтуйте написання букв *и, і* в кінці прислівників.

1. Уже сонце зайшло, уже дрімота розлилася навкруги.
2. Джеря мовчки вийшов із хати, пройшов двір, опинився в садку.
3. Увечері подорожні прийшли до містечка з двома мурованими церквами.
4. Жінка не взяла свічку, ішла навпомацки до дверей.
5. Надворі поночі, як у погребі.
6. Про Миколу ніяких чуток не доходило, наче пропав безвісти.
7. Без щастя-долі й по-вовчи завнеш (З *тв. І. Печуя-Левицького*).

230. Попрацюйте в парях. Спишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви.

1. Між воронами й сорока по-вороняч.. кряче.
2. Поноч.. всі коти чорні.
3. Восен.. й горобець багатий.
4. З однієї лишки двіч.. лико не деруть.
5. Брехня верх.. їде, а правда пішк.. шкандибає.
6. Хвали день увечер.. .
7. Ходить мовчк.., а кусає по-вовч.. .
8. Не лінуйся заран.. встати — буде достаток у хаті (*Нар. творчість*).

231. Спишіть байку, вставляючи пропущені букви. Скажіть, який її повчальний зміст.

МУДРА СОВА

Стара Сова, знай, все своє веде:
— Йй-богу, світ навиворіт іде:
Вноч.. всі сплять, а вдень спішать робити...
І не набридне їм навпомацк.. ходити!

В. Симоненко

232. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Весной по мокрым улицам городка между льдинками журчали торопливые ручьи. Цвета одежды и звуки говора людей стали ярки. В садиках за заборами набухали почки деревьев, ветви их чуть слышно покачивались от свежего ветра. Везде лились и капали свежие капли... Воробьи нескладно чирикали и порхали на своих

Друкар прибув до Львова у зрілому віці. Тут 15 лютого 1574 року Іван Федоров видав «Апостол». Цього ж року вийшов і його «Буквар» — перший вітчизняний підручник.

Зі Львова друкар переїхав на Волинь, до Острога, де видав «Новий Завіт» і повторно «Буквар». Тут вийшла «Біблія» — найбільша за обсягом і найдосконаліша за поліграфічним рівнем його робота.

В Україні Іван Федоров уперше застосував невідомий ще в Європі спосіб друкування двома фарбами.

Іван Федоров безсмертив своє ім'я не тільки тим, що розвинув справу книгодрукування. Своєю діяльністю він підбив підсумок тогочасному розвитку інших ремесел: монетної справи, ливарництва, різьби по дереву, друкування на тканинах (За О. Розумом).

Сторінка з «Апостола»

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Поміркуйте, чому виникнення книгодрукування спричинило розвиток усієї культури загалом.
2. Як Іван Федоров вплинув на розвиток книгодрукування на українських землях?
3. Який внесок зробив друкар у розвиток тогочасних ремесел?

§ 21. Дефіс у прислівниках

Через дефіс пишуться прислівники:

- 1) утворені від прикметників та займенників за допомогою префікса *по-* та суфіксів *-ому*, *-ему*, *-и*: *по-українськи*, *по-нашому*, *по-моєму*;
- 2) утворені від порядкових числівників за допомогою префікса *по-* та суфіксів *-е*, *-е*: *по-перше*, *по-третє*;
- 3) із префіксами *казна-*, *бозна-*, *хтозна-*, *будь-* та суфіксом *-небудь*: *казна-як*, *хтозна-куди*, *будь-коли*, *як-небудь*;
- 4) утворені повторенням тих самих, синонімічних або антонімічних слук: *тихо-тихо*, *часто-густо*, *туди-сюди*.

236. Прочитайте речення. Поясніть правопис прислівників через дефіс.

1. Люди, як і квіти, розкриваються не одразу і кожен по-своєму.
2. Біля нас спросоння коли-не-коли схлипувала річечка, а над усім світом протікала зоряна імла.
3. Роса і колос поципують мої ноги, а тато ледь-ледь курликає пісню.
4. По-старосвітськи навхрест зав'язана молодиця зараз трохи схожа на лицаря в шоломі.
5. Ось і доведеться зараз ховатися казна-де, щоб не потрапити татові на очі.
6. «Зайдеш на вітряк, привітайся по-людськи», — повчає мене мама.
7. Зроду-віку передавалося це ремесло (З тв. М. Стельмаха).

237. Попрацюйте самостійно. Від поданих прикметників і займенників утворіть і запишіть прислівники.

З р а з о к. Дружній → по-дружньому.

Братерський, змовницький, літній, новий, щирий, твій, мій.

У прислівниках із префіксом *по-* зберігається прикметниковий наголос: *по новітньому шляху, працюють по-новітньому*; займенниковий наголос переходить на корінь: *по моєму зошиті, по-моєму вийшло*.

238. Попрацюйте в парах. Спишіть текст. Вставте, де треба, пропущені букви й доберіть із довідки потрібні за змістом прислівники. Усно поясніть правопис прислівників.

У бору мало снігу. ... проглядає трава з пр...мерзалими до землі зеленими чубч...ками. ... навкруги. Тільки ... шелес...не по гіллі вальок снігу, струш...ний вітром з верховіття. А ось ... здала чути: цюк-цюк-цюк. То дятел ... пораст...ся.

Зачувши людину, птах пер...став цюкати, повів гартованим дзьобом ... і націлив його на хлопця. «Чого тобі тутечки?» — наче запитував ... дятел. Здрігнувся, хльоснув кр...лом по корі та й полетів ..., залишивши у вузькому дуплі шишку (За Г. Тютюнником).

Д о в і д к а: там-сям, тихо-тихо, коли-не-коли, хтозна-звідки, по-своєму, туди-сюди, бозна-куди, по-пташиному.

239. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

1. (Так)сяк, навкосяк, аби не (по)людськи.
2. Як(небудь) зробили й самі себе похвалили.
3. Кожен вітер (по)своєму дме.
4. Добрий баранчик, та (по)вовчи виє.
5. Скільки сніг не лежатиме, та все ж коли(небудь) розтане.
6. До їжі (по)ведмежи, а до роботи (по)зяючи.
7. Ворона (туди)сюди весь вік літала, а розуму так і не набрала.
8. У ледачого завжди так: (косо)криво, аби живо.
9. Хто рано(вранці) встає, тому Бог дає (Нар. творчість).

Не слід сплутувати прислівники й однозвучні прикметники, числівники і займенники, вжиті з прийменником *по*.

Прислівники вказують на ознаку дії, відповідають на питання *я к?* і залежать від дієслова. Прикметники, числівники, займенники, вжиті з прийменником *по*, вказують на різні ознаки предметів, відповідають на питання *п о я к о м у? п о ч и й о м у? п о к о т р е?* і залежать від іменників:

працюємо (я к?) *по-старому* — прислівник;

розуміє (я к?) *по-нашому* — прислівник;

(я к?) *по-перше, прочитай*, (я к?) *по-друге, перекажи* — прислівники.

(п о я к о м у?) *по старому шляху* — прикметник;

(п о ч и й о м у?) *по нашому городу* — займенник;

конкурс триватиме (п о к о т р е?) *по друге березня* — числівник.

- 240. Попрацюйте в парах.** Спишіть, розкриваючи дужки. Із двома парами словосполучень складіть речення.

(По)осінньому прохолодно, (по)осінньому лісу; (по)казахському степу, (по)казахському говорити; зробити (по)своєму, (по)своєму двору; пройти (по)батьківському подвір'ю, ставитися (по)батьківському; (по)святковому одяглась, (по)святковому одягу; розповів, (по)перше, про результати конкурсу, (по)друге, про цікаві призи; (по)третє листопада.

- 241.** Складіть речення з поданими словами так, щоб в одному випадку вони були прислівниками, а в другому — іншими частинами мови.

(По)їхньому, (по)справжньому, (по)перше.

Прислівники, утворені від іменників, прикметників, числівників, займенників у різних відмінках, пишуться окремо. Наприклад: *час від часу, сам на сам, одним одна.*

Прислівники, утворені повторенням різних незмінних слів, здебільшого пишуться через дефіс. Наприклад: *зранку-раненько, давним-давно.*

- 242.** До поданих слів доберіть із довідки синоніми і запишіть. Запам'ятайте правопис прислівників.

Назавжди, спрадавна, наодинці, врешті-решт, день у день, тишком-нишком, плечем до плеча.

Д о в і д к а: навіки-віків, тет-а-тет, з давніх-давен, на віки вічні, повік-віків, віч-на-віч, один на один, сам на сам, на самоті, кінець кінцем, пліч-о-пліч, стиха-помаленьку, повсякчасно, повсякдень, день при дні, з діда-прадіда.

243. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Чому, сказати, й сам не знаю, живе у серці стільки літ ота стежина в ріднім краї (одним)одна біля воріт (А. Малишко). 2. (Довго) довго, не один десяток років буде проводити мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу (О. Довженко). 3. Обабіч шляху де(не)де мріють у степу хутори, як зелені острови (по)синьому морю (Григорій Тютюнник). 4. Я на голос батьків з (діда)прадіда йду, розділяючи з ними і славу, й біду (М. Сингаївський). 5. Отак мені привиділось, немов ви (сам)один з романівського поля... до мене в гості вийшли (А. Малишко). 6. (Давним)давно одкорчилась війна, лишивши обелісків цілі роти (В. Юхимович). 7. Щоб шуміло врожайми поле, стали ми пліч(о)пліч назавжди (В. Симоненко).

Через два дефіси пишуться прислівники *пліч-о-пліч, віч-на-віч, всього-на-всього, будь-що-будь, хоч-не-хоч, як-не-як, коли-не-коли, де-не-де*.

244. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

ГОЛОДНАЯ ЛИСА

Лиса вылезла из норы, мечтая где-нибудь найти добычу. В непогоду все куда-то спрятались. Лиса направилась к болоту. Тут бил родник, который замерзал только изредка. Давным-давно поселились на этой проруби дикие утки.

Вот лисица подползла близко-близко, настороженно подняла голову и глянула на воду. Там плавали туда-сюда семь уток.

Нежданно-негаданно пролетала сорока. Увидев лису, длиннохвостая сплетница крутнулась в воздухе и упала чуть ли не на голову охотнице.

— Спасайтесь, глупые! Сейчас вам конец!

Утки мигом упали в воду, а оттуда поднялись в воздух. Лиса прыгнула в уже пустой след. Сорока ещё немного посмеялась над лисой и полетела дальше в поисках приключений (За В. Біанкі).

роднік — джерело
прорубь — ополівка
сплетница — пліткарка
чуть ли не — ледве не
мигом — миттю
поиск — пошук

245. Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо.

(По)дідівськи мудрував, (по)геройському шляху, (трохи)трохи засмутився, (по)молодечому змагалися, звезли з(усіх)усюд, (із)роду(в)рід передавали, (зроду)віку росте, стояли плечем(до)плеча, (легко)легко здогадатися, (стиха)помаленьку почали, поїде (одним)одна, (більш)менш старанно, повертається час(від)часу.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних словосполучень складеться початок вислову М. Рильського: «... повік-віків не заросте тропа».

§ 22. Написання прислівників разом і окремо

Разом пишуть прислівники:

1) утворені за допомогою префіксів прийменникового походження без суфіксів, наприклад: *вниз, услід, віддалік*;

2) утворені за допомогою префіксів прийменникового походження та суфіксів *-и, -і, -а, -я, -у, -ю, -ки*, наприклад: *потроху, спересердя, нагорі, попідтинню, вперше, засвітла*;

3) утворені способом складання основ, наприклад: *обіруч* ← *обома руками*, *босоніж* ← *босими ногами*;

4) із префіксами *де-, абі-, що-* та суфіксом *-сь*, наприклад: *деколи, абияк, щодня, колись*.

Окремо пишуть прислівники:

1) утворені з прийменника та іменника, який зберігає своє конкретне значення (особливо коли між прийменником та іменником можна вставити означення), наприклад: *з розгону, на щастя, в обмін*;

2) утворені сполученням прийменника з прикметником, наприклад: *в основі/му, в цілому, в середньому*;

3) утворені поєднанням збірного числівника та прийменника *по*: *по двоє, по п'ятеро*;

4) утворені поєднанням іменників, прикметників, числівників та займенників у різних відмінках, наприклад: *з ранку до ночі, одним одна, сама самотою*.

Орфограма Написання прислівників разом і окремо

246. Прочитайте речення. Поясніть правопис прислівників.

1. Цілу ніч надворі вие хуга, плаче, деренчить в віконнім склі (І. Драч). 2. Удень сніг танув на сонці, яке часом пробивалося крізь

запону хмар (Д. Ткач). 3. Земля на шляху порепалася, трава обабіч нього вигоріла (Григір Тютюнник). 4. І хліб, і першу радість, і сльозу ми порівну, по-братньому ділили (Д. Луценко). 5. Розкажу тобі думку тямну, дивний здогад мене обік: ти залишишся в серці моему на сьогодні, на завтра, навік (Л. Костенко). 6. До цієї невеликої кімнати туристи заходили по двоє (П. Загребельний). 7. Я бреду неквапливо, час від часу спиняюсь (К. Тищенко). 8. Говорити аби-як — значить і думати аби-як: неточно, недолуго, хлибно (О. Гончар).

247. Спийшіть прислівники, розкриваючи дужки. Усно поясніть їх правопис.

(Аби)як, (як)небудь, (де)коли, де(не)де, де(не)будь, (будь)коли, будь(що)будь, куди(сь), (що)дня, коли(сь), коли(не)коли, хто(зна)куди, (казна)як, як(не)як, (як)раз, день(при)дні, день(у)день, (давним)давно, (давно)давно, (сама)самотою.

248. Спийшіть речення, розкриваючи дужки. Усно поясніть правопис прислівників.

1. А лєон цвіте (синь)синьо, а мати жде (до)дому сина (В. Юхимович). 2. Я дістану зірку з неба, посаджу (попід)віконню (К. Тищенко). 3. Тут з(діда)прадіда, (із)віку (в)вік збирали мед, з беріз точили сік (І. Нехода). 4. (З)ранку на траві самоцвітами виблискує роса (І. Цюпа). 5. (З)ранку (до)ночі кипіла робота (О. Гончар). 6. Димок не танув і не падав (на)бік, як то буває при вітрові, а лиш погойдувався (ледь)ледь у ранковому супокої. 7. (Над)вечір хмари опустилися нижче, а тополі над селом ще вище виструнчилися, набрали войовничого вигляду (З тв. Григора Тютюнника).

249. Спийшіть текст, розкриваючи дужки. Вставте, де треба, пропущені букви. Усно поясніть правопис прислівників.

У ТАЙЗІ

Маленький смугастий звірок с..дів (на)впочіпки на повал..ній кедрині проти сон..чка і пильно розглядав торішній гр..бок, тр..маючи його передніми лапками. У нетрах (тихо) тихо, як у дивному храмі. Лише рябок, засв..стівши, пролетів з однієї височен..ої кедрини на іншу і завмер на гілці, мов сучок, (не)рухомо опустивши чубату голівку (в)низ.

Смугастий звірок-бурундучок почав бав..тися з сонячними зайч..ками. Пр..сідав і заглядав (до)долу. Під

Тікати чи сховатися?

кедриною виляса доріжка, утоптан..а за тисячоліття. Їх (не)мало, таких стеж..чок. А серед них де(сь) і такі, на яких (од)віку не ступала нога людська.

Бурундучок зіскочив на стеж..чку, пройшовся (сюди)туди і, (в)раз тр..вожно цикнувши, стрім(голов) вискочив на кедрину, а звідти на дубок. Він почув, як щось важко, (по)малу йшло крутою стежкою. Що це? Може, від цього (не)відомого треба тікати (чим) дуж, а може, просто сховатися? (За І. Багряним).

Слід розрізняти однозвучні прислівники й іменники з прийменниками. Іменники називають конкретні предмети або явища, а прислівники вказують на узагальнені обставини. Між прийменником та іменником можна вставити означення, а між частинами прислівника цього зробити неможливо. Окрім того, прислівник можна замінити синонімом.

Порівняйте:

з відки?

Сонце всім згори однаково сяє (Нар. творчість).

прислівник

Сонце всім зверху однаково сяє.

з чого?

З гори і сани їдуть, а на гору і віз не хоче (Нар. творчість).

іменник

З високої гори і сани їдуть...

250. Спишіть, розкриваючи дужки. Із двома парами словосполучень складіть речення.

Читати (в)голос, вслухатися (в)голос; звернув (у)бік, прямував (у)бік річки; (на)дворі холодно, (на)дворі комбінату; (на)зустріч випускників, вийшли (на)зустріч; поговоримо (в)день, (в)день народження; поклав (з)боку, повертався (з)боку(на)бік.

251. Спишіть прислів'я, добираючи з дужок потрібні слова.

1. ... векач, а на гору хоч плач. Хто на всіх дивиться ..., той далі свого носа не бачить (з гори, згори). 2. Такий мудрий, що навіть імені свого ... не знає. Дурень завжди скаржиться ..., але ніколи на розум (на пам'ять, напам'ять). 3. Покладайся не ..., а на розум. ... наша вівця вовка побила (на силу, насилу). 4. Велике дерево ... росте. ... плачу доволі (по волі, поволі) (Нар. творчість).

252. Знайдіть і запишіть парами прислівники-синоніми, запам'ятайте їх правопис.

Без уга́ву, до вподо́би, до оста́нку, до ладу́, на га́муз, з розбі́гу, без упи́ну, до смаку́, до ре́шти, до пу́ття, вдри́зки, з розго́ну.

253. I. Прочитайте прислівники, поясніть їх правопис.

Все одно, до лица́, до болю, з переляку, на вибір, на видноті, на віку, на диво, на жаль, на зло, на око, на прощання, на слово, на сміх, на щастя, не в змозі, по правді, по силі, по совісті, по суті, у стократ, як слід, як треба.

II. З п'ятьма прислівниками складіть речення.

- * 254. Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники складали речення з прислівниками. Олесь записав у зошиті: «*На слово правди не ображайся*». Дарина склала таке речення: «*Я не звикла вірити на слово*». Хто правильно виконав завдання? Свою думку обґрунтуйте.

255. I. Спишіть речення, ставлячи наголос над прислівниками.

1. Порвано навіки ланцюги століть (*М. Рильський*). 2. Хай живе братерська єдність від сьогодні й навіки (*П. Тичина*). 3. «Ой, ти мене на смерть перелякав», — закашлявшись, промовив дід (*В. Нестайко*). 4. Війці стояли насмерть, до останнього патрона (*О. Гончар*). 5. Як не квапились, та повернутися засвітла не встигли (*О. Донченко*). 6. Виходили в поле до схід сонця, та за світла ще й не повертались (*Т. Бордуляк*).

II. Розберіть за будовою виділені слова.

256. Запишіть подані словосполучення з прислівниками у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться окремо; в) ті, що пишуться через дефіс.

Зустрітис(я) (за)раз, очікува(в) (на)самоті, знайду не сьогодні (завтра), написали (по)французьки, зраділи (по)спражньому, скривдили (мимо)хіть, розповів (в)переляку, боролися пліч(о)пліч, зловив (у)третє, злякався (все)одно, пошматував (на)гамуз, відчиню (на)встіж, здивувався (хто)зна(я)к, зміцнів (у)стократ, зник (без)вісти, шукатиму (де)небудь.

- Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок вислову Олександра Олесь: «... , що рідну мову нам зберіг».

257. Спишіть текст, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

Українська мова д..вує і захоплює. На(сам)перед вражає її синонімічне багатство, (по)справжньому бе..межна різноманітність. Вона звучить ясно й (повно)голосно.

Українська мова — це бездон..е море, (на)стільки багатоманітне й (не)вичерпне, що (ні)коли йому не встановити межі. Вона може звучати багато(гран..о): (по)простому й найвишуканіше (За В. Шевчуком).

258. Правильно розташуйте частини слів і запишіть. Усно поясніть правопис прислівників.

В + світа + до, хідь + мимо, де + де + не, що + не + давно, віч + віч + на, сам + на + сам, а + тет + тет, один + один + на, на + всього + всього, ні + що + за, чисто + геть, по + час + всяк, давно + давним.

259. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Я не знаю, видели ли вы когда-нибудь украинскую лиру. Сейчас, должно быть, её можно найти только в музее. Но давным-давно не только на базарах в маленьких городках, но и на улицах самого Киева часто встречались слепцы-лирники.

Они шли неторопливо, держась за плечо босоногого мальчишка-поводыря. Лирники почти никогда не пеют. Они говорили певучим речитативом свои думы. Потом замолкали, долго-долго слушаая, как жужжит-затиhaет лира.

Представление о лирниках навсегда связалось у меня с памятью об украинских базарах — ранних базарах, когда ещё роса блестит на траве, а холодные тени лежат поперёк пыльных дорог (За К. Паустовським).

Українська ліра

*должно быть — ймовірно
встречались — тут: траплялися
певучий — співучий
представления — уявлення*

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПИС ПРОЦЕСУ ПРАЦІ ЗА ВЛАСНИМ СПОСТЕРЕЖЕННЯМ

1. Яка мета наукового опису процесу праці?
2. Яке головне завдання художнього опису процесу праці?

ШПАКІВНЯ

Люблю весну, коли все навколо починає вбиратися в яскраві барви, коли повертаються з вирію в рідні краї наші веселі співунки. «Птахи із-за моря з собою весну приносять», — часто повторює дідусь. Він у мене добрий і чуйний. Колись працював теслюю, а зараз на пенсії. Дідусь Микола навчив мене робити з дерева багато речей, першою була шпаківня. А було це ось як.

Коли мені було шість років, одного разу ранньої весни я побачив, як старші хлопці причепили до гілки берези невеличку хатинку. Мені теж захотілося зробити таку саму. Я попросив дідуся допомогти, той без вагань дістав із сараю інструменти, лише, ховаючи усмішку у вусах, запитав: «Що, шпаківні не впізнав, козаче?»

От і взялися ми до роботи. Дідусь накреслив олівцем місце, де потрібно пиляти, потім дав мені в руки інструмент, якимось дуже серйозно сказав: «Допоможи-но, соколе!» Я працював так старанно, що аж упрів. Дід допоміг зробити основу, збивши дошки цвяхами. Дашок виготовляв уже я сам. Робив його, наче втулку: верхня дошка була більша від нижньої, а нижня така, як дно шпаківні. Дідусь допоміг випилати отвір, у який будуть залітати птахи, — і шпаківня готова. Я пофарбував її коричневою фарбою, щоб коти не помітили, а тато повісив на високому яворі.

Наступного дня у пташиному будиночку поселилася шпачина сім'я. Я радів, що шпаківня краща від інших. Недарма ж пернаті її одразу помітили!

II. Прочитайте пам'ятку. Поміркуйте, чи відповідає твір семикласника всім зазначеним вимогам.

Як писати твір-опис процесу праці за власним спостереженням

1. *Добре продумайте тему й основну думку твору. Виберіть для опису трудовий процес, який ви добре знаєте.*

2. *Виділіть основні етапи процесу праці, послідовно опишіть їх.*

3. *Уживайте слова на позначення послідовності дій: спочатку, передовсім; потім, згодом, після того, після цього; тепер, зараз; нарешті, у кінці, насамкінець.*

4. *Описуючи трудовий процес, намагайтеся розкрити характер людини.*

5. *Використовуйте у творі інші види описів — опис предмета, людини, природи, інтер'єру.*

261. Напишіть твір-опис процесу праці за власним спостереженням на одну з тем: «На уроці праці», «Бабусині пироги», «Як ми садили деревце».

МОВНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР ПРИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) розряд за значенням; б) ступінь порівняння (якщо є).
3. Синтаксична роль.

Зорі яскравіше засяяли вгорі (М. Коцюбинський).

Зразок усного розбору

Яскравіше — прислівник, вказує на міру і ступінь дії, проста форма вищого ступеня порівняння, у реченні виступає обставиною.

Вгорі — прислівник, вказує на місце дії, ступеня порівняння не має, у реченні виступає обставиною.

Зразок письмового розбору

Яскравіше — присл., міра і ступінь дії, пр. ф. вищого ст. порівн.; обстав.

Вгорі — присл., місце дії, обстав.

262. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки. Виконайте розбір виділених прислівників як частини мови.

Посеред села — річка, береги якої (**густо**)**густо** поросли очеретом. Луги стеляться широкі, по лугах де(не)де стоять стіжки сіна. Луги великі, по них, крім річки, більші й менші озера, на(в)коло яких ростуть верби і берези. А саме село розляглося (**у**)**горі**, на узвишсях, довкола річки, озер і лугів. (**На**)весні тут розливається вода, зеленіють, розвиваючись, дерева, прилітає птаство, зацвітають квіти в лугах, зацвітають садки. Не знайдеш (**ні**)де, либонь, благословеннішого краю. У річці та в озерах сила(силенна) риби, в'юнів, раків. Не тільки за сільською околицею, а й (**по**)**всюди** в самому селі можна побачити диких качок. Дикі гуси (**де**)**коли** пролітають над селом, прямуючи до лісу. Заповідний куточок, та й годі! (За С. Гуцалом).

- II. Доберіть до тексту заголовки. Визначте тип мовлення висловлювання.

263. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Дорога пошла вниз по оврагу. В конце его был слышен настойчивый шум воды.

Гребля открылась внезапно за поворотом. Вода легко неслась, зажата гранитными скалами. В этом месте река Рось прорывалась, беснуясь, через Авратыньские горы. Вода шла через каменную плотину прозрачным валом, с грохотом падала вниз и моросила холодной пылью.

За рекой, по ту сторону гребли, как бы взлетали к небу огромные тополя и белел маленький дом. Я узнал усадьбу на острове, где жил в раннем детстве. Вот левады и плетни, коромысла колодцев-журавлей и скалы у берега. Тут мы когда-то с отцом ловили усатых пескарей (За К. Паустовським).

овраг — *яр*

настойчивый — *наполéгливий*

плотина — *гребля*

грохот — *гуркіт*

усадьба — *садіба*

плетень — *тин*

колодец — *колодязь*

скала — *скеля*

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка частина мови називається прислівником?

2. Розкажіть про розряди прислівників за значенням. Наведіть приклади.

3. Якими членами речення можуть виступати прислівники? Наведіть приклади.

4. Розкажіть про способи творення прислівників. Наведіть приклади.

5. Запишіть подані прислівники у три стовпчики: а) утворені префіксальним способом; б) утворені суфіксальним способом; в) утворені префіксально-суфіксальним способом.

Запросто, вигіденько, уп'яте, по-київськи, просторо, десь, нерідко, по-козацьки, ретельно, поодинокі, засвітла, неабияк, повік, порядно, задовго, неадекватно, зранку, правильно.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних прислівників складеться прислів'я.

6. У яких прислівниках пишеться одна буква *-н-*, а в яких — дві *-нн-*?

7. Які прислівники можуть мати ступені порівняння? Які форми має вищий ступінь порівняння прислівників? Як вони творяться? Які форми має найвищий ступінь порівняння прислівників? Як вони творяться? Наведіть приклади.

Ступені порівняння прислівників

Вищий

Проста форма

*тонко — тонше,
голосно — голосніше*

Складена форма

*більш упевнено,
менш вдало,
куди впевненіше, ще
вправніше*

Найвищий

Проста форма

*тонше — найтонше,
впевненіше —
найвпевненіше*

Складна форма

*найтонше —
якнайтонше,
впевненіше —
щонайвпевненіше*

Складена форма

*найбільш охайно,
найменш спритно*

8. Запишіть подані прислівники у два стовпчики: а) з двома буквами *-ни-*; б) із однією буквою *-н-*.

Змін..о, здивован..о, віддален..о, злякан..о, навман..я, повільн..о, злиден..о, скривджен..о, незбагнен..о, знамен..о, сьогоднін..о, приречен..о, уклін..о, шален..о, незрівнян..о, уцільнен..о, неперевершен..о.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних прислівників складеться початок прислів'я: «... за велике безділля».

9. Які прислівники пишуть через дефіс? Наведіть приклади.

10. Запишіть подані прислівники у два стовпчики: а) ті, що пишуться через дефіс; б) ті, що пишуться окремо.

Загорнути (по)своєму, випустив (по)своєму городу, вирушили (по)білому снігу, співали (по)козацьки, знайти (по)вовчому сліду, (по)різному сприймали; лукаво, а не (по)дружньому глянув; зацікавлено (по)новому проспекту їде, (по)яскравому судитті, (по)англійськи нітрохи не розумів.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «... — солодкий спочинок».

11. Коли прислівники пишуться разом, а коли — окремо?

12. Сформулюйте орфограму «Букви *и, і* в кінці прислівників». Наведіть приклади.

13. Виконайте розбір прислівників як частини мови.

Якщо ви якнайкраще хочете зрозуміти душу народу, вдумливо слухайте його пісні (М. Гоголь).

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Прийменник

§ 23. Прийменник як частина мови

1. Чим службові частини мови відрізняються від самостійних?
2. Розгляньте таблицю-коло «Службові частини мови» на першому форзаці підручника, розкажіть про прийменник, сполучник і частку як частини мови.

Прийменник (рос. предлог) — це службова частина мови, що виражає залежність іменника, числівника і займенника від інших слів у словосполученні й реченні. Наприклад: *зупинився біля музею, завітайте до нас, зустріч о першій.*

264. І. Прочитайте текст. Поставте питання до виділених іменників та займенників із прийменниками. З'ясуйте, на що вказують прийменники.

Любо опинитися серед такого **роздолля**... Це той степ, де людина з **гірлигою** ще недавно була як цар, де елеватор, що видіє на **обріі**, здається зовсім близько, хоч до **нього** два дні ходьби. Це край рівнин неосяжних, де природа розмахнулася широко, щедро, з океанським **безмежжям**... Зелені вали посадок. Темні далекі скирти, що, мов голови китів, виринатимуть з **океану** марева. Чабани з **отарою** на **смузі** неба... А далі на **північ** — хліб і хліб, смагляві й густі пшениці, що око радують своїм повноколоссям (О. Гончар).

В. Черватюк. Пора сінокосу

II. Розгляньте репродукцію картини Володимира Черватюка «Пора сіно-косу». Складіть за нею невелике усне продовження тексту.

Прийменники можуть вказувати на такі відношення:

- 1) просторові (*вітер з півночі, повернувся в село*);
- 2) часові (*забарився до вечора, прийде в неділю*);
- 3) причинові (*помилувався через утому, заплакав від образи*);
- 4) мети (*пішов по воду, прийшов на допомогу*);
- 5) способу дії, міри (*вітали від усієї душі, вплив до останньої краплі*);
- 6) міжпредметні (*ваза для квітів, ключ від квартири*).

265. Попрацюйте в парях. I. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте, на які відношення вказують прийменники.

Біля гирла безіменної ступової річки сиділи сторожові козаки. Вони з вечора назбуряли сухого бур'яну, тепер розвели вогніще і варили куліш. Перший звільна помішував у казані, а другий пішов по воду. Поврнувшись, він ліг і проспав ухом до землі. І миттю розплющилися його очі з подиву. Степ гув від тисяч кінських копит.

Одним махом козак видер з вогніща жмут запаленого бур'яну і митнувся до сторожового сигналу. За п'ять хвилин палахнуло величезне багаття. Сигнал помітили. За коротку мить друга така ж фігура палахнула на північному заході, за нею — третя, ледве помітна на обрії, наче чорна хмаринка (*За З. Тулуб*).

Сергій Васильківський.
Козачий пікет

II. Розгляньте репродукцію картини С. Васильківського «Козачий пікет». Пригадайте з уроків Історії про набіги турків і татар на Україну.

266. Хто швидше? Запишіть підряд подані словосполучення із прийменниками, що вказують на такі відношення: а) просторові; б) часові; в) причинові; г) мети; ґ) способу дії і міри; д) міжпредметні.

Світить над гаєм, вибіг через хвилину, скривився від болю, кликав на допомогу, утішав від щирого серця, книга без палітурки, їздив за місто, змайструю після вечері, зупинився через утому, пішов по гриби, написав без помилок, серветка з квіточками.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «... здоженеш».

- 267. Попрацюйте в парах.** Накресліть і заповніть таблицю «Вживання прийменників». Випишіть із поданих словосполучень тільки прийменники залежно від того, з якими відмінками їх ужито.

Родовий відмінок	Давальний відмінок	Знахідний відмінок	Орудний відмінок	Місцевий відмінок

У нас, у село, у вагоні, з кімнати, з десяток, з усіма, за Ярослава Мудрого, за кордон, за парканом, на мене, на небі, над хмари, над горою, під Різдво, під вікном, між трав, між деревами, по вуха, по дорозі, без прикроців, до канікул, крізь хмари, через рік, при дітях, усупереч сподіванням, наперекір долі.

- 268. Попрацюйте в парах.** Запишіть подані фразеологізми, добираючи до них синоніми з довідки. Визначте, з якими відмінками вони вжиті.

Зняти з душі камінь; носитися, як кіт з оселедцем; за словом до кишені не лізти, за царя Гороха; ломитися у відчинені двері; шукати кістку в молоці; вивести на чисту воду.

Д о в і д к а: бути дотепним, заспокоїти, приділяти надмірну увагу, доводити загальновідоме, дуже давно, безпідставно прискіпуватися, викрити.

- 269.** Прочитайте і скажіть, на які різновиди просторових відношень вказують прийменники. Складіть і запишіть словосполучення з поданими словами.

У гору, у горі, на горі, над горою, поза горою, з гори, під горою, з-під гори, перед горою, за горою, із-за гори, через гору, при горі, від гори.

- 270.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Кругом белым-бело. Лишь в вышине чернеют обдутые ветром макушки рослых берёз. Тропинка обогнула куст орешника, и лес сразу же раздался в стороны. Посреди поляны в белых сверкающих одеждах, огромный и величественный, стоял дуб. Его нижние ветви шаром раскинулись над поляной. Снег набился в глубокие морщины коры. Толстый, в два обхвата, ствол казался прошитым серебряными нитями. Листва, усохнув по осени, почти не облетела. Дуб до самой вершины был покрыт листьями в снежных чехольчиках (За Ю. Нагибним).

вышина — височина
макушка — тут: верхівка
тропинка — стежинка
поляна — галявина

сверкающий — жерхтлівий
морщина — зморшка
ствол — стовбур
чехольчик — чохольчик

271. Спишіть прислів'я і приказки, добираючи з довідки потрібні за змістом прийменники. Визначте, на які відношення вказують прийменники та з якими відмінками вони вживаються.

1. Не женися ... двома зайцями, бо жодного не впіймаєш. 2. Ідеш ... день, а хліба бери ... тиждень. 3. ... роботи не чекай доброті. 4. Пташка створена ... польоту, а чоловік — ... роботи. 5. Голова ... розуму як ліхтар ... свічки. 6. Осла пізнати ... вухах, вола — ... рогах, а дурня — ... словах. 7. Хто ... темряву дивиться, той ... світла кривиться (*Нар. творчість*).

Д о в і д к а: за, на (двічі), без (двічі), по (тричі), для (двічі), в, від (двічі).

§ 24. Непохідні й похідні прийменники. Групи прийменників за будовою

272. I. Прочитайте прислів'я.

1. Кожен край має свій звичай. 2. Край дороги хати не будують (*Нар. творчість*).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. У якому реченні виділене слово має лексичне значення, а в якому — служить для зв'язку слів?

2. У якому реченні виділене слово можна замінити прийменником-синонімом *біля*?

III. Зробіть висновок, якою частиною мови є виділене слово в першому реченні, а якою — у другому реченні.

За походженням прийменники бувають **непохідні й похідні**.

Непохідні прийменники: *без, в (у), до, для, з (із, зі), за, о, об, від (од), на, над, під, по, при, про*.

Похідні прийменники — це прийменники, які утворилися поєднанням кількох непохідних прийменників (*поміж* ← *по+між*, *з-понад* ← *з+по+над*) або шляхом переходу слів з інших частин мови (*коло, вздовж, незважаючи на*).

273. Прочитайте речення. Скажіть, від яких частин мови утворилися виділені похідні прийменники.

1. Сидить батько кінець стола, на руки схилився (*Т. Шевченко*).
2. Бліде сонце, показавшись на мить, висипало з-за хмар своє останнє багатство (*М. Коцюбинський*).
3. **Незважаючи на** пізню годину, надворі було гамірно (*І. Микитенко*).
4. **Понад** ставом вітер віє, лози нагинає (*Т. Шевченко*).
5. **Навколо** півонії кружляв меткий джміль (*О. Ткач*).
6. **Завдяки** цій несподіваній допомозі роботу закінчили раніше (*О. Донченко*).

- 274. Попрацюйте самостійно.** Спiшiть текст, вставляючи пропущенi букви. Пiдкреслiть похiднi прийменники.

На небi, помiж хмарами, ще в..сiв блiдий рiжечок мiсяця. А на сходi вже блiбла вузенька смуж..чка свiтанку.

Надворi свiтає й свiтає. На луках туман..ць при самiй травi стел..ться. Лелеки вздовж болота походжають. Вони як матроси: у чорних штанах та бiлих-пр..бiлих сорочках. Походжають, походжають на своїх довгих та тонких ногах. Потiм, д..вись, iзнявся котрийсь i кружляє в повітрі.

На рiчцi теж туман та такий густиий, що й води з-помiж нього не видно (*За Г. Тютюнником*).

- 275. Хто швидше?** Запишiть поданi словосполучення у два стовпчики: а) з непохiдними прийменниками; б) iз похiдними прийменниками.

Спитав про здоров'я, спинився навпроти дверей, повернувся о першiй, вiдмовився вiд нагороди, присв коло мене, знайшов у кишенi, повiдомлять наприкiнцi року, аж поблизу школи, iшли на змагання, виглядає з-за куцiв, росте при дорозi, стояли обабiч шляху, смiються з нас, тьохкання з-над дерев, шукаю пiд яблуною.

Якщо ви правильно виконали завдання, iз других букв перших записаних слiв складеться продовження вислову В. Симоненка: *«I митi жодної не можна повернути, щоб заново, ...»*.

За будовою прийменники бувають **простi, складнi i складенi**.

До **простих** прийменникiв належать усi непохiднi прийменники та похiднi, що мають одну основу: *пiд, вiд, без, край, шляхом*.

Складнi прийменники утворюються з кiлькох частин i пишуться разом або через дефiс: *пони́д, понад, з-пони́д, заради*.

Складенi прийменники утворюються з кiлькох частин i пишуться окремо: *пiд час, згiдно з, вiдповiдно до*.

- 276. Попрацюйте в парах.** Спiшiть речення, вставляючи, де треба, пропущенi букви. Простi прийменники пiдкреслiть однiєю лiнiєю, а складнi — двома.

1. В чистiм полi край дороги вiг..р гне тополi... (*М. Шпак*).
2. Дихнiла весна з л..ману. Перший погляд її зуп..нивсь найперше на снiгах — i осiли снiги. Навпроти сонця засокотiли з-пiд них золотi струмоч..ки (*М. Винграновський*).
3. З-за лiсу пiдiймалася хмарина, i сонце сiяло в долину жовту каламуть — мабуть, на дощ. А скрiзь на обрiцi небо було чисте й голубе. Лиш де-не-де л..жали на ньому золотавi хмарки, мов огрiбки соломи пiсля жнив (*Григор Тютюнник*).

277. І. Спишіть речення, добираючи з довідки потрібні за змістом складені прийменники.

1. ... канікул було проведено екскурсію до Полтави. 2. Збори перенесено на 12 березня ... хворобою голови організації. 3. У жовтні поточного року проведено інвентаризацію ... обліку матеріальних цінностей. 4. ... річним планом роботи ліцею проведено ряд заходів до Міжнародного дня рідної мови. 5. ... минулорічних показників став успішності учнів шостого класу покращився. 6. ... несприятливі погодні умови, жнива закінчили вчасно.

Д о в і д к а: під час, на відміну від, з метою, у зв'язку з, згідно з незважаючи на.

II. Поміркуйте, до якого стилю мовлення належать подані висловлювання.

278. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення у три стовпчики: а) із простими прийменниками; б) із складними прийменниками; в) із складеними прийменниками.

Крапі на листі, розпізнав з-поміж інших, летів у напрямку до лісу, опустився з-над хмар, озеро край лісу, блищить поміж трав, евакуюють у разі небезпеки, жив у шалаші, грали під час перерви, оповістили задля безпеки, напиши без виправлень, керує відповідно до інструкції, тягнеться понад лісом, артисти з Києва, апробація згідно з розпорядженням, айстри похід вікнами.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «... , коли її робити з охотою».

279. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть похідні прийменники.

Перед нашими глазами расстилалась широкая, бесконечная равнина, перехваченная цепью холмов. Выглядывая друг из-за друга, эти холмы сливаются в возвышенность. Едешь-едешь и никак не разберёшь, где она начинается и где кончается... Солнце уже выглянуло из-за города и без хлопот принялось за работу. Сначала, далеко впереди, возле ветряной мельницы, поползла широкая ярко-жёлтая полоса. Через минуту такая же полоса засветилась ближе, поползла вправо и охватила холмы. Вдруг вся широкая степь сбросила с себя утреннюю полутьму, улыбнулась и засверкала росой (За А. Чеховим).

перехв́аченний — *перехо́плений*
це́пь — тут: *па́смо*
возвы́шенность — *височина́*
ветря́ная ме́льница — *вітря́к*
приня́ться за рабо́ту —
взя́тися до робо́ти

охвати́ть — *охопи́ти*
холм — *па́горб*
вдруг — *ра́птом*
полоса́ — *смужа́*
хло́пота — тут: *турбо́ти*
полу́тьма — *напівті́нь*

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ СТИЛЬ, ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ. ПЕРЕКАЗ ТЕКСТУ ПУБЛІЦИСТИЧНОГО СТИЛЮ

Які стилі мовлення вам відомі? Назвіть сфери вживання кожного з них.

Публіцистичний стиль мовлення використовується в суспільно-політичній сфері життя суспільства. Його мета — не тільки інформувати про події, але й сформулювати певне ставлення до того, про що повідомляється, спонукати до дії.

У текстах публіцистичного стилю широко застосовують суспільно-політичну лексику, емоційно забарвлені слова.

- 280.** I. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Доведіть, що висловлювання належить до публіцистичного стилю.

Українці мають підстави пишатися тим, що їхня Батьківщина не раз переживала дні сили і слави, мала справді легендарних героїв, мужньо переносила найважчі випробування. Ми можемо гордитися тим, що Україна ніколи не поневолювала інші народи, а лише захищала себе від ласих на чуже добро близьких і далеких сусідів.

На жаль, цілі сторіччя ворогам вдавалося панувати над Україною за допомогою грубого і кривавого насильства, облудної брехні, розпалювання ненависті між різними частинами народу. Майже всі такі завойовники трубили на повний голос, що вони несуть українцям добро і щастя. Прикро, але дехто із наших співвітчизників ставав на службу до чужинецьких можновладців, щоб допомагати гнобити свій народ. Ніколи не йшли такою ганебною дорогою ті люди, які змалку пізнавали правду своїх предків. Для Батьківщини вони віддавали всі свої сили, здібності, навіть життя. Кожна людина розуміла, що Україна зможе стати господинею на власній землі, коли всі її сини і доньки будуть щоденно працювати для досягнення цієї великої, святої і справедливої мети. Пам'ятаймо про це! (За А. Лотоцьким).

II. Складіть усний роздум «Хто є справжнім сином своєї Батьківщини?»

- 281.** I. Прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.

ПАМ'ЯТЬ РОДОВОДУ

Зроду-віку на українській землі батьки намагалися передати в спадок своїм дітям не тільки навички праці й поведінки, але й залишити пам'ять про самих себе. Добра пам'ять про батьків чи дідусів, матерів або бабусь переходила і на їхніх нащадків. Саме це

змушувало більшість людей дорожити своєю поведінкою, зразковим прикладом чи вчинком, щоб увічнитися в родоводі.

Очевидно, мало хто знає, що в давнину було обов'язковим знати поіменно своїх пращурів від п'ятого чи навіть сьомого коліна. Цифра ця досить солідна. Якщо, скажімо, в кожного з нас є два дідуся й стільки ж бабусь, то не важко підрахувати, скільки історичних пращурів пам'ятали нащадки. А за кожною такою особою стояли цікаві історії, реальні події. Тих же, хто нехтував історичною пам'яттю, називали людиною без роду-племени.

Старше покоління до цих духовних посвідок було дуже бережливим. Зрідка знайдеш у селі літню жінку, котра не приборегла б у скрині предмети традиційного одягу своєї мами чи бабусі. З якою шаною старші люди ставляться до пухких папок із родовідними метриками, яким, як кажуть, немає ціни.

Але чи ми, молодші, вміємо зберегти хоч би звичайнісінькі листи від батька-матері? Неповага до листів певною мірою характеризує загальну культуру людини. Не вічні батьки, і прийде час, коли пам'ять про них залишиться тільки в речових спогадах — листах, фотографіях, інших пам'ятках. Уявімо собі, якби не дійшло до нашого часу листування Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, наскільки б збідніла наша уява, наші знання про цих людей!

Чи знаємо ми своїх предків — ну, скажімо, діда ще можемо назвати по іменню, а ось уже прадіда?.. А це ж наша історія, наша жива пам'ять. Недарма Максим Рильський писав: «Мені, мабуть, ніколи не докучить нагадувати, що хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього». Що й казати, прекрасні слова!

Людина без роду-племени починається з найпростішого — забутого на підвіконні листа, припалого пилюгою портрета найдорожчої людини чи занедбаной на околиці історичної пам'ятки (В. Скуратівський).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому здавна батьки намагалися передати дітям у спадок пам'ять про самих себе?
2. Що мали знати діти про своїх пращурів?
3. Як називали тих, хто нехтував історичною пам'яттю?
4. Про що свідчить неповага до листів рідних?
5. Прокоментуйте вислів М. Рильського: «Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього».
6. З чого починається людина без роду-племени?

III. За самостійно складеним планом підготуйте докладний письмовий переказ тексту.

ЯК УНИКНУТИ САМОТНОСТІ?

282. Попрацюйте в парах. I. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати півтори хвилини).

Майже всі люди важко переносять самотність. Іноді людина сама винна в тому, що вона залишилася без підтримки близьких людей, але ж буває і так, що ніякої вини самотньої людини в тому немає.

Однак у більшості випадків провина за самотність деякою мірою лежить на нас самих.

Кожен, хто відчуває самотність або вважає, що люди його не люблять, повинен усвідомити: людські стосунки — це обмін цінностями. Навіть у стосунках між двома людьми необхідно, щоб кожен із них робив певний внесок для їх підтримування. З однією людиною ми спілкуємось тому, що вона вміє цікаво говорити, від другої ми дістаємо важливу інформацію, третя має приємну зовнішність і поведінку, четверта — оптиміст і вміє підбадьорити людину, п'ята — завжди готова дати необхідну пораду.

Проте є люди, які нічого не роблять для покращення стосунків, а лише вимагають уваги до себе. Зрозуміло, що мало хто поважатиме таких людей, а намагатиметься звести до мінімуму зв'язки з ними.

Деяких людей не поважають через те, що їх не цікавлять інші. Такі особи весь час говорять тільки про себе, а якщо хтось захоче висловитися, вони його не слухають, перебивають, знову заводячи мову про себе.

Чи не вимагаємо ми від інших більше, ніж даємо їм? Чи допомагаємо людям, коли вони того потребують? Чи даємо ми оточуючим цікаву інформацію, добру пораду?

Пригадую одного інваліда, який не мав ані якогось особливого становища в суспільстві, ані досить грошей, проте люди тягнулися саме до нього, тому що він завжди вмів цікаво розповідати, підняти дух людини, вселити впевненість у своїх силах, уважно вислухати, дати корисну пораду (*За І. Томаном*).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Яке значення має слово *оптиміст*?
2. Хто винен у тому, що людина відчуває себе самотньою?
3. Як ви розумієте виділене висловлювання в тексті?
4. Що потрібно робити для того, щоб не відчувати самотності?

III. Перекажіть текст усно, доповнивши його власними міркуваннями про те, як уникнути самотності.

БРАТСЬКІ ШКОЛИ

283. І. Прочитайте текст мовчки, зазначивши витрачений на це час (він не повинен перевищувати півтори хвилини).

У відгуках багатьох подорожніх, які в різні часи бували в Україні, читаємо про те, що їх дуже вразив рівень освіти тутешнього люду. Вони пишуть про школи й монастирі, де навчаються діти, про жінок і дівчаток, які вміють читати й писати. Знаменитий арабський мандрівник Павло Халебський двічі побував в Україні в п'ятдесятих роках XVII століття. У його книзі про подорож говориться: «У землі козаків усі вміють читати, навіть сироти».

Ще задовго до того часу, про який оповідав арабський мандрівник, в Україні повсюдно виникли братства. Це були організації, до складу яких входили ремісники, купці, духовенство, козацька старшина. Вони були осередком політичного і культурного життя, вели активну боротьбу проти спольщення й покатоличення українського народу. Найдавніше таке братство — Львівське — виникло ще в 1439 році. Згодом братства були майже в кожному українському місті. Багато з них мали свої друкарні, де виходили церковні й світські книги, а також підручники для шкіл.

У 1615 році братство організувалося в Києві. Воно підтримувало зв'язки з групою вчених, які жили в Києво-Печерській лаврі. Київ став науковим центром України. Сталося це після того, як гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний записався до братства «з усім військом Запорозьким». Тобто під захистом Січі перебувала вся діяльність братства.

Тоді ж у Києві відбулася ще одна важлива для братства подія. Українська шляхтянка Єлизавета Гулевичівна, яка славилася своєю освіченістю й піклуванням про організацію просвіти рідного краю, передала у володіння братства свою землю на Подолі. Гулевичівна поставила умову, щоб на цій землі було споруджено монастир, будинок для іноземних мандрівників, а головне —

*Невідомий художник.
Портрет гетьмана Петра
Конашевича-Сагайдачного*

школу, в якій змогли б навчатися всі діти, які захочуть. Майновий стан батьків не повинен мати ніякого значення.

Ці дві події особливо сприяли розгортанню діяльності братства, посиленню його ролі в політично-культурному житті України (За М. Слабошпицьким).

II. За самостійно складеним планом підготуйте докладний усний переказ.

III. Уважно розгляньте портрет Петра Конашевича-Сагайдачного на с. 139. Пригадайте, що вам відомо про нього з урочків історії.

§ 25. Написання похідних прийменників

Через дефіс пишуть складні прийменники з першою частиною з (із): із-за, з-над, з-під.

Усі інші складні прийменники пишуть разом: поміж, понад, посеред.

Окремо пишуть складені прийменники, утворені шляхом сполучення іменників, прислівників, дієслівних форм із простими прийменниками: за винятком, з приводу, поруч з, відповідно до.

Орфограма Правопис прийменників разом, через дефіс, окремо

284. Прочитайте речення. Обґрунтуйте написання прийменників разом, через дефіс, окремо.

1. Попід горою, яром, долом, мов ті діди високочолі, дуби з гетьманщини стоять. 2. Тече вода з-під явора яром на долину, пишається над водою червона калина. 3. Тече вода із-за гаю та попід горою, хлюпочуться качаточка поміж осокою (З тв. Т. Шевченка). 4. Звучав наш сміх в широких коридорах під час перерв у той далекий час (В. Сосюра). 5. У зв'язку з дуже великими морозами навчання у школах не було (М. Стельмах).

285. *Попрацюйте в парах.* Запишіть, вставляючи пропущені букви та розкриваючи дужки. Випішіть спочатку речення із прийменниками, що пишуться разом, а потім речення із прийменниками, що пишуться через дефіс.

1. Лише (з)над хмар часом пр...лине процання з літом журавлине (П. Тичина). 2. З плавнів вставала ніч, ..початку морок ліз з(по) між оч...ретів (М. Коцюбинський). 3. Стоїть гора високая, (по)під горою гай (Л. Глібов). 4. Хто не жив (по)серед бурі, не збагне журби бе...силля (Леся Українка). 5. Баштан жовтіє (по)над яром, курінь бе...верхий ніби спить (М. Рильський). 6. Бл...снуло сонце з(по)за гір в з...леному саду (А. Крижський). 7. Той ніколи не доскоч...ть слави,

хто (за)для неї на землі живе (В. Симоенко). 8. З(по)серед мар..ва, з(по)серед розлитої пов..ні хлібів вир..нає хутірець (О. Гончар).

- 286. Попрацюйте самостійно.** Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тип мовлення. Спийшіть, розкриваючи дужки і вставляючи, де треба, пропущені букви.

Уночі (по)над побереж..ям почав клубочитися туман. Він наваль-но котився (з)над моря на мат..рик. (По)серед туману заст..режли-во гукали кораблі й інколи лунав давін.

Спали спокійно містечка й села, вкутан..і повстяною ковдрою. День завтрашній розгодин..ться й (о)після обіду стоять..ме пр..ниш-клий, м'який, пр..трушен..ий смагливим сонячним повітрям. Навіть не вір..тиметься, що вночі був такий туман.

А зараз подекуди (по)біля акуратних будиночків шляховиків ..палахнули заст..режливі написи: «На трасі туман». Вогнін..і літери ледве проб..ваються з(по)між сірого колошмаття. Туман лип до вітрового скла, заст..лав очі кожному, хто зустрів цю ніч у дорозі за к..рмом (За О. Васильківським).

Приймєники, що утворилися шляхом переходу з прислівників, зберігають особливості правопису. Наприклад:

прислівник	приймєник
<i>І цвістимуть навколо сади</i>	<i>Навколо хати мовчки снови- гали люди</i> (Панас Мирний).
(П. Тичина).	

- 287.** Спийшіть речення, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

1. Зо два десятки хат тулилися (в)здвож (не)широкої вул..чки (М. Олійник). 2. Шле день (у)слід хмаркам патлатим проміння сонця з в..рховин (В. Сосюра). 3. До(в)кола грядок гордовито походжав пів..нь, водячи за собою курячу ватагу (Б. Грінченко). 4. (Оба)біч шляху на чорних полях рівно тягнулися ще (не)заплескани дощами сліди борін (М. Стельмах). 5. Я вже й (не)сподівався, що мене викличуть до дошки на(при)кінці уроку (В. Нестайко).

- 288. Хто швидше?** Подані сполучення слів запишіть у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

(По)біля верб, (з)поміж колосків, (залежно)від обставин, (під)час свята, (за)для себе, (з)під коліс, (по)серед беріз, (за)винятком при-крас, (із)за дерев, (з)перед груші, (на)перекір незгодам, (відповід-но)до змін, у(на)прямку)до мене, (по)за село, у(зв'язку)з похолодан-ням, (з)попід воріт, (в)наслідок дощів, (за)допомогою троса, (по)під вікнами, (з)над кручі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних сполу-чень слів прочитаєте вислів М. Шевченка.

289. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Ещё и крапива не проклюнулась яркой зеленью из-под чёрной влажной земли. 2. Из-за стены я слышал голоса десятка обеспокоенных птиц. 3. Пастушок с рожком шёл по берегу вдоль реки. 4. Я во время этого разговора забылся, вспомнив родные пейзажи. 5. Несмотря на тёплую погоду, яблоны стояли чёрные, мёртвые. 6. Дождь не прекращался в течение трёх часов. 7. Из-за громадной тучи, закрывшей полнеба, неожиданно показалось солнце (З тв. В. Солоухіна).

обеспокоенный — занепокоєний
прекращаться — припинятися

290. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки.

ВЕЧІР

Де(сь) за селом, на гонах далеких, гасло сонце. Вилізли тіні з садків, (з)під стріх, (із)за повіток. Поповзли по(під)тинню вулицями, затьмарили село легенькою млою. (За)річкою погасав ліс, догоряло верховіття червонясто. Догоріло і згасло. (По)над хатами із степу летіло гайвороння в ліс на ночівлю. (З)шумом мостилося (по) дубах. А (з)гущавини виїшли тіні на узлісся і лягли (в)здовж берега (по)над річкою (За А. Головою).

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

§ 26. Деякі особливості вживання прийменників

Прийменник виконує в українській і російській мовах однакову роль — служить для зв'язку іменників, числівників і займенників з іншими словами.

Деякі прийменники виражають однакові смислові відношення і є спільними для обох мов.

Російською
растёт на высокой горе
пролетел над озером
прийти без опоздания
плавает под водой
встретимся после уроков
подарки для всех

Українською
росте на високій горі
пролетів над озером
прийти без запізнення
плаває під водою
зустрінемося після уроків
подарунки для всіх

Чимало прийменників української мови відрізняються від прийменників російської мови:

Російською
 любовь к труду
 пробивается **сквозь** тучи
 расспрашивала **о** тебе
 остановился **возле** дома
 поднял **около** ста килограммов
 опустится с небес
 приехала **из** Архангельска

Українською
 любов до праці
 пробивається **крізь** хмари
 розпитувала **про** тебе
 зупинився **біля** будинку
 підняв **близько** ста кілограмів
 спуститися **з-над** хмар
 приїхала з Архангельська

291. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть. Визначте, у якому відмінку вжиті іменники.

З р а з о к. *Учится на первом курсе — навчається на першому курсі (М. в.).*

Думаю о будущем, пришли после полуночи, собрались около тысячи демонстрантов, блокнот для записей, услышать сквозь сон, ветер с Днепра, добрались без приключений, проезжали возле реки, бродили под дождём, обратился ко мне, светит над головой, растёт на поляне.

*зписи — нотатки
 обратится — звернутися*

*приключёние — пригода
 поляна — галявина*

Деякі російські прийменники мають кілька українських відповідників (залежно від того, які відношення виражають):

Російською
 гулять **по** городу
 экзамен **по** истории
 плыть **по** течению
 не определишь **по** виду
по выходным дням
 ошибся **по** недоразумению
 коса **по** поясе
 мероприятие **по**
 профилактике
 отпуск **по** первое июня
 получить **по** почте

Українською
 гуляти **по** місту
 гуляти **містом**
 іспит з історії
 пливати **за** течією
 не визначиш **на** вигляд
 у вихідні дні
 помилився **через** непорозуміння
 коса **до** пояса
 захід **щодо**
 профілактики
 відпустка **до** першого червня
 отримати **поштою**

Російською
выглядаєт из-за дерева
ссоритсья из-за пустяков
писатъ при свечах
растёт при дороге
полетит при ясной погоде
ветер при шторме усилился

Українською
выглядаєт із-за дерева
сваритися через дрібниці
писати при свічках
росте при дорозі
росте біля дороги
полетить за ясної погоди
вітер під час шторму посилюється

292. Попрацюйте в парах. З поданими словами складіть словосполучення, правильно вживаючи прийменники.

З р а з о к. *Видно, очі — видно по очах.*

Написати, зразок; різьба, дерево; тужити, Вітчизна; одягатися, мода; зробити, замовлення; називати, ім'я; припасти, смак; зустрітися, повернення; зупинка, вимога; помилитися, невпевненість; працюють, графік; прийшов, справа.

293. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. С моря дул влажный холодный ветер, разнося по степи мелодию плеска волн. 2. Люди казались совершенно крошечными по сравнению с окружающими их тенями. 3. По всклокоченным волосам было видно, что Челкаш только что проснулся. 4. По ночам зажигались костры, и огонь смотрел из чёрной тьмы на стены города множеством красных глаз. 5. Слышно, как вздыхают кони, тоскуя по приволью степей. 6. Все грубые слова на всех языках звучат одинаково плохо. 7. Капштаны надо мною убранны золотом, у ног моих — много листьев (*З тв. Максима Горького*).

плеск — плескіт

крошечный — крихітний

окружать — оточувати

всклокоченный — скуйбоджений

только что — щойно

множество — безліч

вздыхать — зітхати

тосковать — сумувати

грубый — тут: брутальний

приволье — привілля

294. Попрацюйте самостійно. Відредагуйте речення і запишіть.

1. Из-за непогоды поїздки довелося відложити. 2. Ходити по залізничним коліям дуже небезпечно. 3. Недивлячись на дощ, було задушливо. 4. Ми дуже чекали, коли вчителька об'явить оцінки по диктанту. 5. Мій батько закінчив медичинський університет, але по спеціальності не працював. 6. Я пообіцяв, що повернуся додому в вісім годин. 7. Літом ми бродили по лісам, шукали гриби, малину і ягоди (*З учнівських творів*).

295. Прочитайте словосполучення. З'ясуйте, які відношення виражають вжиті тут прийменники. З двома парами словосполучень складіть речення.

1. Іде по воду, пливе за водою. 2. Плаває у воді, плаває на воді.
3. Залишився в господарстві, залишився на господарстві. 4. Пішов у ліс, дійшов до лісу. 5. Упав у моїх очах, упав перед моїми очима.

Одним із засобів милозвучності української мови є чергування прийменників *у, в*, уживання варіантів прийменників *у, в; з, із, зі; перед, переді; під, піді; над, наді*.

Слід пам'ятати, що українська мова уникає насамперед збігу голосних, а потім — приголосних звуків. Наприклад: *вивчав у школі, склала в рюкзаку, жеркнуть ув імлі, бачив уві сні, вийшла з класу, вийдеш із хати, підеш зі мною, повторюють перед іспитом, зупинився переді мною, пролітають над озером, зглянься наді мною, сховав під снігом, піді мною сніг розтанув*.

296. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прийменником *у*; б) із прийменником *в*.

Питав (*у, в*) перехожих, яблука (*у, в*) кошику, репетирують (*у, в*) філармонії, автобус (*у, в*) гаражі, спіймали (*у, в*) озері, напишу (*у, в*) листі, іскра (*у, в*) попелі, відпочивала (*у, в*) Вінниці, шукала (*у, в*) сумочці, дід (*у, в*) брилі, артист (*у, в*) гримі, аплодували (*у, в*) залі.

- Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «...*від сонця, та її зі свічкою шукають*».

297. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Утром я просыпался от жаркого солнца, бившего в белые стены. Красные и жёлтые мальвы покачивались за открытым окном. Вместе с ними заглядывал в комнату цветок настурции. В нём сидела мохнатая пчела. Я, замерев, следил, как она сердито пятится и выбирается из тесного цветка. По потолку без конца бежали светлые струи, лёгкие волны — отражения реки. Река шумела тут же, рядом (*К. Паустовский*).

Настурція

298. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прийменником *з*; б) із прийменниками *із, зі*.

Вийшла (*з, із, зі*) кімнати, вітер (*з, із, зі*) сходу, охоронець (*з, із, зі*) зброєю, обговорювали (*з, із, зі*) учителями, домовилися (*з, із, зі*) інспектором, говорив (*з, із, зі*) мною, апельсини (*з, із, зі*) мандарина-

ми, навчаюсь (з, із, зі) товаришем, ерудованість (з, із, зі) допитливістю, зустрінемося (з, із, зі) однокласниками, майстер (з, із, зі) міста.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних словосполучень складеться початок прислів'я: «... не товариші!».

жохнáтий — *волохáтий*
пáтиться — *заквуáти*
потолóк — *стéля*

струá — *стру́жинь*
отраже́ние — *відобра́ження*
ря́дом — *пóряд*

299. Спійшіть речення, добираючи з дужок потрібні варіанти прийменників.

1. Іще нема конвалій (у, в) гаю і гай мовчить (у, в) білому спокої, та я весни п'янке дихання п'ю (з, із, зі) його гілля, що мріє (над, наді) мною. 2. Хто рідному краю тепло здобуває (з, із, зі) пластів (у, в) підземнім бою, хто (у, в) полі ростить все нові урожаї, той любить Вітчизну свою (З *тв. В. Сосюри*). 3. Яблуко лежить (перед, переді) мною — світле, аж прозоре, мов янтар (*М. Рильський*). 4. Я чув (ув, уві) сні, як шепотілися (над, наді) мною віковічні сосни (*Ю. Збанацький*). 5. Сонячний промінчик не згасне (ув, уві) імлі (*К. Тищенко*).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПЕРЕКАЗ-ПЕРЕКЛАД

300. Прочитайте текст мовчки. Підготуйте докладний усний переказ українською мовою.

Ещё в древности считали, что новорожденный похож на чистый лист бумаги.

Откуда же берутся подлецы? Из кого вырастают благородные люди? Ответ на эти вопросы такой: человек сам создает себя, сам формирует свою личность.

Не думайте, что всё самое тёмное, что есть на земле, создано людьми глупыми и слабыми. Напротив. Сила есть и у злобы, и у подлости.

Вспоминаю случай из жизни. В одной из школ десятиклассник подставил бегущей девочке ногу, и она упала. Девочка носила очки, они разлетелись вдребезги, ранив лицо. И никто из приятелей парня не пристыдил его за этот поступок, не сделал замечания. Напротив, некоторые ребята из других классов стали смеяться. Название этому поступку — подлость.

Совершив такой поступок, человек вписал грязную строку в тот самый белый лист. И напрасно думать, что в листе этом, как в неряшливой тетради, возможны исправления. Нет. Но, к счастью, у него много дней впереди, чтобы вписать в этот белый лист и свои светлые поступки.

Оценку в конце листа поставит сама жизнь. Первая строка — начало жизни. Хорошее, доброе прорастает, как семена (За О. Ліхновим).

новоро́жденный — новонаро́джений
неря́шливый — неоха́йний, брудний
присы́дять — присоро́жити
лі́чність — особі́стість
се́мя — насі́ння

лист — тут: а́ркуш
подлѐц — негідник
напрѐтив — навпакі
вдрѐбезги — уцѐнт

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-РОЗДУМ НА МОРАЛЬНО-ЕТИЧНУ ТЕМУ

1. Які типи мовлення вам відомі? Назвіть особливості роздуму.

2. З яких частин складається повний роздум? У чому полягає особливість будови стягненого роздуму?

301. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Яка частина висловлювання є повним роздумом, а яка — стягненим?

Дружба й егоїзм — непримиренні й несумісні. Дружба вчить людину ділитися з людьми духовними силами й багатством, виявляти турботу. Коли в тебе з'являється вірний і надійний друг, ти стаєш небайдужою людиною, починаєш більше цікавитися тим, що робиться у світі, які люди оточують тебе, що для них святе і дороге, чим вони живуть, у чому бачать радість, що люблять і що ненавидять. Тож справжня дружба вберігає від егоїзму, вчить ненавидіти корисливість.

Дружба — моральне збагачення людини. Знайшовши надійного друга, ти помножиш свої сили, стаєш морально чистішим, багатшим, красивішим. Маючи вірного друга, ти цьогодини, щохвилини не тільки бачиш сам себе, але й залишаєш свою душу відкритою перед тим, кому віриш (За В. Сухомлинським).

302. Прочитайте народні прислів'я і висловлювання видатних людей. Скажіть, як ви їх розумієте.

1. Добрий чоловік без роботи — що бджола без меду. 2. Праця ніколи не ганьбить людини. 3. Найкраще в роботі слово: «Готово!» (Нар. творчість). 4. Хто живе чесно і годується трудами своїми, тому й шматок черствого хліба смачніший од м'якої булки, неправдою нажитої (І. Котляревський). 5. Якщо ви вдало виберете справу і вкладете в неї всю душу, то щастя саме відшукає вас (К. Ушинський). 6. Життя таке коротке! Поспішайте творити добро! (О. Довженко). 7. Людина народжується не для того, щоб зникнути безвісною пилінкою. Людина народжується для того, щоб залишити по собі вічний слід (В. Сухомлинський).

303. Перекладіть українською мовою і запишіть. Поясніть, як ви розумієте подані висловлювання видатних людей.

1. Всякая работа — это подвиг. Она требует чистоты души и чистоты помыслов (А. Чехов). 2. Труд в наше время — это великое право и великая обязанность (В. Гюго). 3. Трудолюбие — душа всякого дела и залог благосостояния (Ч. Діккенс). 4. Всё даётся только труду. Всё — труду людскому, таков лозунг истории (Д. Менделєєв). 5. Кто работает с любовью, тот вносит поэзию во всякую работу (М. Чернишевський).

всѣкий — бѣдь-який
залѣг — залорѣка
обѣзанность — обѣв'язок

благосостояние — добробут
пѣмысл — дѣмка
лѣзунг — гѣсло

304. I. Уважно прочитайте пам'ятку.

Як писати твір-роздум на морально-етичну тему

1. Добре обміркуйте тему, визначте основну думку майбутнього висловлювання.

2. Складіть план твору.

3. У вступі до твору скажіть про те, як ви розумієте вихідні поняття. Підготуйте читачів або слухачів до сприйняття основної думки.

4. Розкриваючи головну думку в основній частині твору, наведіть приклади із життя чи літератури, процитуйте висловлювання видатних людей.

5. У висновку зробіть узагальнення з теми.

II. Користуючись поданим планом, напишіть твір-роздум на морально-етичну тему «Без праці жити — тільки небо коптити».

I. В с т у п. Без труда нема добра.

II. О с н о в н а ч а с т и н а. Праця — джерело справжньої радості.

1. Праця допомагає розкрити творчий потенціал людини.

2. Праця розвиває здібності.

3. У праці міцніє дружба.

4. Дерево шанують, як добре родить, а людину — як добре робить.

III. В и с н о в о к. Вибрати роботу за покликанням — запорака щасливого життя.

КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

305. I. Прочитайте текст.

Після смерті Івана Мазепи козацька рада вибрала нового гетьмана. Ним став колишній генеральний писар Пилип Орлик.

За походженням Пилип Орлик — чех, але свою долю пов'язав з Україною. Він відзначався високою освіченістю, мав літературний талант, писав поезії і впродовж кількох десятиліть вів щоденник. Тож ця людина була непересічною в усіх розуміннях.

«Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького війська гетьман, присягаю Господові Богу, славетному в святій Тройці, на тому, що...» — дійшов до нас текст присяги цього славного чоловіка, який зобов'язувався завжди і скрізь виявляти «милість, вірність, стратливе дбання до малоросійської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про розширення прав та вольностей військових».

Козацька рада в Бендерах важлива не тільки тим, що на ній обрано гетьманом сподвижника Івана Мазепи. Там уперше в історії було прийнято Українську Конституцію. Ініціатором і натхненником створення цього важливого документа, звичайно ж, був він, Пилип Орлик. У Конституції говорилося про вільну, незалежну державу, в якій захищаються права людини.

Цей документ свідчить про глибоко демократичні засади кабінету Пилипа Орлика, а також про те, якою серйозною політичною фігурою був він сам. Адже Конституція значно випередила свій час. За неї і почав боротьбу Пилип Орлик (За М. Слабошпицьким).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Що нового ви дізналися про Пилипа Орлика як політичного діяча?

2. У чому полягає особливість першої української Конституції?

Гетьман
Пилип Орлик

РОЗБІР ПРИЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) похідний чи непохідний; б) група за будовою — простий, складний чи складений; в) на які відношення вказує; г) з яким відмінком ужитий.

Поля понід небом прослались безкрайні (Б. Грінченко).

Зразок усного розбору

Понід — прийменник, похідний (утворений із двох непохідних прийменників *по* і *нід*), складний, виражає просторові відношення, вжитий з іменником в орудному відмінку.

Зразок письмового розбору

Понід — прийм., похідн., складн., просторові віднош., з Ор. в.

- 306.** Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Виділені прийменники розберіть як частину мови.

Засоби пер..сування є важливою складовою частиною матеріальної культури українців. Людям здавна були відомі різні засоби пер..сування по воді. Найдавнішим з..поміж них є пліт, який будували з кількох колод, з'єднуючи їх канатами, гужвою (запар..ними в гарячій воді стовбурцями молодих д..рев). Людей, підводи і різні вантажі пер..возили поромами. Існувало багато видів човнів. Залежно від способу виготовлення їх можна поділити на два типи — човни із суцільних колод (дуб, кодлуб) і човни із дощок (байдаки, барки).

Сухопутний транспорт українців поділяють на полозний і колісний. Найпоширенішими були робочі сани, які мав у господарстві практично кожен селянин. А основне місце серед засобів пер..сування займав чотириколісний віз. Він слугував задля пер..везення снопів, сіна, соломи, збіжжя (*З календаря*).

- 307.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виділені прийменники розберіть як частину мови.

Над морем по зелённим склонам, через мосты и повороты, бежит шоссеиная дорога. Близ неё, у селения Лохны, стоит вот уже вторую тысячу лет кряжистый дуб, расщеплённый грозой. Только к югу над землёй он протянул кривую крепкую ветвь, покрытую листьями. Путник, проходя мимо него, оглянется и, быть может,

припомнит старинное предание. Когда дуб шумел зелёной листвою, собирались под ним в лунные ночи абхазские князья и наездники судить и решать важные дела. Возле этого дерева давали клятву бороться за свободу. Дуб считался священным (За О. Толстим).

Старий дуб

*склон — схил
п'їтник — подорбжнїй
расщїпленнїй — розщїпленей
преданїе — перїказ*

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка частина мови називається прийменником?
2. На які відношення можуть вказувати прийменники? Наведіть приклади.
3. Наведіть приклади словосполучень із такими прийменниками, які вживаються: а) тільки з одним відмінком; б) із двома чи трьома відмінками.
4. Назвіть непохідні прийменники. Які прийменники називаються похідними?
5. Які прийменники є простими, які — складними, а які — складеними?
6. Сформулюйте орфограму «Написання прийменників разом, через дефіс і окремо».
7. Запишіть подані словосполучення із прийменниками у три колонки: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

Плавають (по)серед озера, світить з(по)між дерев, отримали (в) результаті експерименту, скрадається з(по)над гір, в'ються (по)над шляхом, переміг (у)силу обставин, поглядає (з)під окулярів, зберемося (під)час канікул, блиснуло з(по)за хмар, незважаючи (на) вітер, іде (в)здвож потоку, повернувся (із)за кордону, вийшов (на) зустріч гостям.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів словосполучень складається продовження вислову І. Жиленко: «Найдорожче — ...».

8. Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть.
Дом в три этажа, прийти по делу, согласно приказу директора, спросить по поводу экскурсии, по моему мнению, вышел из-за

угла, незважаючи на дощ, опоздаю из-за вас, запам'ятовував завдяки вчителю, навчаючись на рідній мові, порвати на шматочки.

9. Розкажіть про чергування прийменників *у, в*.

10. Напишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із прийменником *в*; б) із прийменником *у*.

Скаже (*у, в*) понеділок, усмішка (*у, в*) відповідь, риба (*у, в*) воді, працювала (*у, в*) університеті, зник (*у, в*) лісі, завдання (*у, в*) зошиті, вийшов (*у, в*) фойє, ящики (*у, в*) коридорі, темно (*у, в*) кімнаті, оцет (*у, в*) пляшці, в'януть (*у, в*) спеку.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... *в руках, ніж журавель у небі*».

11. Виконайте розбір прийменників як частини мови.

Знову чую я, мов співає мати,
долітає голос до зорі.
І мене виходять зустрічати
край дороги наші явори.

М. Сингаївський

12. Об'єднавшись у сім груп по декілька осіб, на окремих однакових аркушах напишіть по одному словосполученню з прийменником: **понад землю, про сусідів, біля колодязя, крізь вітри, через не обачність, щодо усунення, з-під небес**. Покладіть аркуші написаним донизу, перемішайте їх. Представник кожної групи вибирає один аркуш. Група повинна охарактеризувати прийменник, написаний на аркуші, за схемою:

1. *Визначте, похідний чи непохідний прийменник. Якщо похідний, то від яких слів він утворений?*

2. *Наведіть 2–3 приклади прийменників, які мають таке саме походження.*

3. *До якої групи за будовою належить цей прийменник? Поясніть його написання.*

4. *Наведіть 2–3 приклади прийменників, подібних за будовою й написанням до аналізованого.*

5. *З яким відмінком ужито прийменник? На які відношення він вказує?*

6. *Якому (яким) російським прийменникам він відповідає?*

§ 27. Сполучник як частина мови

308. Прочитайте вірш Андрія Малишка. З'ясуйте, що з'єднують виділені сполучники — однорідні члени речення чи частини складного речення.

ВОГНИК

Де б не ходив я — в далекій дорозі,
 В чужім чи у ріднім краю —
 Я згадую вогник у тихій тривозі
 І рідну хатину свою,
 Бо дивляться в далеч засмучені очі,
 Хоч тінь там моя промайне,
 Бо світиться вогник у темній ночі,
 Мов кличе додому мене!

А. Малишко

Сполучник (рос. союз) — це службова частина мови, що вживається для зв'язку однорідних членів речення та частин складного речення. Наприклад: *Честь і славу матимеш, якщо добре працюватимеш* (Нар. творчість). Сполучник *і* з'єднує однорідні члени речення, а сполучник *якщо* — частини складного речення.

За значенням сполучники поділяють на **сурядні** і **підрядні**.

Сурядні сполучники (рос. сочинительные союзы) поєднують однорідні члени речення або рівноправні частини складного речення, наприклад: *1. Місяць пливе оглядати і небо, і зорі, і землю, і море* (Т. Шевченко). *2. Потуцхли води, але легкі хмари ще бачили сонце* (Олександр Олесь).

Підрядні сполучники (рос. подчинительные союзы) поєднують нерівноправні частини складного речення, наприклад: *Люблю людей землі своєї, бо й я землі своєї син* (В. Сосюра).

Сполучники до складу членів речення не входять і самі членами речення не виступають.

309. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки у формі спонукального речення. Знайдіть сполучники і скажіть, яка їхня роль.

Від чемного привітання й невимушеної розмови виграш обопільний. Невміння ж вислухати товариша, навпаки, лише нервує, псує

настрій. Недарма кажуть про тих, хто не вміє слухати: *меле, як порожній млин; заторохотіла сорока, наче діжка з горохом*.

Є в нашій мові коротке, але напрочуд тепле слово *дякую*. Здавалося б, звичайне слово, але як ним можна розчулити, виявити у співрозмовника повагу й доброзичливість!

Якщо вже зайшла мова про культуру вітань, варто звернути увагу на таке. Традиційно вважалося великою нечемністю зайти до хати в шапці або в кашкеті, не кажучи вже про перебування в оселі чи за столом. Завітаймо ж нині до будь-якої кав'ярні чи їдальні. Неодмінно впаде в очі: чоловіки сидять за обідом у шапках. Нікому й на думку не спаде, що така нечемність свідчить про невихованість (За В. Скуратівським).

- 310. Попрацюйте в парах.** Спишіть прислів'я і приказки, добираючи з довідки потрібні за змістом сполучники. Сурядні сполучники підкресліть однією лінією, а підрядні — двома.

1. ... швець, ... кравець, ... коваль, ... скрипаль — просто говорильник. 2. ... добре працювати, скрізь повагу будеш мати. 3. Посій труд, ... слава вродить. 4. ... риби наловить, ... ніг не замочить. 5. Не брудні криниці, ... ще схочеш водиці. 6. Хвалилася калина, ... вона з медом солодка (*Пар. творчість*).

Д о в і д к а: якщо, ні (чотири рази), і (двічі), а, бо, що.

За будовою сполучники бувають **прості, складні і складені**.

Прості сполучники: *і(й), та, але, а, бо, як, що*.

Складні сполучники утворюються з кількох частин і пишуться разом: *зате* (за + те), *проте* (про + те), *якщо* (як + що), *якби* (як + би).

Складені сполучники утворюються з кількох частин і пишуться окремо: *тожу що; для того, щоб; тимчасом як; незважаючи на те, що*.

- 311. Запишіть спочатку речення з простими сполучниками, а потім — зі складеними.** Вставте пропущені букви.

1. Зацвіла в долині ч..рвона калина, наче засміялась дівчина-дитина (*Т. Шевченко*). 2. В життя перетвор..мо мрію, щоб дійсністю стала вона (*П. Дорошко*). 3. Ніколи я не знав, що так люблю — до болю, до смертельного жалю — понад Дніпром сріблисті верболози (*М. Рильський*). 4. Т..мнота важчала, ніби самі гори зм..калися над головою (*О. Гончар*). 5. Ще не пр..йшла весна, хоч з гір гр..млять потоки (*Олександр Олесь*). 6. Ніхто тебе не порятує, якщо ти не вряту..шся власними силами (*П. Загребельний*).

312. Спишіть речення, добираючи з довідки потрібні за змістом складені сполучники.

1. Ми переможемо, ... наша справа справедлива (О. Довженко).
2. ... не поезії дивні чари, жили б ми убогі, похмурі, як хмари (І. Франко).
3. Здоровенний дуб розлігся, розширився своїм кострубатим гіллям, ... аж темно під ним (М. Коцюбинський).
4. У селі було тихо, похмуро, ... сонце вже встало (Г. Тютюнник).
5. ... ми збиралися в дорогу, несподівано вітер пригнав дощову хмару (О. Іваненко).

Д о в і д к а: коли б, тому що, так що, тимчасом як, дарма що.

За способом уживання в реченні сполучники поділяються на **однинні, повторювані та парні**.

Однинні сполучники вживаються один раз для зв'язку однорідних членів речення або частин складного речення, наприклад: 1. Над селами, над нивами, дугами та долинами велика хмара йшла (Л. Глібов). 2. Коли-не-коли блискавиця з-за гори поморгувала та роздавалася глухий поклик далекого грому (Панас Мирний).

Повторювані сполучники вживаються кілька разів для зв'язку частин складного речення або одного ряду однорідних членів, наприклад: 1. І виріс я на чужині, і сивію в чужому краї (Т. Шевченко). 2. Ні повітря не ворухнеться, ні пташка не защебече (М. Коцюбинський).

Парні сполучники складаються з двох частин, які вживаються при двох різних однорідних членах речення або частинах складного речення, наприклад: 1. Багаття вихопило з темряви як людей, так і ближні дерева (В. Козаченко). 2. Якби на кропиву не мороз, то вона б усіх людей пожалила (Нар. творчість).

- * 313. Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники складали речення з повторюваними сполучниками. Олег записав у зошиті: «Веселка встала над селом і розкинула своє перевесло над лісом і над річкою». Світлана записала в зошиті: «І місяць, і зорі — все сховала за своїм темним простирадлом дощова хмара». Хто правильно виконав завдання? Свою думку обґрунтуйте.

314. **Попрацюйте в парях.** І. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Підкресліть сполучники, визначте, до якої групи за вживанням вони належать.

Наполегливе і безперестанне навчання — ось що зараз потрібно молодій людині. Навчатися треба завжди. Найвидатніші люди все своє життя не лише вчили, а й училися. Якщо перестанеш навчатися, то не зможеш навчати, бо знання дедалі ускладнюються. Потрібно пам'ятати, що найкращий час для навчання — молодість.

І в дитинстві, і в юності, і в молодості розум людини спр...йнятливий до вивчення мов і математики. Навчаючись, людина не тільки здобуває знання, а й розвива...ється і морально, й естетично.

Умійте не витратити часу на дрібнич...ки та безглузді розваги. Бер...жіть себе для набуття знань та навичок, які лише в молодості ви мож...те засвоїти легко й швидко (З журналу).

II. Визначте тему й основну думку висловлювання.

315. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть сполучники, усно схарактеризуйте їх.

Говорят, что аисты петь не могут, что они только трещат. Это неправда! Аист действительно трещит при встрече с другими аистами, при возвращении с полёта в своё гнездо или при нападении хищника на его жилище. Треск его напоминает барабанную дробь. Оказывается, аист умеет не только трещать, но и петь. Это бывает рано утром, на заре, или вечером, при заходе солнца, в тот период, когда подрастает выводок и когда вся семья вместе. Поёт он не очень громко. Пение его жалостное и очень приятное (С. Гейченко).

Лелека

дійсно — *справді*
жилице — *поміщення*
піння — тут: *спів*

хищник — *хижак*
на заре — тут: *на світанку*
жалостный — *жальбний*

§ 28. Сурядні сполучники

Сурядні сполучники за значенням поділяються на три групи: **єднальні**, **протиставні** і **розділові**.

Єднальні (рос. соединительные) сполучники: *і* (*й*), *та* (у значенні *і*), *ні...ні*, *не тільки...а й*, *як...так і*. Наприклад: *Не лінився рано встати та замолоду більше знати* (Нар. творчість).

Протиставні (рос. противительные) сполучники: *а*, *але*, *проте*, *зате*, *однак*. Наприклад: *Узимку сонце світить, та не гріє* (Нар. творчість).

Розділові (рос. разделительные) сполучники: *або*, *чи*, *то...то*, *не то...не то*, *чи...чи*, *або...або*. Наприклад: *Або розумне казати, або зовсім мовчати* (Нар. творчість).

316. Прочитайте і відгадайте загадки. Визначте групи за значенням сурядних сполучників.

1. Летіла стріла та впала в лободу, шукаю, та не знайду.
2. На дереві я родився в кожусі, кожух розірвався, і я на землю впав.
3. Воно належить мені, але інші вживають його частіше за мене.
4. У чистому полі прив'язані коні; ні взяти, ні вузла розв'язати.
5. Чи з-за гори, чи з-за лісу золота діжа сходить (*Нар. творчість*).
В і д г а д к и: Соцно. Соцно. І зорі. Небо і зорі. Ім'я. Ім'я. Капля. Капля. Являвся. Являвся.

317. **Попрацюйте в парах.** Спийшіть прислів'я, добираючи з довідки потрібні сполучники.

1. Правду кожний любить, ... не кожний хвалить. 2. Іржа їсть залізо, ... печаль — серце. 3. У Федорки різні одговорки: ... ноги болять, як треба жать, ... в попереці колька, як іде прополка. 4. Говорити ... не думати — те саме, що стріляти й не цілитися. 5. ... пан, ... пропав. 6. За гроші не купити ... батька, ... матері, ... родини (*Нар. творчість*).

Д о в і д к а: а, та, або...або, ні...ні...ні, і, то...то.

318. **Хто швидше?** Запишіть подані сполучення слів у три стовпчики: а) з єднальними сполучниками; б) із протиставними сполучниками; в) із розділовими сполучниками.

Осика й граб; усмішка, а не сльози; стояти або сидіти; то дощ, то сніг; злякався, та не розгубився; смішно і весело; ні діти, ні батьки; глина та пісок; знати або вміти; дорогий, але зручний; казка чи легенда; світить, однак не гріє; не тільки ми, а й друзі; поїхав, а не пішов; зшити чи зв'язати; літо або осінь.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок вислову П. Грабовського: «... гармати».

Якщо два однорідні члени речення з'єднані одиничними єднальними або розділовими сполучниками, то кома між ними не ставиться. Наприклад: 1. Щижить вода по листі, по гіллі і спраглу землю напуває щиро (М. Рильський). 2. Хай на своїм віку кожен посадить дерево в полі чи в садку (І. Нехода).

Якщо однорідні члени речення з'єднані одиничним протиставним сполучником, між ними ставиться кома. Наприклад: Сонечко ще не сіло, але вже хилилося на захід (О. Кобилянська).

Повторювані сполучники можуть уживатися перед усіма однорідними членами або лише перед їх частиною. Коми при цьому ставляться між усіма однорідними членами. Наприклад: Як тішать нас озера, гори, квіти, роса, і теплий зріж, і шенім віт (М. Зеров).

Якщо однорідні члени з'єднані парним сполучником, кома ставиться перед другою його частиною. Наприклад: На довгому віку довелося звідати як радості, так і печалі (Панас Мирний).

Пунктограма Кома при однорідних членах речення, з'єднаних сполучниками

319. I. Спишіть речення, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. Погуляю понад морем та розважу своє горе. 2. Кризь верби сонечко сіяє і тихо гасне (*З тв. Т. Шевченко*). 3. Вузенька стежечка зникала часом серед кам'яної пустелі або ховалась під виступом скелі (*М. Коцюбинський*). 4. І сяють і сміються і зорі і квіти і трави (*В. Сосюра*). 5. В небі жайворонки в'ються, заливаються, грають, дзвонять цілий день і щебечуть і співають і з весною світ вітають давоном радісних пісень (*Олександр Олесь*). 6. Туман стелився як над річкою так і над берегом (*Ю. Збанацький*).

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

320. Розв'яжіть мовну задачу. Чому в першому реченні кому перед одиничним сполучником поставлено, а в другому — ні?

1. Хутір зовсім зник з очей, і лиманські озера ледве-ледве маячили мені своїм сріблом (*М. Хвильовий*). 2. Найбільшим із див було і є слово (*Є. Колодійчук*).

Одним із засобів милозвучності української мови є послідовне чергування сполучників *і* та *й*.

Українська мова насамперед уникає збігу голосних, а потім приголосних звуків. Тож між приголосними звуками слід уживати сполучник *і*, а між голосними, голосним і приголосним — *й*: *стен і ліс, річка й озеро, липа й дуб*.

321. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Спишіть, вибираючи з дужок потрібні сполучники і прийменники.

Деся (у, в) небі тонко видзвонює жайворонок. Мелодійні звуки тануть (у, в) гарячому мареві (і, й) народжують знов. Вони бентежать душу (і, й) кличуть її за собою. Мені здається, що я зараз злечу над землею (і, й) долину (у, в) безмежному просторі. Ось народився вітерець. Колихнулося золоте море хлібів, (і, й) жайворонка не стало чути. Його пісня потонула (у, в) дивовижному живому гомоні (*Д. Ткач*).

322. **Хто швидше?** Запишіть подані сполучення слів у два стовпчики: а) із сполучником *і*; б) із сполучником *й*.

Схопив (і, й) кинув, здивувалася (і, й) образилася, твій (і, й) мій, радість (і, й) печаль, село (і, й) місто, книги (і, й) зошити, клен (і, й) липа, сьогодні (і, й) завтра, тин (і, й) ворота.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... увечері».

323. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Каждый специалист, каждый инженер, врач, каждая медицинская сестра, каждый плотник или токарь, шофёр или грузчик, крановщик или тракторист должны иметь культурное мировоззрение. Не должно быть слепых к красоте, глухих к слову и настоящей музыке, чёрствых к добру, беспамятных к прошлому. Для этого нужны знания, нужна интеллигентность, которая даётся гуманитарными науками. Читайте художественную литературу и понимайте её. Читайте книги по истории и любите прошлое человечества. Читайте литературу по искусству, посещайте музеи — и будете духовно богаты (За Д. Лихачовим).

спеціаліст — фахівець
мировоззріння — світогляд
плотник — тесля
посещать — відвідувати
грузчик — вантажник
искусство — мистецтво

324. Запишіть спочатку речення з однорідними членами речення, а потім — складні речення. Поставте розділові знаки. Визначте групи сурядних сполучників за значенням.

1. Грає в небі зграя журавлина і в промінні залишає слід (П. Воронько). 2. Сонце вже підбилося височенько і косарики звалили чимало трави (Г. Тютюнник). 3. Дуби пізно прокидаються весною а польові клени вже викинули клейкі листочки (І. Цюпа). 4. Мене приваблює не ясна блакить неба а якась нездоланна мрія (М. Стельмах). 5. Ми або перемогу здобудемо або вдома не будемо (О. Гончар). 6. Або не сокіл я або спалила мені недоля крила (Леся Українка).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ДОПИС У ГАЗЕТУ ДИСКУСІЙНОГО ХАРАКТЕРУ

Замітка — інформаційний жанр, у якому повідомляється про важливі, суспільно значущі події, цікаві факти.

Замітка характеризується високою оперативністю, змістовністю, правдивістю.

У замітці дискусійного характеру ставиться певна проблема, порушується складне і важливе питання. Мета такого допису в газету — розв'язати проблему, знайти відповідь на поставлене питання.

325. I. Прочитайте замітку. Скажіть, який тип мовлення покладено в основу висловлювання.

КОМП'ЮТЕР — ДРУГ ЧИ ВОРОГ?

Комп'ютер сьогодні став звичайною річчю. Він є мало не в кожному домі. Важко вже й уявити життя без цих «розумних машин». Вони — незамінні помічники в багатьох галузях.

На жаль, від комп'ютерів — не тільки користь. Чи не доводилося вам спостерігати, як деякі школярі годинами сидять, граючи в комп'ютерні ігри, безперестанно вдвляючись у монітор і клацаючи мишкою? Важко їм вирватися з увяних світів, де все таке надзвичайне. У голові думки тільки про те, як швидше перейти на наступний рівень, знищивши якнайбільше ворогів, проливши річки крові, отримати бонуси й ще одне життя для невмирущого героя.

Таке дозвілля триває годинами. Ніхто навіть не замислюється про згааний час. Найстрашніше, що завдано шкоди власному здоров'ю: зіпсований зір, розлад нервової системи. Та найбільше лихо — це залежність від комп'ютера. Тоді здається, що не комп'ютер створений для вас, а ви для нього.

От і виходить: «штучний інтелект» може зашкодити, якщо втратити здоровий глузд.

Науменко Олена, учениця 7-Г класу.

II. Розгляньте пам'ятку. Поміркуйте, чи відповідає твір семикласниці всім зазначеним вимогам.

Як писати замітку дискусійного характеру

1. Чітко сформулюйте проблемне питання.
2. Наведіть різні погляди на обговорювану проблему.
3. Знайдіть переконливі аргументи для доведення власної думки.
4. Дотримуйтеся вимог публіцистичного стилю.
5. Доберіть влучний заголовок.

326. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

«НЕСОВРЕМЕННЫЙ» ВИД СПОРТА

Я однажды побывала на соревнованиях по фехтованию.

Мне эти сражения на рапирах не понравились. Во-первых, не видно лиц. Сражаются два манекена в сетчатых масках. К тому же

они как собаки на поводке — за ними тянется электрический шнур. Как только один притронется к другому рапирой, у судьи загорается лампочка. А во-вторых, это какой-то несовременный вид спорта. Ну кому придёт в голову защищать себя при помощи шпаги?

Нет, уж если бы я занималась спортом, то изучала бы бокс, чтобы уметь постоять за себя в любых обстоятельствах (За В. Кисельовим).

*сражѐние — бій
шпа́га — шпа́га*

*рапи́ра — рапи́ра
любо́й — будь-який*

II. Складіть усний роздум «Фехтування — благородний вид спорту», дискутуючи з автором уміщеної замітки.

327. Складіть і запишіть замітку дискусійного характеру «Чи варто сперечатися про смаки?» У роздумі використайте деякі з висловлювань видатних людей.

1. На смак товариш не всяк. 2. Пізнай себе самого, а тоді говори про другого. 3. Личить, як корові сідло (*Нар. творчість*). 4. Про смаки не сперечаються, але хороший смак прищеплюють (*В. Сухомлинський*). 5. Несмак показує, яким повинен бути ідеал (*В. Канівець*). 6. Допомогти можна лише тому, хто цього хоче (*П. Загребельний*). 7. У людині повинно бути прекрасним усе: і обличчя, і одяг, і душа, і думки (*А. Чехов*).

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

ЧИ ВМІСТЕ ВИ ВКАЗУВАТИ НА ПОМИЛКИ?

328. I. Прочитайте текст мовчки, підготуйте докладний усний переказ.

Похвала, як відомо, кожному подобається, а критика, навпаки, неприємна. Не завжди можна лише хвалити, доводиться вказувати й на помилки. Щоб критикувати людину, не принизивши її гідності, треба мати неабияке вміння, робити це слід обережно і тактовно.

Якщо дотримуватися правил культури спілкування, то людина, якій ви вказуєте на недоліки, не відчуватиме себе ображеною.

Хвалити можна привселюдно, а на помилки слід вказувати, як правило, віч-на-віч. Робити це треба по-дружньому. Якщо ви вдаєтеся до критики, слід неодмінно порадити, пояснити, як краще було б зробити певну справу або виконати завдання. Похваліть людину за те, що вона виконує добре, тільки потім укажіть на помилки і порадьте, як їх уникати.

II. Складіть і запишіть діалог, у якому ви тактовно вказуєте товаришеві на помилку.

§ 29. Підрядні сполучники

329. Прочитайте речення. Скажіть, з якою метою вжиті підрядні сполучники.

Соняшники високо піднімали свої голови, мов вони стали навспинячки, щоб мерщій погрітися на сонці (*Панас Мирний*).

Підрядні сполучники за значенням поділяються на кілька груп:

- 1) з'ясувальні: *що, щоб, як*;
- 2) причинові: *бо, тому що, тим що, у зв'язку з тим що*;
- 3) мети: *щоб, щоби, для того щоб, з тим щоб, аби*;
- 4) часові: *з того часу як, тимчасом як, після того як*;
- 5) порівняльні: *мов, немов, немовби, немовбито, наче, неначе, неначеб, неначебто, ніби, нібито*;
- 6) умовні: *аби, якщо, якби, як, коли б*;
- 7) допустові: *хоч, хоча, незважаючи на те що, дарма що*;
- 8) наслідку: *так що*.

Щоб визначити вид підрядного сполучника, необхідно поставити питання від головної частини речення до залежної (на її початку вжито сполучник). Наприклад:

┌ що? ─┐

1. Ви чуєте, як дзвонить колос у вікна повечірніх зір? (*М. Сінгаївський*). Як — з'ясувальний сполучник.

┌ для чого? ─┐
└ з якою метою? ─┘

2. Готовий я зробити все для того, аби не бачить вас в такім одчай (*Лєся Українка*). Аби — сполучник мети.

330. I. Прочитайте речення. Визначте групи підрядних сполучників за значенням.

1. Місяць, підводячись угору, пірнає в загустілу хмару, так що видніється лише срібний край (*М. Стельмах*). 2. Земле, заквітні розкішно в садах, щоб солов'ї ні на мить не змовкали (*В. Грінчак*). 3. Коли б у людства не було фантазії, було б стократ у світі важче жить (*Г. Коваль*). 4. Як зіронька до місяця сходять, молодая дівчинонька в садочок виходить (*Лєся Українка*). 5. Не можу співати спокійно, бо в серці розпука та гнів (*Б.-І. Антонич*). 6. Роса виблискувала на сонці, немовби переливалися дрібні самоцвіти (*Дніпрова Чайка*).

II. Уважно розгляньте таблицю-коло на другому форзаці підручника. Розкажіть про підрядні сполучники.

✿ 331. Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники складали речення зі сполучником мети *щоб*. Оленка записала в зошиті: «Я жрю, щоб мої батьки ніколи не

знали печалі». Ярослав склав таке речення: «Щоб досягти успіху, треба наполегливо працювати». Хто правильно виконав завдання? Свою думку обґрунтуйте.

332. Спишіть прислів'я, добираючи з довідки потрібні сполучники.

1. ... знав, де впадеш, там соломки б підстелив. 2. Людина працює, ... жити, а не живе, ... працювати. 3. ... мало зробили, та багато з'їли. 4. Не біжи, козо, в ліс, ... всі вовки твої будуть. 5. Ледачий працює, ... мокре горить. 6. Не кажи, ... не вмієш, а кажи, ... навчишся (Нар. творчість).

Д о в і д к а: що (двічі), наче, коли б, щоб (двічі), хоч, бо.

333. Розв'яжіть мовну задачу.

Якою частиною мови є слово *що* в поданих реченнях?

1. Пахне хлібом земля, **що** дала мені сонце і крила. 2. Не шкодую я, **що** не схожі долі — мамина й твоя. 3. **Що** сказати вам, друзі, сьогодні? (З тв. Д. Павличка).

334. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Складні підрядні сполучники підкресліть однією лінією, а складені — двома.

Папороть — трав'яниста рослина, що ніколи не цвіте, через те що розмножується спорами. Та, за народними повір'ями, у ніч на Івана Купала з'являється на одну коротку мить її вогнінь...а квітка. Той, кому пощастило зірвати її, здобуде чарівну силу, яка дає змогу знаходити захищені в землі скарби, цїлювати недужих, розуміти мову звірів і птахів. Для того щоб заволодіти таємничою квіткою, треба мати неабиякі сміливість, спостережливість і витримку. Якщо вірти легендам, це декому вдавалося, хоч і доводилося долати чимало перешкод.

Папороть

Папороть вважалася улюбленим зіллям нечистої сили. Тому на Гуцулщині існував цікавий звичай. Аби папороть не сіялася на полі й не шкодила травам, її били палицею навхрест, потім це місце святили (З календаря).

Кома при складених підрядних сполучниках *тому що*, *через те що*, *для того щоб*, *внаслідок того що*, *після того як* ставиться один раз: або перед усім сполучником, або перед словами *що*, *щоб*, *як* (залежно від інтонації). Наприклад: 1. *Ми були готові на серйозні випробування для того, щоб досягти мети.* 2. *Полку було наказано вийти до самої річки, для того щоб уночі форсувати її* (З тв. О. Гончара).

335. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Після вечері всі (одразу лягли спати тому що в(ранці)рано треба було вирушати в дорогу (О. Гончар). 2. Земля прекрасна ще й тому що в ній живуть (дзвінко)голосі малюки (Ю. Бедзик). 3. (Власно)руч Максим спорудив прилади й пристрій для того щоб переконатися у практичному здійсненні (деяких розрахунків (Н. Рибак). 4. Усі (до)дому йшли мовчки після того як хлопці (на) решті втихомирилися (Ю. Мушкетик). 5. Косовицю ще не розпочали внаслідок того що (з)вечора (не)сподівано задощило (А. Матвієнко).

336. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Визначте групи підрядних сполучників за значенням.

1. Сижу у костра и думаю, что жизнь необыкновенно хороша, если её не бояться и принимают с открытой душой. 2. На озере всегда было безветренно и сумрачно, потому что его со всех сторон обступили ивы и осокоры. 3. Некоторые слова сами по себе излучают поэзию, подобно тому, как драгоценные камни излучают таинственный блеск. 4. Хотя река была далеко, путник слышал шум воды. 5. После того, как закончился дождь, зелень стала как-то ярче (З тв. К. Паустовського).

излучать — випромінювати
таинственный — таємничий
безветренно — безвітряно

костёр — багаття
сумрачно — похмуро
ива — верба

30. Написання сполучників

Складні сполучники пишуться разом: *адже, тож, отож, також, теж, ніж, аніж, якщо, якби, жовби, немовби, немовбито, начеб, неначеб, неначебно, ніби, нібито, щоб, тобто, зате.*

Деякі прості і складені сполучники з частками *б, би, ж* пишуться окремо: *або ж, адже ж, але ж, коли б, хоч би, хоча б.*

У складених сполучниках завжди пишеться окремо кожний складник: *так що, тому що, через те що, для того щоб, дарма що, після того як, з того часу як. Але: тимчасом як, незважаючи на те що.*

Орфограма Написання сполучників разом і окремо

337. Прочитайте речення. Поясніть правопис сполучників разом і окремо.

1. У природі ніч існує для того, щоб у тиші росло велике злля і відпочивала людина (М. Стельмах). 2. Тож як мудрості доходиш,

хочеться і жить, і жить (П. Тичина). 3. Коли б не забарилися в дорозі, приїхали б засвітла (Марко Вовчок). 4. Довго співали дівчата, довго гуляли хлопці, незважаючи на те, що другого дня треба було рано вставати (І. Нечуй-Левицький).

Слід розрізняти складні сполучники *таж, теж, тож, якби, щоб, проте, зате* (які пишуться разом) і поєднання інших частин мови *та ж, те ж, то ж, як би, що б, про те, за те* (які пишуться окремо).

Сад був невеликий, зате густий (О. Донченко).

Хлопець усе добре обміркував, проте до роботи ще не брався (Григор Тютюнник).

Сполучники *проте, зате* можна замінити сполучником *але*.

Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці (М. Коцюбинський).

Сполучник *щоб* можна замінити сполучником *аби*.

Якби я була зіркою в небі, я б не знала ні туги, ні жалю (Леся Українка).

Якщо добре працюватимеш, честь і славу знатимеш (Нар. творчість).

У сполучниках *якби, якщо* завжди наголошується другий склад.

Орест мовчить, насупився. Соня теж мовчить, гортає якусь книжку (Леся Українка). *Перепочинемо трохи, таж дорога не близька* (І. Франко).

Сполучники можна замінити іншими синонімічними сполучниками: *теж* — *також*, *таж* — *адже, тож* — *тому*.

Безстрашно битимусь, безтрепетно загину за те, що жив (М. Бажан).

Мати нікому не розповідала про те, як нам важко живеться (А. Тесленко).

До займенника *те*, вжитого із прийменником *про* або *за* можна поставити питання *п р о щ о? з а щ о?*

Що б не трапилося — будь завжди людиною (Є. Гуцало).

Частку *б* можна перенести в інше місце речення.

Як би я тепер хотіла в золоте човенце сісти і далеко на схід сонця золотим шляхом поплисти (Леся Українка).

«Що ти зараз читаєш?» — «Якщо? Журнал "Соняшник"!»

У сполученнях слів *як би, як що* наголошується прислівник.

Нічого нового він не сказав — говорив те ж, що й інші очевидці (В. Кашин).

А у тебе все та ж доріжка в клас (А. Малишко).

Частку *ж* при займенниках *те, та, то* можна опустити, а до них додати *са́ме (са́ма)*.

338. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви і розкриваючи дужки.

1. (Як)що навіть трап..т..ся розгніватися на когось, тоді розгнівайся і на себе самого (*М. Гоголь*). 2. Ми б всіх пр..горнули до серця охоче, (як)би нам хоч грохи свободи (*М. Старицький*). 3. (Як)би ми почувалися у світі, коли б оточили себе найвищою стіною — стіною байдужос..ті? (*В. Сухомлинський*). 4. Любить людей мене навчила мати і рідну землю, що(б) там не було (*В. Симоненко*). 5. Про славу думає лицар, а не (про)те, що(б) ціла голова була на плечах (*П. Куліш*). 6. Світ ловив мене, (про)те не впіймав (*Г. Сковорода*). 7. Я не люблю, ненавиджу тебе, беркуте, (за)те, що в грудях ти хова..ш серце люте (*І. Франко*).

339. Попрацюйте самостійно. Складіть і запишіть речення з поданими частинами.

1. ..., проте ніяк не міг наздогнати товаришів. 2. Слухаючи пісню, я думав про те ... 3. ..., зате зібрали гарний урожай. 4. Я дуже переживав за те ... 5. Якби я одразу здогадався, ... 6. Як би я хотів ... 7. Що б тобі розповісти ...? 8. ..., щоб досягти успіху.

340. Хто швидше? Запишіть подані сполучення слів у два стовпчики залежно від того, як пишеться взята в дужки частина: а) разом; б) окремо.

Видніється ніби(то) гайок, хоч(би) зв'язав сніг, так(що) візьми граблі, то(ж) поклади цукор, адже(ж) запряг у віз, те(ж) написала листа, (тим)часом як пішов доц, то(ж) африканський слон, дарма(що) борошна мало, (як)що він скаже.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв записаних слів складеться початок прислів'я: «... *ніж ніколи*».

341. Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Песня над домом смолкла, зато над прудом соловей заводил свою (*В. Короленко*). 2. Не за то волка бьют, что серый, а за то, что овцу съел (*Л. Толстой*). 3. Будем жить так, чтобы все любили нас (*Максим Горький*). 4. Двух жизней мало, чтобы исполнить всё то, что бы хотелось (*І. Бунін*). 5. Была та же страшная тишина, так же неподвижно светил месяц (*В. Вересаев*). 6. В лощине, на пустом месте, тоже рвались снаряды, но зато на холме стоял сплошной дым (*К. Симонов*). 7. Нужно серьёзно относиться к пословицам и поговоркам, ведь в них — народная мудрость (*М. Михайлов*).

пруд — ставбк
исполнить — виконати
неподвижно — нерухомо
рваться — тут: вибухати

лощина — улоговина
сплошной — суцільний
пословица — прислів'я
поговорка — приказка

342. Спишіть текст, розкриваючи дужки.

Із самого ранку ми вирушили до лісу, що(б) назбирати ягід. Суниці й полуниці червоніли скрізь так яскраво, що здавалися рубінами на темній зеленій траві. Усі працювали завзято, (про)те і я не пас задніх. Коли мій кошик був уже наповнений, я подумав: «Як(би) добре було відпочити під деревом!» Через півгодина наша ватага вже мчала до лісової річечки, яка те(ж) була однією з принад нашої мандрівки.

Надвечір ми поспішали додому, що(б) наступного дня повторити те(ж) змагання в лісі й на річці. За день ми трохи втомилися, (за)те як приємно провели час (З журналу).

Сунична галявина

МОВНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР СПОЛУЧНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) група за значенням — сурядний чи підрядний; б) група за будовою — простий, складний чи складений; в) група за вживанням — одиничний, повторюваний чи парний; г) що сполучає — однорідні члени речення чи частини складного речення.

Чим люди частіше черпають з криниці, тим краща й чистіша в криниці вода (І. Савич).

Зразок усного розбору

Чим...тим — сполучник, підрядний, простий, парний, сполучає нерівноправні частини складного речення.

Й — сполучник, сурядний, простий, одиничний, сполучає однорідні присудки.

Зразок письмового розбору

Чим...тим — сполучн., підрядн., прост., парн., сполучає нерівнопр. част. скл. реч.

Й — сполучн., сурядн., прост., одиничн., сполучає однор. прис.

343. I. Прочитайте текст, підготуйте докладний усний переказ. Виконайте розбір виділених сполучників як частини мови.

ТВОЄ ПРИЗВИЩЕ

Якщо розпитати знайомих людей, пошукати в книжках, то віднайдемо потаємний смисл кожного прізвища. Йому довго слугувати людині й нащадкам, тому й вибирали влучне, значуще.

Ясна річ, чимало прізвищ пов'язано з різноманітними професіями. Згадаймо, що бондар виготовляв бочки, стельмах — вози, гончар — вироби з глини, швець взуття шив, шевчук — син шевця, скляр склив вікна, мірошник перемелював зерно на борошно... От і маємо: Бондар, Бондаренко, Бондарчук, Стельмах, Стельмашенко, Гончар, Гончарук, Гончаренко, Шевчук, Швець, Шевченко, Скляр, Скляренко, Мірошник, Мірошниченко. А ще — Чепіга, Млинченко, Коваль, Ковальчук, Коваленко...

Є й такі прізвища, що вказують на село, місто або річку, звідки родом предки: Дончак, Дончик, Славути, Остерський, Шполянко, Лубенченко, Поліщук, Косів...

Священна повага й любов українців до хліба загальновідома. Отож зрозуміла й наявність прізвищ — Паляничко, Овсієнко, Житник, Житко, а ще — Пиріг, Мандрика, Книш, Корж, Плачинда, Балабуха.

Цікавий, сповнений несподіваних знахідок світ прізвищ (*М. Слабошпицький*).

II. Довідайтесь, що означає і звідки походить ваше прізвище.

344. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виконайте розбір виділених сполучників як частини мови.

ПОЛЕСЬЕ

Полесьє приняло нас. С окраины, ближе к лугу, росли берёзы, осины, липы, клёны и дубы. Потом они стали реже попадаться, сплошной стеной надвинулся ельник. Далее покраснели голые стены сосен, а там опять потянулся смешанный лес, заросший кустами орешника, черёмухи, рябины и сочными травами. Птиц почти не было слышно, потому что они не любят больших лесов. Только по временам раздавался возглас удода да сердитый крик ореховки или сойки. Невидимый ручей мирно журчал. Казалось, будто он рассказывает какую-то тайну. Иногда дорогу перегораживало упавшее дерево. Лес кругом стоял до того старый, высокий и дремучий, что даже становилось страшно (*За I. Тургеневим*).

В. Шкуринський. Рідна хатина

луг — лу́ка
 ёльник — ялі́нник
 орешник — лі́щина

вбзглас — ві́гук
 журча́ть — дзюркоті́ти
 дрежучи́й — непрохідни́й

II. Уважно розгляньте репродукцію картини поліського художника Віктора Шкуринського. Опишіть краєвид.

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТЕЛЕГРАМА

345. I. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку висловлювання.

РОЗВИТОК ЗАСОБІВ ЗВ'ЯЗКУ

Засоби зв'язку завжди відігравали важливу роль у житті суспільства. Одними з перших почали застосовувати сигнальні вогні й дим. Удень на тлі хмар добре помітний дим, навіть якщо самого багаття не видно, а вночі — полум'я, особливо коли воно запалене на підвищеному місці. Спочатку в такий спосіб передавали заздалегідь обумовлені сигнали, скажімо, «ворог наближається». Потім, по-особливому розташовуючи кілька вогнів, навчилися посилати цілі повідомлення.

У середні віки з'явилася прапорцева сигналізація, яку використовували, наприклад, у флоті. Форма, колір, малюнок прапорців

мали конкретне значення. Один прапорець у поєднанні з іншими міг означати букву або ціле речення.

У Голландії, де було багато вітряків, нескладні повідомлення передавали за допомогою певного положення їхніх крил. Цей спосіб отримав розвиток в оптичному телеграфі. Між містами зводили башти, які знаходилися на рівні прямої видимості. На кожній башті була пара велетенських крил із семафорами. Телеграфіст приймав повідомлення й одразу ж передавав його далі, пересуваючи крила за допомогою важеля. Перший оптичний телеграф побудували в 1794 році у Франції між Парижем і Ліллем. Найдовша лінія — 1200 кілометрів — діяла в середині XIX століття між Петербургом і Варшавою. Сигнал по лінії проходив із кінця в кінець за 15 хвилин.

У кінці XX століття був широко розповсюджений електрозв'язок — передача інформації за допомогою електричних сигналів або електромагнітних хвиль. Сигнали йшли каналами зв'язку — дротами (кабелями) або без дротів (*З енциклопедії*).

II. Підготуйте докладний усний переказ за самостійно складеним планом.

346. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте, до якого типу мовлення належить висловлювання.

До середини XIX века единственным средством сообщения между евразийским континентом и Англией, между Америкой, Европой, и странами-колониями оставалась паровая почта. О событиях в других странах люди узнавали с опозданием на целые недели, а то и месяцы. Поэтому создание телеграфа отвечало самым настоятельным потребностям человечества. После того, как эта техническая новинка появилась во всех концах света и земной шар опоясали телеграфные линии, требовались только часы, а порой и минуты на то, чтобы новость из одного полушария примчалась в другое. Таким образом, телеграф следует отнести к одному из важнейших изобретений в истории цивилизации, потому что вместе с ним человеческий разум одержал победу над расстоянием (*З довідника*).

*срѣдство — засіб
связь — зв'язок
срок — термін
настоятельный — тут:
нагальний*

*сообщѣние — повідомлення
опоясать — оперезати
шар — куля
расстояние — відстань*

Телеграма — документальне повідомлення, лист або інформація, що передається засобами телеграфного зв'язку.

У телеграмі інформація викладається стисло й вичерпно.

Для уникнення багатослів'я в телеграмах прийменники зазвичай не вживаються.

347. I. Прочитайте зразок телеграми.

Міністерство транспорту і зв'язку України ТЕЛЕГРАМА Київ № _____ _____ сл. _____ го _____ год _____ хв	ПЕРЕДАЧА _____ го _____ год _____ хв Автовідповідь _____ Передає _____	
	Службові відмітки	
Категорії і відмітки особливого виду	<i>термінова</i>	
Куди, кому	<i>Київ Каштанова 19 кв 23</i>	
	<i>Петренку Іванові Степановичу</i>	
	<i>Зустрічайте завтра поїзд дев'яносто два вагон сім</i>	
	<i>Антоніна</i>	
Прізвище відправника та його адреса (у рахунок слів не входять, не оплачуються і по телеграфу не передаються)	<i>Степаненко Антоніна Федорівна вул. Грушевського, 4, кв. 127, м. Дрогобич, Львівська обл.</i>	

II. За поданим зразком складіть текст телеграми товаришеві, де ви повідомляете, що його за перемогу в обласній олімпіаді з біології нагородили півгодою до табору відпочинку.

348. I. Прочитайте зразок вітальної телеграми.

Міністерство транспорту і зв'язку України ТЕЛЕГРАМА Київ № _____ _____ сл. _____ го _____ год _____ хв	ПЕРЕДАЧА _____ го _____ год _____ хв Автовідповідь _____ Передає _____	
	Службові відмітки	
Категорії і відмітки особливого виду	<i>вітальна, серія У-43</i>	
Куди, кому	<i>Київська область смт Богуслав вул Заводська 35</i>	
	<i>Соколу Ярославові Григоровичу</i>	
	<i>Дорогий дідусю</i>	
	<i>Вітаю п'ятдесятиріччям Бажаю щастя здоров'я довголіття</i>	
	<i>З любов'ю Сашко</i>	
Прізвище відправника та його адреса (у рахунок слів не входять, не оплачуються і по телеграфу не передаються)	<i>Степаненко Антоніна Федорівна вул. Грушевського, 4, кв. 127, м. Дрогобич, Львівська обл.</i>	

II. Складіть текст вітальної телеграми, адресованої рідній людині.

НА ПОШТІ

349. I. Прочитайте діалог за особами.

- Добрий день! Скажіть, будь ласка, чи можу я оформити передплату на журнал «Соняшник»?
- Так, звичайно. Ось візьміть бланк і заповніть його. Уважно запишіть свою адресу.
- А який індекс цього видання?
- Індекс видання і сума, яку потрібно сплатити, вказані в каталозі.
- Візьміть, будь ласка, бланк і гроші.
- Чи не бажаєте купити на решту ось цю вітальну листівку до Великодніх свят?
- Так, із задоволенням.

II. Розгляньте малюнок. Складіть і запишіть діалог між працівником поштового відділення і відвідувачем, який хоче відправити цінну бандероль. У діалозі використайте деякі з поданих словосполучень.

Бланк замовлення, поштовий індекс, адреса відправника, одержати протягом тижня, повідомлення про отримання.

1. Яка частина мови називається сполучником?
2. Яку роль виконують сурядні сполучники, а яку — підрядні?
3. Як поділяються за значенням сурядні сполучники?
4. Як поділяються за значенням підрядні сполучники?
5. На які групи за будовою поділяються сполучники?
6. На які групи за вживанням поділяються сполучники?
7. Сформулюйте орфограму «Написання сполучників разом і окремо». Наведіть приклади.

8. Запишіть подані сполучення слів у два стовпчики залежно від того, як пишуться подані в дужках частини: а) разом; б) окремо.

Ясний, (про)те вітряний день; стомився б, (як)би не допомогли; сміх та(й)годі; квався, що(б) вчасно прийти; записав те(ж) завдання; те(ж) зазіснився на виставу; айсберг — то(ж) крижана глиба; збагни, що(б) це мало означати; працює, неначе(б)то заведений; думаю (про)те змагання; Ідуть, а(би) відпочити; тихо, немов(би) вночі; іти, що(б) не сталося; стомлений, за(те) задоволений; знайди хоча(б) стеблинку; б'є або(ж) сварить; (тим)часом як усі відпочивали.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться продовження вислову М. Стельмаха: «*І минуло було прожито для того, щоб...*».

9. Виконайте розбір сполучників як частини мови.

Коли б не ліс, не знали б ми
 Про те, що є фіалка й пролісок на світі,
 Як у маю конвалія цвіте —
 Найкраща, найніжніша поміж квітів.
М. Познанська

§ 31. Частка як частина мови

350. Прочитайте і порівняйте речення в обох стовпчиках. Визначте роль виділених часток.

Голосно видзвонював
піснями соловей.
Вам нічого не шкода.
Ми спізналися на хвилину.

Не зробив цього ще.
Живуть у злагоді всі люди.

Як голосно видзвонював
піснями соловей!
Невже вам нічого не шкода?
Ми спізналися лише на
хвилину.
Не зробив би цього ще.
Нехай живуть у злагоді всі
люди!

Частка (рос. частица) — службова частина мови, яка вносить у речення різні додаткові відтінки або служить для утворення нових слів або форм слова. Наприклад: 1. *Лиш до доброї криниці йдуть люди пити водиці.* 2. *Якби свині крила, вона б і небо зрих.* 3. *Каже казна-що, аби пара дарма з рота не йшла (Нар. творчість).*

Частки можуть входити до складу членів речення, але самостійно членами речення не виступають.

За значенням частки поділяються на модальні, словотворчі та формотворчі.

Модальні частки виражають різні додаткові смислові відтінки значень слів, словосполучень або цілих речень.

351. Розкажіть про групи модальних часток за значенням, використовуючи таблицю.

Модальні частки

Група за значенням	Частки	Приклади в реченні
Стверджувальні	<i>Так, еге, еге ж, авжеж, аякже, гаразд</i>	<i>Так, я вільний, маю бистрі думи-чарівниці (Леся Українка).</i>
Заперечні	<i>Не, ні, ані</i>	<i>Ні, сонний спокій зовсім нам не сниться (В. Сосюра).</i>
Питальні	<i>Чи, хіба, невже</i>	<i>Чи не бачили ви, дядьку, тут буланого коня? (Олександр Олесь).</i>

Група за значенням	Частки	Приклади в реченні
Окличні	<i>Що за, що то за, ну й</i>	Що за розкіш, що за привілля серед степу! (Панас Мирний).
Спонукальні	<i>Годі, бодай, давай, ну, -бо, -но</i>	Годі ридати, на долю нарікати (І. Франко).
Підсилювально-видільні	<i>Навіть, тільки, хоч, хоча б, лише (лиш), принаймні, аж, же (ж), -таки, -то, та, о, ой, а</i>	А я таки мережать буду тихенько білі листи (Т. Шевченко).
Уточнювальні	<i>Саме, якраз, справді, точно, власне, рівно, майже, приблизно, мало не, ледве не, ніби, наче, начебто</i>	Хлопець мало не плакав із розпачу (Б. Комар).
Вказівні	<i>Це, то, оце, ото, ось, осьде, онде</i>	Мова — це віконце, через яке людина бачить світ (В. Сухомлинський).

352. Прочитайте речення. Визначте групи модальних часток за значенням.

1. Небо незміряне всипане зорями, — що то за Божа краса (М. Старицький). 2. Для мене багато не треба, щоб серце забилось раптово: лиш латочку рідного неба та матері лагідне слово (Д. Луценко). 3. Ні, наша мова не загине, її не знищать сили злії (В. Сосюра). 4. Невже тобі неволя не обридла? (Лєся Українка). 5. Життя без книг — це хата без вікна (Д. Павличко). 6. Так, знов душа замерзне, знов одвикне од радісного коливання трав (М. Рильський). 7. Саме тоді, коли тобі найважче, не зупиняйся, йди вперед (М. Вайан).

353. Уведіть в подані речення стверджувальні, заперечні, питальні й окличні частки. Перероблені речення запишіть. Поміркуйте, як виразився зміст речень.

1. Я відчув полегшення тієї миті. 2. Гарні квіти розцвіли під вікном.

354. **Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, добираючи з довідки потрібні частки. Визначте групи часток за значенням.

1. ... той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив (Лєся Українка). 2. ... нудитись, складаючи руки; кличе робітників рідна земля! (П. Грабовський). 3. Дорога — ... завжди таїня, в її незвіданості й нерозгаданості є щось спільне з людською долею (О. Гончар). 4. ... неповторне можна повторити? (Л. Костенко). 5. З жарту часом ... біда буває (М. Старицький). 6. ... повійнуло свіжістю надворі! (М. Зеров). 7. ... забувай за отчий свій поріг (А. Малишко).

Д о в і д к а: лиш, годі ж, це, чи, і, як, не.

355. Попрацюйте самостійно. Спишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви. Визначте групи часток за значенням.

1. Де жит...я є, там є і надія. 2. Не гріє мене кожух, лиш слово гріє й тіш...ть. 3. Не бійся-бо людину похвалить, а бійся скривд...ти даремно. 4. Хіба р...вуть воли, як ясла повні? 5. Тільки той не поми...ля...ться, хто нічого не роб...ть. 6. Ма...ш голову, май же й розум. 7. Здоров'я — то найбільша цін...ість (*Нар. творчість*).

356. Розв'яжіть мовну задачу.

Семикласники визначали, якими частинами мови є виділені слова в поданих реченнях.

1. Чи **справді** так було? (*Л. Глібов*). 2. **Справді** вихована людина ніколи не хизується своїми манерами (*В. Сухомлинський*). 3. **Як** радісно, **як** весело на білім світі жити (*Л. Глібов*). 4. Розкажи, як за горою сонечко сідає (*Т. Шевченко*).

Галина визначила, що виділені слова — частки. Чи правильно виконала завдання дівчинка?

Формотворчі частки служать для утворення форм умовного і наказового способів дієслова. Наприклад: 1. *Дивлюся на море широке, глибоке, поплив би на той бік — човна не дають* (*Т. Шевченко*). 2. *Хай* ллються співи голосні (*В. Сосюра*).

357. Спишіть речення, вставляючи пропущені формотворчі частки.

*Би (б),
хай, нехай*

1. Пішов ... я в Україну, пішов ... додому, там ... привітали, зрадлі б старому (*Т. Шевченко*). 2. ... я загину, та ... сяє над людьми сонцем правда і надія (*Леся Українка*). 3. ... шумить єдиним світлим шумом світлий Дніпр (*М. Рильський*). 4. Я хотіла ... людям для підмоги у кожну мить подати голос свій (*В. Ткаченко*).

Словотворчі частки служать для утворення нових слів і виступають як префікси або суфікси. Наприклад: 1. *У наших раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим*. 2. *Без ворогів можна в світі як-небудь прожити* (*З тв. Т. Шевченка*).

358. Спишіть прислів'я, вставляючи пропущені букви. У виділених словах позначте словотворчі частки як префікси або суфікси.

1. **Ніколи** не кажи, що не вмі...ш, а завжди кажи, що навчився. 2. **Деколи** й таке буває, що пал...ця стріляє. 3. **Колись** і на нашій вул...ці буде свято. 4. Краще ..мówчати, ніж **абищо** ..казати. 5. **Як-небудь** зробив, то й дірку від бубл...ка заробив. 6. ..першу **бозна-як** хвалилися, а тоді з сорому крізь землю провалилися. 7. Сова хвалилася, що в неї діти **якнайкращі** в світі (*Нар. творчість*).

359. Спишіть текст, ставлячи розділові знаки при дієприслівникових зворотах. Підкресліть частки. Визначте, до якої групи за значенням вони належать.

Аж за селом на обрії стоїть собі самотнє дерево в хлібах. Його чублять вітри. У грозу б'є блискавка поруч, але ж у дерево не влучає. Навіть трактори оборюють це місце вивертаючи ріллю під новий урожай. Навесні стара яблуня розвивається, шелестить листям радіючи сонцю. І раптом вибухає білим цвітом, неначебто біла хмарка летить над полем. Хіба не диво? Через усе літо яблуня бредє швениціями, що колосяться зелено-бузковою хвилею захоплюючи дерево. Та ось хліба споловіли, налився золотом важкий колос і похилився. Дерево ж стало темно-зеленим. Підійди ближче — а по ньому, неначе ліхтарики, восково-жовті яблучка світять (В. Довжик).

360. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Підкресліть частки.

Дорогие читатели, хотите ли вы поговорить с писателями? Встретиться с ними не так уж трудно. Я могу вам дать точный адрес: библиотека.

Всё самое важное и интересное, о чём могли бы рассказать писатели, вы найдёте в их книгах: узнаете, как живут народы разных стран, узнаете о великих открытиях науки и техники, о звёздах и планетах, о растениях и животных.

Что бы ни делали, чем бы вы ни занимались, вам всегда понадобится умный и верный помощник — книга (С. Маршак).

адрес — *адреса*

открытие — *відкриття*

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

«КОБЗАР» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

361. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тему й головну думку висловлювання.

За традицією ми звемо весь поетичний, віршовий доробок Тараса Шевченка «Кобзарем»; так назвав поет невелику ранню збірку, до якої входило всього вісім творів. Назва «Кобзар» дуже виразно підкреслює одну з основних рис творчості — глибокий її зв'язок із народною творчістю. Тарас Шевченко виріс із народної пісні, мислив по-народному. Коли б йому не випала доля здобути освіту, він би, мабуть, був одним із безіменних творців, які дали світові той чудовий скарб, що зветься — український фольклор.

Ми звемо Тараса Шевченка народним поетом не тому, що він писав у народному стилі, а тому, що всі думки, вся любов його були присвячені народові, боротьбі за його визволення й щастя.

Прекрасно усвідомлював Тарас Шевченко свою роль воістину народного поета, як речника свого народу:

...Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них
Поставлю слово.

Оця свідомість свого покликання, свого права говорити від імені народу, свого обов'язку перед народом властива тільки справжнім поетам-борцям.

Тарас Шевченко був полум'яним українським патріотом. Його заклик «свою Україну любіть» вирвався з самого серця, як найзаповітніше слово.

Багато гірких, сумних, трагічних сторінок у поета, викликаних гірким, сумним, трагічним тогочасним життям. Але ніколи в найтяжчі хвилини не залишала Тараса Шевченка віра в краще майбуття, в те, що «сонце йде і за собою день веде» (За М. Рильським).

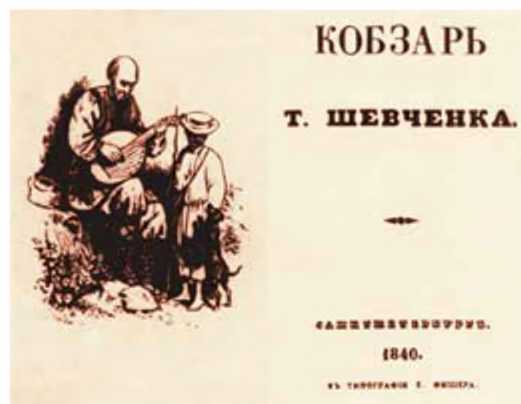
II. Дайте відповіді на запитання.

1. Чому, на вашу думку, Тарас Шевченко назвав збірку поезій «Кобзар»? Що ви знаєте про цих давньоукраїнських співців і музик?

2. Чому Тараса Шевченка називають народним поетом?

3. Як ви розумієте вислів письменника: «Моє життя є частиною життя моєї Батьківщини»?

4. Які поезії з «Кобзаря» ви знаєте напам'ять?

Перше видання «Кобзаря» Тараса Шевченка

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ПЕРЕКАЗ ОПОВІДАННЯ

1. Пригадайте, які ознаки має оповідання.
2. Що таке сюжет? Назвіть елементи сюжету.

362. Розгляньте схему. Підготуйте усну розповідь про елементи сюжету твору.

Сюжет — подія чи система пов'язаних між собою подій, у процесі розвитку яких розкриваються характери персонажів і зміст художнього твору.

Експозиція — та частина твору, де розповідається про час, місце подій, про дійових осіб, взаємини між ними

Зав'язка — перше знайомство з героями, виявлення суперечностей між ними

Розвиток дії — одна або кілька подій, у розгортанні яких виявляються характери дійових осіб, загострюється суперечність

Кульмінація — момент найбільшого загострення суперечностей, у яких найповніше розкриваються характери

Розв'язка — те місце у творі, де суперечності розв'язуються, розвиток дії завершується

363. І. Прочитайте текст. Визначте елементи сюжету оповідання.

ПРИГОДА З КЕНГУРУ

За чагарником паслися й бавилися чотири кенгуру. Ми причаїлися й спостерігали за ними. Тварини влаштували справжній бокс. Кожна намагалася лапою дати стусана іншій. Вони спритно відскакували, ухилялися від ударів і знову нападали.

Найда, вирвавшись із-за чагарника, раптом загавкав і підбіг до кенгуру. Тварини кинулися до втечі, але не панічно, а досить повільно стрибали до річки. Перетнувши її в наймілкішому місці, вони зупинилися, але пес переслідував їх далі. Кенгуру відбігли трохи, але він не давав їм спокою і там. Тоді одна тварина, що бігла позаду, зупинилася і, обернувшись до пса, стала, ніби готова прийняти бій. Найда не вгавав. Спокійна і мовчазна кенгуру раптом зробила один стрибок уперед, і пес опинився в її обіймах, притисну-

тий до грудей. Потім тварина, так само не поспішаючи, обернулася праворуч і пострибала геть, а Найда тільки безпорадно мотав лапами в повітрі й придушено, жалібно скавучав.

— То вже пропав пес, — сказав австралієць, що прийшов на лемент, — живого не випустить: або задушить, або втопить.

Ми з Васильком кинулися щосили бігти вздовж річки в тому напрямку, де нещодавно зникла химерна тварина, що понесла нашого Найду...

Річка поступово повертала праворуч, і нам хотілося випередити зухвалу тварину й наскоком відвоювати Найду. Ми не бачили кенгуру, не чути було й скавучання пса. Ми бігли далі.

З-за дерев побачили страшну картину. Кенгуру, мов людина, стояла у воді і тримала Найду передніми лапами, зануривши у воду, а може, й задньою лапою притиснувши до дна. З води іноді висувався Найдин хвіст та бульбашки спливали на поверхню.

Кенгуру стояла до нас спиною й не сподівалася нападу. Коли ми пішли в наступ, звірина лишила свою жертву, кинулася з води і подалася геть під наші крики й галас.

На поверхні спливла латка мокрої спини ледве живого пса. Василько швидко кинувся в річку, схопив нещасного друга й виніс його на берег.

За кілька хвилин пес почав чхати, й кашляти, й харчати, здригався всім тілом, потім підніс голову. Коли Найда вже став на ноги, Василько взяв його на руки.

— Ну, тепер житиме, — гукнув я Василькові. — Ще й в Україну заберемо, як будемо вертатися! (За Д. Чубом).

II. Розгляньте малюнок на с. 180. Скажіть, якому елементу сюжету він відповідає.

III. Підготуйте докладний усний переказ тексту.

§ 32. Правопис часток

Частки можуть писатися окремо, разом і через дефіс.

1. Частки *би* (*б*), *же* (*ж*), *то*, *ось*, *он* зазвичай пишуться окремо від інших слів: *написав би*, *зроби ж*, *ось як*.

Разом ці частки пишуться у складі сполучників та інших часток: *теж*, *таж*, *ковби*, *немовби*.

2. Разом пишуться частки *де-*, *аби-*, *чим-*, *чи-*, *як-*, *що-*, *-сь*: *деякий*, *абиякий*, *чимшвидше*, *чимало*, *щохвилини*, *якнайшвидше*, *колись*.

3. Через дефіс пишуться частки *казна-*, *хтозна-*, *бозна-*, *будь-*, *небудь-*, *бо-*, *но-*, *-от*, *-таки*: *казна-як*, *хтозна-коли*, *бозна-який*, *будь-що*, *як-небудь*, *скажи-бо*, *допоможи-но*, *як-от*, *якби-то*, *подумай-таки*.

4. Окремо пишуться частки, якщо між ними й словами, яких вони стосуються, стоїть інше слово: *аби до чого*, *де з ким*, *хтозна й що*.

Орфограма *Написання часток окремо, разом і через дефіс*

364. Прочитайте речення. Обґрунтуйте написання часток окремо, разом і через дефіс.

1. Як сіячі радіють — тільки-но на землі з'явиться день весняний із пахоцями ріллі (М. Стельмах). 2. «Не грайся хлібом, то ж бо гріх!» — іще до немовляти, щасливий стримуючи сміх, бувало, скаже мати (М. Рильський). 3. І все-таки до тебе думка лине (Лесь Українка). 4. Без людської праці вся земля від краю і до краю заросла б бур'янами (О. Довженко). 5. Цей дріт приносить телеграми хтозна з якої даліни (М. Рильський). 6. Коли-небудь і про нас згадають (Т. Шевченко). 7. Все так же над озером мріє калина, де юність моя протекла (В. Сосюра).

365. Попрацюйте в парах. I. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Хотів(би) я знати, про що той струмок у мріях своїх шумить між травою. 2. Ви чули(ж)бо: так липа шелестить (З тв. П. Тичини). 3. Про що(сь) шепоче нам дорога, нехай курна, (за)те пряма (В. Малишко). 4. Сонце тільки(но) сіло за лісовими хащами (М. Коцюбинський). 5. Не так(то) робиться все хутко, як швидко оком змігнеш (І. Котляревський). 6. Гора немов(би)то застигла в німому стрибку і святково сяяла над світом вічними снігами (В. Довжик). 7. Отак(то), друже мій, живи, то(й) весело на світі буде (Т. Шевченко). 8. Якби(то) правдонька щербата не була, то, може, й справді б так жила (Л. Глібов).

II. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

366. I. Спишіть вірш Максима Рильського, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

(Що)дня в подвір'я наше заліта
Упертий дят..л. Сяде (ж) на колоді —
І стук та(й) стук, що й пер..слухать годі.
Мурко вже закрадався до хвоста
І сак, і так, неначе(б) справжній злодій, —
Та де там! Раз — і знявся, й пол..тів,
Н..ряючи під снігом с..нюватим...
Ех, Мурку, Мурку! Ще(б) чого схотів!
Ад(же) не кожне род..ться кр..латим!

М. Рильський

II. Поясніть, як ви розумієте вислів *крилата людина*.

Частка *таки* пишеться окремо, якщо стоїть перед словом, якого стосується, наприклад: *Це був таки великий чоловік (Леся Українка)*.

367. Складіть і запишіть два речення з часткою *таки*, щоб вона писалася через дефіс й окремо.

368. Хто швидше? Запишіть подані сполучення слів із частками у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

(Де)що переві́р, коли(небу́дь) розпові́м, хтозна(й)кого не клич, розкажи(бо) про своє місто, казна(про)яку приваду, не(аби)які фахівці, швидше(ж)бо відріж, (що)найшляхетніший рід, тільки(но) відповів, весна неначе(б) сон, де(про)що згадали, (будь)яка допомога, (бозна)який стогін, (чим)швидше прийшла, все(ж)таки це не туман, якби(то) порадила, бозна(в)які хащі.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться початок вислову П. Грабовського: «... *це милішою стає*».

369. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Як(би)то посіяв вчасно, то й вродило(б) рясно. 2. (Будь)яка робота легка, коли її робити з охотою. 3. Що(б) зерна було доволі, зустрічай сонце в полі. 4. «Якось(то) воно буде!» — сказала миша в котячих зубах. 5. Ледачий хотів(би) все мати, та нічого не робити. 6. Справжній майстер не вміє робити (аби)як (*Нар. творчість*).

370. Запишіть фразеологізми у стовпчик, розкриваючи дужки. Доберіть до них із довідки синоніми.

Неначе(б) камінь з душі спав, немов(би) Пилип із конопель, мов(би) полуда з очей спала, неначе(б)то корова язиком злизала, (чи)мало води сплигло.

Д о в і д к а: недоречно або невчасно зробити, заспокоїти, нарешті правильно зрозуміти, дуже давно, безслідно зникнути.

371. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Возвращаясь с охоты, я шёл по аллеям сада, а собака бежала впереди меня. Вдруг она уменьшила шаги и начала красться, как бы зачуяв перед собой дичь. Впереди сидел молодой воробей. Он упал из гнезда, потому что ветер сильно качал берёзу. Собака медленно приближалась к птенцу. Ещё мгновение — и он бы оказался в пасти. Вдруг старый воробей камнем упал возле птенца. Собака в недоумении отпрыгнула. Каким же громадным чудовищем должен был казаться пёс этому воробью. И всё-таки он не мог усидеть на своей безопасной ветке!..

Я зашагал дальше по саду и всё думал о неодолимой силе любви... Только любовью держится и движется жизнь (*За І. Тургенєвим*).

охота — *полювання*
шаг — *крок*
дичь — *дичина*
пасть — *паща*

грома́дный — *велетє́нський*
недоуме́ние — *тут: здивува́ння*
чудовище — *чудови́сько*
неодоли́мый — *нездолáнний*

372. Запишіть подані сполучення слів із частками у три стовпчики: а) ті, що пишуться окремо; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться разом.

Слухай(но), (аби)куди не йди, то(ж) будь уважний, зробив (аби)як, озвався тільки(що), тим(то) й ба, (що)дня тут буваю, схаменувся(таки), хтозна(з)ким, утікав (чим)швидше, (чи)мало часу, коли(небудь) буде, усе мов(би) добре, уміє (будь)що робити, тихо все(ж)таки, тьохнуло неначе(б)то, сміх (таки)корисний.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться продовження вислову Т. Шевченка: «На те й лихо, щоб ...».

§ 33. Не і ні з різними частинами мови

Правила написання *не* з різними частинами мови можна поділити на три групи:

- 1) з іменниками, прикметниками, прислівниками;
- 2) з дієсловами і дієприслівниками;
- 3) з дієприкметниками.

З іменниками, прикметниками, прислівниками *не* пишеться разом:

1) якщо слово не вживається без *не*, наприклад: 1. *Наперед невода риби не лови.* 2. *Нездарному танцюристу музика заважає.* 3. *Хто невтомно працює, той ніколи не сумує (Нар. творчість);*

2) якщо іменник, прикметник або прислівник із *не* можна замінити синонімом, наприклад: 1. *Неправдою (брехнею) світ пройдеши, та назад не вернешся.* 2. *Недобрий (злий) сусід — велике лихо.* 3. *У роботі час спливає непомітно (швидко) (Нар. творчість).*

З іменниками, прикметниками, прислівниками *не* пишеться окремо:

1) якщо є протиставлення сполучниками *а, але*, наприклад: 1. *Не сокира теше, а чоловік.* 2. *Краще навчить не старий, а бувалий.* 3. *Кожар пищить не голосно, а тихо; та все ж спати не дає (Нар. творчість);*

2) якщо іменник, прикметник або прислівник виступає присудком: 1. *Кінь свині не товариш.* 2. *Дружній череді і вовк не страшний.* 3. *У Петрівку й у погребі не холодно (Нар. творчість).*

Орфограма *Не* з іменниками, прикметниками, прислівниками

373. Прочитайте прислів'я. Обґрунтуйте написання *не* з іменниками, прикметниками, прислівниками.

1. Не краса красить, а розум. 2. На тобі, небоже, що мені не гоже. 3. Козакові в бою не страшно. 4. І золота клітка для пташки — неволя. 5. Хто невчасно сіно косить, той у стріхи їжі просить. 6. Вмить нічого не буває, все нелегкої праці чекає. 7. Після обіду ложка не потрібна (Нар. творчість).

374. **Попрацюйте самостійно.** Спишіть речення, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви.

1. Зважусь у ліс по тропі (не)ш...рокій тихо, як в білий собор, увійти (М. Бажан). 2. Хто визволяє сам, той буде вільний, хто визволить когось — в (не)волю візьме (Лесь Українка). 3. (Не)вес...ло на світі жить, коли нема кого любить (Т. Шевченко). 4. А ти б, М...телику, не

дуже-то гордився, бо ти (не)давно сам з гус..ниці вродився (*Л. Глібов*). 5. Поет люб..ть слово, але він (не)слуга слова, він його господар (*М. Рильський*). 6. Кому власна Батьківщина з малих літ (не)дорога, той (не)шевна є людина (*П. Грабовський*). 7. Ми (не)легко жили, часом хліба не мали, та пр..світлі хвилини і нам випадали (*М. Лусів*).

375. **Попрацюйте в парах.** Прочитайте фразеологізми, добираючи з довідки потрібні синоніми. Запишіть їх парами, розкриваючи дужки.

(Не)вартий дірки від бублика, канути в (не)буття, як риба в (не)воді, один від одного (не)далеко втекли, бачити (не)мало світу, переливати з порожнього в (не)повне, усякими правдами й (не)правдами, (не)сповна розуму.

Д о в і д к а: як пташка в клітці, одним миром мазані, бувати в бувальцях, товкти воду в ступі, будь-якою ціною, немає клепки в голові, не варта справа заходу, загубитися в історії.

Не з дієсловами і дієприслівниками зазвичай пишеться окремо, наприклад: 1. *Глибока вода не каламутиться.* 2. *Не почавши, думай, а почавши, роби* (*Нар. творчість*).

Не з дієсловами і дієприслівниками пишеться разом:

1) якщо слово не вживається без *не*, наприклад: *Нехтуючи здоров'ям, нехтуєш життям* (*Нар. творчість*);

2) якщо слово має префікс *недо-* і виражає неповноту дії, наприклад: *Як кажи: «Дай!»*, то *недочуває* (погано чує), а кажи: *«На!»* — гарно чує. Але: *Хто занадто в дрібниці вдається, головного може не добачити* (не побачити зовсім) (*Нар. творчість*);

З чотирма дієслівними формами *не* може писатися разом або окремо залежно від їхнього значення:

<i>непокоїтися</i> (хвилюватися)	—	<i>не покоїтися</i> (не спочивати)
<i>нездужати</i> (хворіти)	—	<i>не здужати</i> (не змогти)
<i>неславити</i> (ганьбити)	—	<i>не славити</i> (не прославляти)
<i>нестяжитися</i>		<i>не стяжитися</i>
(втратити самовладання)	—	(не прийти до тями)

Орфограма *Не* з дієсловами і дієприслівниками

376. Прочитайте прислів'я і приказки. Поясніть правопис *не* з дієсловами.

1. Хто робить багато справ нараз, не зробить жодної гаразд.
2. Сонливого не добудинися, ледачого не докличешся. 3. Не здужає третього хліба з'їсти. 4. Так нездужає, що й ведмеда за вухо втримав би. 5. Відний, хоч і ночей недосипає, все одно хліба недоїдає.
6. Як не дочує, то вигідає. 7. Неславлячи своїх дітей, батьки ганьблять самих себе. 8. Не подумавши, і кілочка не заточиш (*Нар. творчість*).

377. Попрацюйте самостійно. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Вітри співають, граючи, гудуть на всі лади, човен пливе світ за очі, (не)знаючи й куди (О. Іваненко). 2. (Не)покоїлось зелене море. Утікали хвилі від вітру, котились (не)перестаючи (Б. Грінченко). 3. Бідна вдова тужить та (не)здужає, а оце вже другий день, як зовсім злягла (М. Коцюбинський). 4. Я, на жаль, тоді (не)дослухався до батьківських порад (С. Васильченко). 5. Час (не)стояв; сонце підпалвало вище й вище, (не)гріло вже, а почало допікати (Панас Мирний). 6. Дощ (не)вщухав цілий день (Ю. Збанацький). 7. До кінця (не)дослухавши, (не)перебивай співрозмовника (В. Сухомлинський).

378. Запишіть дієслова у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* окремо; б) ті, що пишуться з *не* разом.

(Не)навидіти, (не)ховаючись, (не)торкнувся, (не)обмежуючи, (не)хтують, (не)перевантажую, (не)обговорювали, (не)кличте, (не)волити, (не)любиш, (не)зчути, (не)вплодували, (не)дізнавшись, (не)цікавляться, (не)іде, (не)мовчатиму, (не)уникає, (не)рвувати, (не)домовляється, (не)радійте, (не)обстеживши.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв записаних дієслів, що пишуться з *не* окремо, складеться початок прислів'я: «... ступає, той у болоті не скупається».

Дієслово *не має*, що пишеться окремо, слід відрізнити від заперечного слова *немає*, що пишеться разом.

Заперечне слово *немає* можна замінити словом *нема*, наприклад: 1. *Немає (нема) диму без вогню.* 2. *Хто розуму не має, тому його і коваль не скусє (Нар. творчість).*

379. Спишіть прислів'я і приказки, розкриваючи дужки.

1. (Не)має бджоли без жала, а троянди без колючок. 2. Без догляду (не)має ладу. 3. Той, хто нічого не робить, ніколи (не)має часу. 4. Добре тому жити, хто (не)має, за чим тужити (Нар. творчість). 5. Він (не)мудрий, тільки розуму (не)має. 6. За (не)розумною головою (не)має і ногам спокою (Нар. творчість).

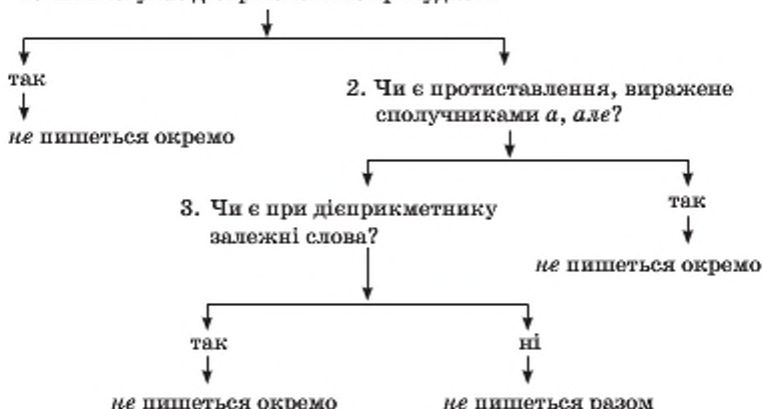
380. Прочитайте прислів'я і приказки. Поясніть правопис *не* з дієприкметниками.

1. Нескорений дух до перемоги кличе. 2. Живи не позиченим розумом, а власним. 3. Зерно, не посяєне вчасно, не зійде рясно. 4. У поганій хазайки хліб не допечений і тісто на воротах (Нар. творчість).

381. Користуючись алгоритмом, запишіть подані сполучення слів у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* разом; б) ті, що пишуться з *не* окремо.

Написання не з дієприкметниками

1. Чи виступає дієприкметник присудком?

(Не)забутий дивний сон; ще (не)дочитаний роман; сорочка (не) випрасувана; (не)засіяне поле; (не)скошений овес; (не)осіяний сонцем степ; (не)закінчені цікаві дослід; (не)загашене нами вогнище; (не)куплена; а подарована річ; (не)достиглий плід; іграшки (не) складені; (не)вивчені уроки.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться закінчення вислову: «Хочеш їсти калачі — ...».

382. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. Спишіть, розкриваючи дужки, вставляючи, де треба, пропущені букви.

Ще в (не)запам'ятні часи на Поділлі, у тихій і зат..шній долині, (не)подалік якої било кр..шталеве джерело, осіли люди. Жили вони мирно і щасливо, аж поки на рідний край (не)напали (не)зчисл..і монголо-татарські орди. (Не)раз налітали люті (не)друзі, але щоразу (не)змінно підіймалося село з руїн.

Одного разу (не)сподіван..о наскочили ординці, ..палили село, пов..ли всіх людей у (не)волю. Нікому вже було відбудовувати. І тоді сталося диво. На поп..лищі вирости (не)зв..чайні рослини, які (не)боялися вогню, бо самі ..палахували полум'ям і залишалися цілісінькими. Де вони взялися? Це ніким (не)розгадана таємниця. Здавалося, в них уселився дух (не)поборного народу, що його ніякі вороги (не)могли зламати.

Цю рослину й донині називають (не)опалимою купиною (*Нар. творчість*).

Частка *ні* пишеться разом, якщо вона виступає префіксом у займенниках і прислівниках, наприклад: *нічий, ніякий, ніколи, нітрохи*.

Окремо частка *ні* пишеться, якщо вона відокремлена від займенника прийменником, наприклад: *ні про що, ні до яких*.

Орфограма *Ні* з займенниками і прислівниками

- 383.** Спийшіть речення, розкриваючи дужки. Усно обґрунтуйте написання *ні* з займенниками і прислівниками.

1. Ростуть густі куці, (ні)ким (не)сіяні, (не)леліані (*І. Цюпа*).
 2. (Ні)чого Ольвія не любить так, як степ (*В. Чежерис*). 3. Щоб жити — ні(в)кого права не питаюся (*П. Тичина*). 4. Можеш втекти від усього світу, та від себе (ні)куди не втечеш (*О. Гончар*). 5. Ні(в) яких краях на чужині не чув я смутніших пісень (*В. Юхимович*).
 6. Людина, що зневажливо ставиться до рідної історії, (ні)трохи не заслуговує на повагу (*О. Довженко*).

- 384.** Перекладіть речення українською мовою і запишіть.

1. Семья, дающая человеку ни с чем не сравнимое сознание защищённости, прочности и духовного комфорта, — это папа и мама. Замены им, как бы мы себя не утешали и не уговаривали, увя, не будет никогда (*І. Овчинникова*). 2. Верно говорят, что где бы ни жил человек, сколько бы ни проходило лет, а отчий дом — один, и всегда он в памяти (*Ж. Азарова*). 3. Ничего нет в мире милее для меня, чем мой народ, его судьба, чем волшебный язык и природа родного края (*К. Паустовський*).

сознаніе — тут: усвідблення
пробчностъ — міцність
уговаривать — умовляти

увя́ — на жаль
отчий — ба́тьківський
судьба́ — доля

- 385.** Спийшіть речення, розкриваючи дужки. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

1. Затоплю (не)долю дрібними сльозами, затопчу (не)волю босими ногами. 2. (Ні)де (не)весело мені, та, мабуть, весело й (не)буде. 3. (Не)гріє сонце на чужині, а вдома надто вже пекло. Мені (не)весело було й на нашій славній Україні. 4. (Не)має гірше, як в (не)волі про воллю згадувать. 5. То (не)вітер, то (не)буйний, що дуба ламає. 6. (Не)здужає Катерина, ледве-ледве дише. 7. А серце жде чогось. Болить, і плаче, і (не)спить, мов (не)годована дитина (*З тв. Т. Шевченка*).

РОЗБІР ЧАСТКИ ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Граматичні ознаки: а) розряд за значенням — модальні, формотворчі чи словотворчі; б) група за значенням модальних часток.

Слово — то дивовижний витвір дюдини. Без нього не було б ні письменності, ні літератури, ні пісні (І. Цюпа).

Зразок усного розбору

То — частка, модальна, вказівна.

Не — частка, модальна, заперечна.

Б — частка, формотворча, служить для утворення наказового способу дієслова.

Зразок письмового розбору

То — частка, модальна, вказівна.

Не — частка, модальна, заперечна.

Б — частка, формотворча.

- 386.** I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Виконайте розбір виділених часток як частини мови.

Добре слово — це в...лика сила. Воно надовго западає в пам'ять. Іноді все життя нос...мо ми його в своєму серці. Мабуть, і ви пам'ята...те слова похвальні, слова підбадьорючі, сказані кимось. Та чи багато ваших друзів, бл...зьких вам людей зб...рігають у пам'яті слова, сказані вами? Отже, коли ви раді...те за когось із ровесників, хто досяг успіхів на терені спорту чи в навчанні, скажіть про це. Ваше слово буде пр...емне, адже, якби вам його сказали, ви б вельми зраділи. І особливо знайдіть тепле слово для людини, яка зазнала невдачі. Тут таке слово особливо потрібне (*О. Горбовський*).

II. Складіть невеликий усний роздум «Від ласкавих слів затихає гнів».

- 387.** I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виконайте розбір трьох часток як частини мови (на вибір).

А весна в Києве починалась с разлива Днепра. Стоило только выйти из города на Владимирскую горку, тотчас перед глазами распахивалось голубоватое море.

Наступало время цветения киевских садов. Как же прекрасен был город тогда! Я знал каждый уголок огромного Ботанического

сада с его оврагами, прудом, густой тенью столетних липовых аллей.

Но больше всего я любил Мариинский парк. Он нависал над Днепром. Стены лиловой и белой сирени звенели и качались от множества пчёл. Посреди же лужаек били фонтаны.

Город был так хорош весной, что я не понимал, для чего по воскресеньям нужно ехать в дачные места (За К. Паустовським).

разлів — *північ*
то́тчас — *одра́зу ж*
овра́г — *яр*

лило́вый — *ліло́вий*
сире́нь — *бузюк*
по воскресеньям — *щонеділі*

Київ. Видубицький монастир

II. Складіть 4–5 речень за фотоілюстрацією, вживаючи заперечні, питальні, окличні та підсилювально-видільні частки.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка частина мови називається часткою?
2. На які розряди за значенням поділяються частки?
3. На що вказують модальні частки? На які групи за значенням вони поділяються? Наведіть приклади.

4. Розкажіть про формотворчі частки. Які форми вони творять?

5. Наведіть приклади словотворчих часток.

6. Розв'яжіть мовну задачу. Якими частинами мови є виділені слова?

1. О, якби-то я міг повернути неповторну юність мою! 2. Моя любов — то пісні дужі крила в росі світань над шумами дібров...

3. То тут, то там волошки розцвітали (З тв. В. Сосюри). 4. Ні долі, ні волі у мене нема, залилася тільки надія одна (Леся Українка).

5. Не докорю ніколи і нікому (В. Симоенко). 6. Ні, не марно я жив, — я боровся, шукав ідеали (М. Вороний).

7. Запишіть подані сполучення слів з частками у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться окремо; в) ті, що пишуться через дефіс.

Авже(ж) розповів, не вийшов(же)таки в сад, кинув (будь)як, (чим)раз краще, який(небудь) звір, (будь)яка допомога, ніким (не) пофарбований паркан, (хтозна)куди поніс, бозна(про)яке завдання, (де)який запас, не розмовляй хтозна(з)ким, якби(то) приїхав син, (що)дня лагодив тин, не(аби)яка принада, тільки(но) оголосила, хоч(би) раз розповіли.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться прислів'я.

8. Розкажіть про написання *не* із різними частинами мови. Правила ілюструйте прикладами.

9. Запишіть подані сполучення слів з частками у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* разом; б) ті, що пишуться з *не* окремо.

(Не)великий водоспад, (не)підготовлений ще виступ, (не)здужає сказати й слова, (не)покоюсь про тебе; (не)сумний, а веселий погляд, (не)добудований високий поріг, (не)одмінно переві́р, спитав (не)голосно, сорочка (не)вишита, (не)полагоджений віз, (не)склавши в кошицю, стережись (не)правди, ніколи (не)бачений політ, нікому (не)зашкодить.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться початок вислову П. Тичини: «... — там райдуги встають».

10. Складіть речення з дієсловом *не має* та із заперечним словом *немає*.

11. Сформулюйте орфограму «*Ні в займенниках і прислівниках*».

12. Виконайте розбір часток як частини мови.

1. Лише краса людей навчає жить (Д. Павличко). 2. Хіба в світі є хто крилатіший за людину? (О. Гончар). 3. Нехай не ятять прикроці душі, нехай квітує щирість поміж нами! (М. Луків). 4. Музика — це мова почуттів (В. Сухомлинський).

§ 34. Вигук як частина мови. Правопис вигуків

388. Прочитайте вірш Дмитра Білоуса. Скажіть, які почуття виражають виділені слова.

ВИГУК

Виражає сумне і веселе —
 Знають літні й дівчора.
 Є, наприклад, і *гвалт*, і *лезе*,
Геть, гай-гай, і *агов, ура*.
 І хіба ж таки не цікаво,
 Що є *хай йому грець* і *браво*,
 Й ще частіше і *ах*, і *ох* —
 Вияв захвату і тривоги.

Д. Білоус

Вигук (рос. междометие) — це особлива частина мови, яка виражає почуття, волевиявлення мовця, але не називає їх. Наприклад: 1. *Ох, чого жоя зривьнка плаче*. 2. *Цить! Хай говорить серце* (З *тв. Лесі Українки*).

Вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови, тому що не називають предметів, ознак, дій, не відмінюються і не служать для зв'язку слів у реченні. Вигуки не пов'язуються з іншими словами в реченні.

389. Підготуйте усну розповідь про групи вигуків за значенням, використовуючи таблицю.

Групи вигуків за значенням	Що виражають вигуки	Приклади
Емоційні	Почуття, переживання, настрої людини	<i>О, ой, ах, ай, ух, леле, тьху, цур, ова, от тобі й маєш, слава Богу</i>
Спонукальні	Наказ, спонування до дії, привернення уваги	<i>Агов, гей, геть, годі, геть, киць-киць, тпру, вйо</i>
Етикету	Привітання, прощання, подяку, побажання	<i>Добрий день, привіт, до побачення, бувай, дякую, будь ласка, про́шу</i>
Звуконаслідувальні слова	Звуки природи, тварин, машин	<i>Ку-ку, кукуріку, дзень-дзень, бах</i>

390. I. Прочитайте текст мовчки, підготуйте докладний усний переказ.

Вигуки передають почуття, переживання й найсильніше бажання. Тому й не дивно, що деякі з них складаються всього з одного звука: *а! е! і! о! у!* Це маленькі-маленькі слівця. Далі йде чимала група вигуків, у яких поєднується голосний і приголосний звуки: *ай! ам! ах! ба! га! ге! го! ей! ем! ех! но! ну! ов! ой! ох! уф! ха! хе! хо!* Трапляється, що до складу вигуків входять тільки приголосні звуки: *брр! гж! хм!* Вони можуть складатися з трьох і більше голосних і приголосних: *ага! ану! гей! люлі! нужо! ова! ого! тпру!*

Вигуки ніколи не бувають у спокої: вигукують, радіють, захоплюються, дивуються, жахаються, бояться, зітхають, журяться, сумують, сердяться, тужать, співчують, докоряють, обурюються, глузують, стогнуть, велять, наказують, спонукають. І багато інших почуттів виражають ці слова.

Чи не здалося вам дивним, що після вигуків стоїть знак оклику? А дивного тут нічого немає. Саме знак оклику відмежовує вигуки від інших слів (*Г. Вихованець*).

II. Із другого абзацу випишіть дієслова-синоніми.

391. **Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Визначте групи вигуків за значенням.

1. Гей! Чиї це володін..я, хто фортеці тут завів? 2. Довше ч..решня т..рпіть не змогла, глянула, бризнувши білими квітами: о, це в..сна вже пр..йшла. 3. Геть, розб..шако, в далекі ст..пи! 4. Спи, д..тиночко кохана, баю, люлі, бай, а ти, місяцю, до рана в колисонуку сай! 5. «Ках-ках-ках!» — кот..ться гаєм луна. 6. Прощавай, мій краю, земл..нько свята! 7. Ах, здається, по степу я розгубив свої думки (*З тв. Олександра Олеса*).

392. Прочитайте речення. Скажіть, які почуття виражає вигук *ой* у кожному реченні.

1. Не встигла мати привітати гостей, ані сльози зронити, озвати-ся жалібно: «Ой, синочки мої...», як герої вже зникли в голубій імлі, — тільки їх і бачили (*О. Довженко*). 2. «Ой...» — тихо стогнав Остап. 3. «Ой, лишенько! Як той бідний Василько прибі'ється додому в таку негоду!» — скрикнула Олена (*З тв. М. Коцюбинського*). 4. Ой, гляди, не ошукайся ти! 5. Ой, як іще довго чекати (*Остап Вишня*).

393. **Попрацюйте в парах.** Складіть і запишіть речення із вигуком *ай*, який виражав би: а) радість, захоплення; б) здивування; в) обурення, незадоволення; г) співчуття.

Вигуки, що передають повторювані або протяжні звуки, пишуться через дефіс, наприклад: *ох-ох-ох, киць-киць, ня-а-ав*.

Також через дефіс пишуться вигуки: *йй-богу, йй-право*.

Окремо пишуться вигуки: *будь ласка, до побачення, на добраніч*.

Орфограма *Написання вигуків через дефіс і окремо*

394. Попрацюйте самостійно. Спійшіть речення, знімаючи ризик.

1. Гей, ну/мо, хлопці, враз, гей, ну/мо на приказ! 2. Ой гиля/гиля, гусоньки, на став! (*Нар. творчість*). 3. А я у гай ходила по квітку ось яку, а там дерева люлі і все отак зозул: ку/ку! (*П. Тичина*). 4. Доц сміється, мов залізом давонить: «Га/га! Га/га!» (*Д. Павличко*). 5. На/добраніч, зелена діброво! Вже скотилося сонце за гору! (*Олександр Олесь*). 6. Йй/богу, сом був велетенський, завбільшки з дерево (*Остан Вишня*).

Вигуки у вимові виділяються паузами, а на письмі — комами або знаком оклику, наприклад: 1. *Ах, скільки радості, коли ти любиш землю (П. Тичина)*. 2. *Годі! Не буде цього! (С. Гуцало)*.

Пунктограма *Кома, знак оклику при вигуках*

Слід розрізняти вигуки *о, ой* та однозвучні підсилювальні частки.

Після вигуків робиться відповідна пауза, на письмі вони виділяються комами. Після часток немає паузи, розділовими знаками вони не відокремлюються.

Вигуки	Підсилювальні частки
1. <i>О, які були великі зорі (М. Рильський).</i>	1. <i>О рідне слово! Хто без тебе я? (Д. Павличко).</i>
2. <i>Ой, я чогось боюсь. Кажуть, у лісі вовки з'явилися (І. Франко).</i>	2. <i>Ой легіли лебедоньки через темний бір, поронили біле пір'я та й на батьків двір (М. Рильський).</i>

395. Попрацюйте самостійно. Спійшіть речення, знімаючи ризик, ставлячи розділові знаки.

1. «О/ох — важко зітхнув Остап, — обридло мені вже по цих краях горювати». 2. Ой ні! Життя що стерниста нива: не пройдеши, ноги не вколочши. 3. «Е-е щось дуже рано прокинулося сонце, — каже дід Улас, дивлячись на небо, — коли б дощу не було». 4. Ага/га/а тепер я знаю, що далі буде! 5. «Проходьте будь ласка до хати, гості любі!» — припрошувала мати. 6. О вітре, легкокрилий брате, повій на степи безкраї та довгі. 7. О коли б ця ніч швидше промину-

ла. 8. «Ха/ха/ха Ха/ха/а/а» — зарепетувала сова, й гучна луна того скаженого репету по всьому лісі роздалась (З тв. Панаса Мирного).

396. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Підготуйте докладний письмовий переказ. Уважно розгляньте малюнок до тексту, на його основі доповніть переказ художніми деталями. У тексті переказу підкресліть вигук, визначте їхні групи за значенням.

Десятилітній Санько сів на сумирну Оську, вдарив п'ятами кобилу, і наче вітер підхопив його, виніс за ворота. Позаду хвацько вистукував копитами Стриж, молодий жеребчик. Хлопець мріяв уже про те, як прискочить до яру, а там — хлопці, курінь, печена картопля.

Коли вулиця широко розступилася, вбираючи в себе молоду повідь житнього лану, Санько притишив коней, щоб не толчили хліба.

Фрр! — здригнувся раптом Стриж, став наче вкопаний, нашорошив вуха. Оська теж зупинилася, злякано мотнула головою. «Ой, що це з ними?» — у Санька спітніли долоні. «Н-но! Поїхали», — хлопець торкнув повідок, коні боком-боком у жито та й стали.

Ш-ш-ш! — гойднулися колоски, щось кудлате посунулося в яру. Може, то вовки?

«Вітер... Йй-богу, вітер! — вигукнув хлопець. — Які ж вовки в посівах?» Стриж неспокійно пряде вухами. «Ач, страхополох, куца злякався!» — вирішив Санько.

Фу-фу-фу! — щось сердито захукало і клубком покотилося в ривчак. Сіре, настовбурчене, воно підтюпцем наближалося до коней. Оська і Стриж відступали, стріпували гривами і били копитами землю.

Угу-у-у! — тюгикнуло над левадою. Це до німоти налякало хлопця. Несподівано страховисько почало віддалятися. «Ба, ба! Відступає!» — вигукнув хлопець, злетів з коня, одним стрибком наздогнав втікача. Воно, кругле й колочче, хрюкнуло, перекинулося й затихло.

«Іжак! — захлинувся Санько відчайдушним криком. — Хай тобі грець!» Хлопець ошаліло затацював навкруг Іжака, що смирно лежав на спині. Понуривши голови, Оська й Стриж здивовано розглядали маленьку сіру тварюку: «Фрр! Оце такий шмаркач?! Так налякав поважних коней! Ай-я-яй, де були ваші очі?» (В. Влизнець).

397. Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

ЛЕСНОЙ ОРКЕСТР

На утренних и вечерних зорях не только птицы — все лесные жители поют и играют, кто на чём и как умеет. Тут услышишь и звонкие голоса, и скрипку, и барабан, и флейту, и лай, и кашель, и вой, и писк, и уханье, и жужжанье, и урчанье, и кваканье.

Звонкими, чистыми голосами поют зяблики, соловьи, певчие дрозды. Скрипят жуки и кузнечики. «Тук-тук-тук!» — барабанят дятлы. «Вить-вить-вить!» — свистят флейтой иволги.

«Гав-гав-гав!» — лают лисицы. Им подражают и белые куропатки. «Ках-ках-ках!» — иногда услышишь в чаще. Это косуля. Она сразу же умолкает, когда слышит, как подаёт свой голос волк: «У-у-у!»

«Ух-ух-ух!» — это уже филин. Над цветами жужжат шмели и пчёлы. В болоте урчат и квакают лягушки.

Никто не смущается, если у него нет голоса. Каждый выбирает песню на свой вкус (За В. Бланк).

лай — гавкання
вой — виття
писк — пицання
скрипять — тут: сюрчати
кузнечик — кобчик

иволга — іволга
лаять — тут: брехати
чаща — гуцвіна
філін — пугач
смущаться — бентєжитися

РОЗБІР ВИГУКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Група за значенням.

Гей, рум'яні мої небокраї, ви, міста гомінливі кругом, по країні весна пролітає і шугить журавлиним крилом (В. Сосюра).

Зразок усного розбору

Гей — вигук, спонукальний, уживається для привернення уваги.

Зразок письмового розбору

Гей — вигук, спонукальн.

- 398.** Спишіть речення, розкриваючи дужки. Виконайте розбір вигуків як частини мови.

1. «Здоровеньки були, пастушки!» — усміхнувшись, гукнув подорожній і до гурту спустивсь на(в)прошки у байрак, верболозом порослий (В. Скоморовський). 2. Хлюп та хлюп! Кльок та кльок! — отакий(то) наш струмок (Г. Храпач). 3. О, це фонтани гуркотливі заіскрились в гушині, це їхні звабні, звучні співи (з)дала почулися мені (С. Фомін). 4. (В)раз чуем крізь шибочку сизу: «Агов, назбирайте(но) хмизу!» (Л. Первомайський). 5. Йдуть качатка (по)одинці, уклоняються Яринці: «Добрий ранок, добрий ранок! Що сьогодні на сніданок?» (О. Журлива).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка частина мови називається вигуком?
2. Чому вигуки не належать ні до самостійних, ні до службових частин мови?
3. Назвіть групи вигуків за значенням. Складіть речення з вигуками кожної групи за значенням.
4. Сформулюйте орфограму «Написання вигуків через дефіс і окремо».
5. Спишіть, знімаючи ризик.
 1. І грім, йй/богу, відступив за гору (М. Рильський).
 2. «Ох/ох/ох!» — застогнала Кайдашиха, укриваючись рядом (І. Нечуй-Левицький).
 3. Ану/те, заграйте що-небудь (Панас Мирний).
 4. Так ото зібралися та й кажете дружині й дітям: «До/побачення,

вирушаю на лося!» (*Остан Вишня*). 5. «Васильку, го/ов! А йди-но сюди!» — гукнув із подвір'я батько (*М. Коцюбинський*).

6. Запишіть спочатку речення із підсилювальними частками, а потім речення із вигуками. Поставте потрібні розділові знаки.

1. О який я щасливий! Як тяжко мені було без вас! (*О. Довженко*).
2. О скорбна осінь! Я з тобою до болю посумнів! (*Д. Загул*).
3. Ой не дивуйтеся, люди! Страх такий! (*К. Тищенко*).
4. Ой жоржино, моя жоржино! Доки тобі в полі стояти? (*М. Віграновський*).

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

ТВІР-ОПОВІДАННЯ ЗА ПОДАНИМ СЮЖЕТОМ

1. Які ознаки має оповідання?
2. Що таке сюжет? У якій послідовності розміщені елементи сюжету?

Зазвичай виклад в оповіданні йде за хронологією подій. Однак розпочати розповідь можна з кульмінації, а потім пояснити, з чого починалися і як розвивалися події.

- 399.** І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Поміркуйте, чи можна назвати подане висловлювання оповіданням.

Одного разу, повертаючись із походу, князь Олег зустрів ворожбитів, які радо привітали його.

— Від чого я помру? — запитав провидців князь.

— Княже, приймеш смерть ти від коня свого, — сказав йому один ворожбит.

Олег подумав і, гірко всміхнувшись, сказав:

— Ніколи я більше не сяду на цього коня й більше не побачу його! — Він попрощався з вірним бойовим побратимом, звелів забрати його і добре доглядати.

Минав час. Князь Олег був у далеких походах. Тільки через чотири роки повернувся до Києва. Згадав він про сумне пророцтво волхвів.

— Де ж мій кінь, якого я поставив годувати і доглядати? — запитав князь Олег у старшого конюха.

— Уже два літа, як помер, — сумно відказав той.

— Неправду кажуть волхви! — злісно крикнув князь. — Кінь помер, а я живий! Хочу бачити кістки його!

Звелів Олег осідлати коня й зі своїм почтом рушив за місто. Серед зеленої трави побачив князь кості вірного побратима, що не раз допомагав йому в бою.

В. Васнецов. Зустріч Олега з волхвом

— Чи не від цього черепа прийняти смерть мені? — глузливо спитав князь, наступивши на череп. Несподівано звідти виповзла змія і вкусила Олега.

Від того розхворівся князь і невдовзі помер. Оплакували його всі люди плачем великим. Поховали Олега в Києві на горі, яка зветься Щекавицею (За «Повістю минулих літ»).

II. Визначте елементи сюжету твору.

III. Уважно розгляньте репродукцію картини В. Васнецова «Зустріч Олега з волхвом». Скажіть, якому елементу сюжету вона відповідає.

400. I. Прочитайте народну баладу, визначте елементи сюжету.

Ой чие то жито, чиї то покоси,
Чия то дівчина розпустила коси?
Коси розпустила, гулять не ходила,
Молодого хлопця навк полюбила.
Проводжала мати сина у солдати,
Молоду невістку — в поле жито жати.
Жала вона, жала, жала — не дожала
І до сходу сонця тополею стала...
Прийшов син до хати: — Здрастуй, рідна мати!
Де ж моя дружина, що не йде стрічати?

— Не питайся, сину, про свою дружину,
Бери топір в руки — рубай тополину. —
Як ударив вперше — вона й похилилась,
Як ударив вдруге — вона й попросилась:
— Не рубай, коханий, бо я — твоя мила,
На моєму листі спить твоя дитина. —
Ой чие ж то жито, чий ж то покоси?
Не спішіть, дівчата, розпускати коси.

Нар. творчість.

II. Напишіть твір-оповідання за сюжетом народної балади. Почніть розповідь із кульмінації.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО

САМОСТІЙНІ ЧАСТИНИ МОВИ ІМЕННИК. ПРИКМЕТНИК

1. Які частини мови належать до самостійних?
2. Яка частина мови називається іменником?
3. Які морфологічні ознаки має іменник?
4. Сформулюйте орфограму «Велика буква і лапки в іменниках — власних назвах».
5. Розкажіть про поділ іменників на відміни.
6. Розкажіть про особливості відмінювання іменників третьої відміни.
7. Яка частина мови називається прикметником?
8. Як змінюються прикметники?
9. Як творяться форми вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників?
10. Сформулюйте орфограму «Букви н, ни у прикметниках».
11. Розкажіть про правопис складних прикметників.

401. Попрацюйте в парах. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте відмінки іменників.

Кожна нація, кожен народ, навіть кожна соціальна група має свої звичаї, що вироблялися протягом багатьох століть і освячені віками. Народна творчість нерозривно пов'язана зі звичаями народу.

Народні звичаї охоплюють усі сфери громадського, родинного і суспільного життя. Звичаї і мова об'єднують людей у народ, у націю...

Наша Україна велика. Українці живуть у різних кутках земної кулі. Усна народна творчість — класичний приклад єдності всіх українців (За О. Воропаєм).

402. Хто швидше? Запишіть подані іменники в чотири стовпчики за відмінами.

Природа, ягня, гуаш, осередок, теля, село, лінь, іграшка, весна, ерудит, участь, плем'я, хмарність, ім'я, літо, надія, артіль, ягнятко, ялина.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв іменників, записаних у перші три стовпчики, складеться продовження прислів'я: «Без ...».

- 403. Попрацюйте самостійно.** Поставте подані іменники в орудному відмінку і запишіть.

Емаль, кількість, любов, честь, сіль, кмітливість, акварель, мати, самотність, верф, відданість, лють, кров, підступність.

- 404. Хто швидше?** Запишіть подані прикметники і дієприкметники у два стовпчики: а) зі вставленою *н*; б) без вставленої *н*.

Достемен..ий, здоровен..ий, копчен..ий, полуден..ий, ущільнен..ий, жадан..ий, оборон..ий, лимон..ий, закон..ий, олов'ян..ий, хвилин..ий, веснян..ий, полив'ян..ий, скажен..ий, пов'язан..ий, небездоган..ий.

Якщо ви правильно виконали завдання, із третіх букв записаних слів складеться закінчення прислів'я: «Якби знав, де владеш, то ...».

- 405. Попрацюйте в парах.** Перекладіть словосполучення українською мовою і запишіть.

Лучший друг, самый сложный вопрос, наиболее интересный момент, старше других участников, быстрее всех, дороже всего, более выносливый, менее ценный, слаще мёда.

- 406.** Спишіть речення, вставляючи пропущені букви та розкриваючи дужки.

1. А на полі колосом іскриться (повно)зерна виспіла пше..ниця (Д. Луценко). 2. Ці сосни, вбрані в (синій)синій іней, мені відкрили віз..рунки душ (В. Стус). 3. Черешня (біло)срібна розцвіла від щастя і добра, як нар..чена (Д. Луценко). 4. Я люблю свою землю співучу, (біло)пінне к..піння в..сни (В. Расвський). 5. О лебідь, лебідь (біло)крилий, не відлітай від мене знов (В. Сосюра). 6. Влакитна (тихо)сяйна ніч стояла у своїй доверш..ній красі над лісовим (хлібо)робським краєм (М. Стельмах).

- 407. I.** Спишіть текст, підкресліть граматичні основи. Зробіть морфологічний розбір виділених іменників і прикметників.

Немає на світі птаха **хоробрішого** за орла. Немає птаха дужчого і сміливішого за нього. Недарма його називають **володарем** птахів. У людей володарем вважається зовсім не той, хто **найдужчий** і **найсміливіший**. А в **орлиному** ключі тільки дужі **крила** та могутній **дзьоб** дають право зватися героєм (В. Єрошенко).

Володар птахів

II. Уважно розгляньте фотоілюстрацію. Складіть невеликий усний опис орла в художньому стилі.

ЧИСЛІВНИК. ЗАЙМЕННИК

1. Яка частина мови називається числівником? На які питання відповідають і на що вказують кількісні й порядкові числівники?
2. Як відмінюються кількісні числівники — назви десятків, а як — назви сотень?
3. Як відмінюються дробові числівники?
4. Яка частина мови називається займенником?
5. Назвіть розряди займенників за значенням.
6. Розкажіть про правопис заперечних та неозначених займенників.

408. Прочитайте. Випишіть числівники, визначте їх розряд за значенням. З'ясуйте, до яких частин мови належать інші слова.

Десять, десяток, десятий, десятка, вдесятеро, десятеро, десятиповерховий; два, подвоїти, подвійний, подвоєний, двозначний, двійка, другий, обидва, двоє, одна друга; тисяча, тисячний, тисячник; кільканадцять, кількісний, декілька, кількість.

409. Попрацюйте в парах. Запишіть подані словосполучення, передаючи цифри словами.

Близько 378 кілометрів, із 42 школярами, на 3,75 гектара, на 1/19 площі, 437 робітниками, за 3,5 години, 616 метрами, 125 пасажиром.

410. Попрацюйте самостійно. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Визначте розряди займенників за значенням.

Буває таке лише влітку, після буйної грозової зливи; у той час, як над головою ще в..сять, ро..кинувшись, темна хмара, знизу, з-під ро..кошпано навислих її країв уже світяться всі обрії. Де-не-де прогляне просвіжіле небо, а в гл..б..ні заходу, в хаосі хмар усе дужче палахкотить вел..чезна купа вогню, купа сонця. Звідти так і б'є блиском і світлом, обдаючи ним землю і все, що на ній: і щедро ..купану зелень д..рев, і луки з мокрими копицями сіна (О. Гончар).

411. Хто швидше? Спишіть слова, розкриваючи дужки.

Хто(сь), (аби)який, ні(до)кого, (ні)яких, (ні)що, аби(до)кого, який(небудь), що(небудь), ні(про)що, (хтозна)чим, казна(до)чого, (де)хто, що(сь), (будь)що, будь(у)кого, ні(для)чого.

412. Спишіть і відгадайте загадки. Зробіть морфологічний розбір виділених числівників і займенників.

1. Під однією шапкою чотири брати стоять. 2. Сто один брат, і всі в один ряд стоять. 3. У нашої панночки сімсот сорочок, а як вітер віяне, то й тіло видко. 4. Тридцять два білі брати сидять у темній

в'язниці, коли ця в'язниця відчиняється, то брати не виходять (Нар. творчість).

В і д г а д к и. Рот. Спл. Оля. Вя.

ДІЄСЛОВО ТА ЙОГО ФОРМИ

1. Яка частина мови називається дієсловом?
2. Які граматичні ознаки має дієслово?
3. Сформулюйте орфограму «Букви е, є, и, ї в закінченнях дієслів першої і другої дієвідміни».
4. Які спільні граматичні ознаки мають дієприкметник і дієприслівник?
5. Розкажіть про особливості творення і вживання активних дієприкметників.
6. Як творяться пасивні дієприкметники?
7. Розкажіть про відмінювання дієприкметників.
8. У яких випадках дієприкметники з *не* пишуться разом, а в яких — окремо?
9. Сформулюйте пунктограму «Кома при дієприкметниковому звороті».
10. Розкажіть про творення дієприслівників доконаного і недоконаного виду.
11. Сформулюйте пунктограму «Кома при дієприслівниковому звороті».

413. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви.

1. Вирост..ш ти, сину, вируш..ш в дорогу (В. Симоненко).
2. У весняний день сіяти не зволікай — вирост..ш чудовий урожай (Нар. творчість).
3. Перехиту..ться біля хати сосна — з лісами віта..ться (М. Стельмах).
4. Щирими очима ти так приязно див..шся на світ (Л. Костенко).
5. Коли забув ти рідну мову, бідні..ш духом ти щодня (Д. Білоус).
6. На осінь клюня наповн..ться пшеницею, житом, вівсом і ячменем.
7. Корній обов'язково тут зупин..ться, поволі піде далі, щей не раз оглян..ться (З тв. У. Самчука).

414. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Зробіть морфологічний розбір виділених слів.

Знаете ли вы украинскую ночь? О, вы не знаете украинской ночи. **Всмотритесь** в неё. С середины неба **глядит** месяц. Необъятный небесный свод **раздался**, **раздвинулся**. Горит и дышит он. Земля вся в серебряном свете. Божественная ночь! (М. Гоголь).

всмотрётся — *вдивітися*
необъятный — *неосяжний*

свод — *склепіння*
свет — *тут: сяйво*

- 415. Попрацюйте в парах.** I. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Підкресліть дієприкметники доконаного виду однією лінією, а дієприкметники недоконаного виду — двома.

Здалеку т..мніючі гори ро..біглися на всі боки, як овеча отара. За ближчою горою, залитою з..леним сляням трав, ще вище зді..ймалася чорна й крута, затьмар..на лісом, а за нею — третя, неясно синіюча, ховалася в хмарах. В..личні й непорушні, вони були схожі на застиглі хвилі кам'яного моря, яке в сиву давнину котилося весело й уперто, але раптом зуп..нилося, пер..лякане своєю силою. З уцел..ни долинав шум ріки. Вона була схожа на бурхливу, бунтуючу душу гір. Ріка котилася й котилася, її невгамована погоня заворожувала пот..мніле пр..бережне каміння. Інколи й далеким в..ршинам поч..нало здаватися, що вони покотилися разом із ро..бурханою річкою (За С. Гуцалом).

II. Розгляньте фотоілюстрацію. Чи доводилось вам бувати в горах? Усно опишіть свої враження, використовуючи дієприкметникові звороти.

- 416. Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення у два стовпчики: а) із активними дієприкметниками; б) із пасивними дієприкметниками.

Хвилююча сповідь, незагашена іскра, подарований букет, зеленіючі трави, лежачий камінь, випраний одяг, прив'ялі квіти, застарілі ідеї, непередбачена зупинка, палаюче багаття, здобуті знання, відбудоване село.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних іменників складеться початок прислів'я: «... боїться».

417. І. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Утворіть від поданих у дужках дієслів пасивні дієприкметники.

Нев..личка Джерина пасіка була (обгородити) низьким тином і (обставити) від півночі оч..ретою. Коло оч..ретьяної стінки пр..тулився курінь. Попід вул..ками вилися (прочистити) ст..жки, а серед пасіки стояв важкий н..зенький хрест з двома дощ..чками, (прибити) на обидва кінці перехрестя. Перед хр..стом стояло корито з водою, (пр..трусити) стеблами соломки (*І. Нечуй-Левицький*).

ІІ. Виконайте фонетичний розбір виділеного слова.

418. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть дієприкметникові звороти і, де треба, виділіть комами.

1. Тут щирим серцем сповн..ним любові я чари мови рідної вб..рав (*І. Гончаренко*). 2. Я кохаю Україну омиту прозорим дощем, ІІ грози весін..і, листопади осін..і, коли сиві дуби покриті багряним дощем (*Л. Забашта*). 3. Крізь шляхи п..кельної розлуки, крізь прожиті в труднощах літа мати простяга старенькі руки, нас, малих, до серця пр..горта (*Д. Луценко*). 4. Мова — це найкоштовніший скарб набутий віками нашим народом (*О. Гончар*). 5. Степ у цю пору весь залитий сонцем (*Григор Тютюнник*). 6. Доглянутий дбайливими руками садочок п..шався проти сон..чка буйним цвітом (*Л. Дмитерко*).

419. Спишіть речення, розкриваючи дужки.

1. Влагослові(н, нн)і мир і праця на цій оновле(н, нн)ій землі (*М. Рильський*). 2. Народ непоборен повік, нездолі(н, нн)а повік його сила леви(н, нн)а (*В. Сосюра*). 3. Трави, напоє(н, нн)і вологою жада(н, нн)ого дощу, ожили (*О. Гончар*). 4. Оста(н, нн)ій жрець печального народу співає гімни, складе(н, нн)і колись (*Л. Костенко*). 5. Мова — це пісня душі, покладе(н, нн)а на слова (*Д. Вілюс*). 6. Стривоже(н, нн)і, розмая(н, нн)і вогні ночами не дають мені заснути (*Д. Луценко*).

420. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення із дієприкметниками у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* разом; б) ті, що пишуться з *не* окремо.

(Не)прополотий город; (не)сказане слово; (не)затоплений досі берег; (не)намальований, а сфотографований звір; (не)закінчений розподіл; робота (не)закінчена; ще (не)опалий цвіт; (не)зоране поле; під (не)розквітлою яблунею; ніким (не)политі квіти.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться закінчення вислову І. Світличного: «*Грати словом — ...*».

421. **Хто швидше?** Утворіть від поданих дієслів дієприслівники і запишіть їх у два стовпчики: а) недоконаного виду; б) доконаного виду. Позначте словотворчі суфікси.

Знати, здобути, зрадіти, ненавидіти, купити, сміятися, згаяти, заробляти, заробити, з'єднувати.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієприслівників складеться початок вислову І. Франка: «... *понад мудрість*».

422. **Попрацюйте в парах.** Відредагуйте речення і запишіть.

1. Мої друзі, відпочиваючи в Карпатах, надіслали мені багато листівок з краєвидами. 2. Ми сиділи біля пахнучих сухим сіном копиць. 3. Посивівший з роками дідусь ніколи не нарікав на долю. 4. Серед густих кущів лежала прогнивши колода. 5. Заблукавшись у лісі, нас застала ніч. 6. Не знаючи правильної відповіді, мені стало соромно (*З учнівських творів*).

423. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виконайте розбір виділених дієприкметників і дієприслівників як особливої форми дієслова.

В положенный срок на **вспаханной** и засеянной целине **взошла** пшеница. Вскоре она уже шагала по чёрной хорошо **прогретой** солнцем пахоте бесконечными стройными рядами, как ходили в атаку войска. С каждым днём **нарастая**, её движение становилось мощнее, неустойчивее. Наконец пришло время, когда пшеница будто хлынула под ветром по степи. Она была похожа на могучую зелёную лавину, вырвавшуюся из недр самой земли.

Вобрав влагу обильных июльских дождей, пшеница заколосилась буйно. Это было настоящее чудо (*За М. Бубенновим*).

*положенный срок —
належащий час
шагать — крокувати
мощный — сильний
пахота — бранка, рілля*

*неудержимый — нестримний
недра — надра
хлынуть — ринути
обильный — тут: рясний
июльский — липневий*

424. Спишіть текст, замінюючи виділені слова дієприкметниками або дієприслівниками. Підкресліть дієприкметникові і дієприслівникові звороти.

ЖИВА МУЗИКА ВЕСНИ

Сади, які **зігріла** теплом весна, налаштувалися на живу музику. Вишні й черешні **напилися** звечора теплою дощу й виструнчили напіврозкриті бруньки до сонця, до високого неба. Гілки яблунь, груш, слив **торкалися** одна одної і перемовлялися лагідно, притишено. Їх шемрання, яке **розносив** вітер, зливалося з музикою

весни. У тій звуковій гамі, що поступово наростала, вирізнялися високі ноти.

Далі, за стежкою, гомоніли височезні дуби, які ще не одяглися в листя. Вони переплели руки-віти в танку, пішли на вітрі в рух то ліворуч, то праворуч (З журналу).

ПРИСЛІВНИК

1. Яка частина мови називається прислівником?
2. Розкажіть про розряди прислівників за значенням.
3. Якими способами творяться прислівники? Наведіть приклади.
4. Які прислівники можуть мати ступені порівняння? Які форми має вищий ступінь порівняння? Розкажіть, як вони творяться. Які форми має найвищий ступінь порівняння? Розкажіть, як вони творяться.
5. У яких прислівниках пишеться *и*, а в яких — *ни*?
6. Сформулюйте орфограму «Правопис прислівників разом, окремо і через дефіс».
7. Коли в кінці прислівників пишеться буква *и*, а коли — буква *і*?

425. Попрацюйте в парах. Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. Підкресліть прислівники, визначте їх розряди за значенням.

1. Лиш десь на хуторі собаки ще довго вит...лють вночі. 2. Так довго йшла, так ждала терп...ливо — і ось він, Київ, за валіми він (З тв. Л. Костенко). 3. «Чому ти роб...ш все на зло?» — з докором зап...тала мати (Б. Грінченко). 4. Хлопці знову заспівали, цього разу набагато краще (Григор Тютюнник). 5. Спросоння я ніяк не міг зрозуміти, чи говор...ть дідусь правду, чи просто глузує (М. Стельмах).

426. Хто швидше? Запишіть у три стовпчики словосполучення із прислівниками: а) утвореними префіксальним способом; б) утвореними суфіксальним способом; в) утвореними префіксально-суфіксальним способом.

Враз усвідомив, знайшли відразу, зацвіли навесні, оцінять колись, несе забагато, прийде зранку, відійшов далеко, гірко плаче, удень працював, ходили вдвох, ніколи не оцінять, поклади куди-небудь, іде попереду, напружено згадує, деколи з'являються, допоміг мовчки, думають по-своєму.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок вислову В. Сухомлинського: «Мова — це ключ до ...».

427. Перекладіть речення українською мовою і запишіть. Підкресліть прислівники вищого (прямою лінією) і найвищого ступенів порівняння (хвилястою лінією).

1. Дятел начал стучать сильнее, настойчивее; он решил во что бы то ни стало добыть из-под коры личинку древесного жука (*Т. Дрвомова*). 2. Чем ближе к школе, тем больше ребят идут в том же направлении (*Ф. Виноградова*). 3. Наиболее уверенно в этой ситуации чувствовал себя Игорь (*Е. Казакевич*). 4. Страшнее всего — потерять связь со своим народом (*Л. Толстой*). 5. Журавли летели ещё быстрее и кричали грустно, будто звали с собой (*А. Чехов*).

настойчиво — наполегливо
во что бы то ни стало — будь-що
уверенно — впевнено
потерять — тут: вернуть

428. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення дієслів із прислівниками у два стовпчики: а) без подвоєної *н*; б) з подвоєною *н*.

Ошукали нежда(н, *нн*)о, уклонився гости(н, *нн*)о, зрадів несказі(н, *нн*)о, зупинився несподіва(н, *нн*)о, сказав необач(н, *нн*)о, завітайте зра(н, *нн*)я, усміхнувся спресо(н, *нн*)я, заперечував шале(н, *нн*)о, ойкнув стривоже(н, *нн*)о, вивчив бездога(н, *нн*)о.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться початок вислову І. Франка: «...! *Добра шукай!*»

429. Спийшіть речення, розкриваючи дужки.

1. Лиш де(не)де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку. 2. (В)горі — темне, непривітне небо, долі — холодна, мокра земля. 3. Семенова рука (мимо)хіть опустилася на торбинку з хлібом, що висіла через плече. 4. Навчання посувалося (по)волі, але все ж посувалося. Семен міг уже (аби)як читати друковане. 5. А на(в)круги так гарно, як буває тільки (на)провесні в полі (*З тв. М. Коцюбинського*).

430. **Хто швидше?** Запишіть подані словосполучення із прислівниками у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

Рушаймо (в)перед, відбіг (далеко)далеко, згодився все(ж)таки, одягнувся (на)спіх, припало (до)вподоби, осоромив (бозна)як, стали пліч(о)пліч, ходять на(в)простець, відлітала (одним)одна, відповів (по)англійськи, лютею поки(що), змовкли в(одно)час, знайшов (казна)де, стримують раз(у)раз, тьохкають (з)ранку (до)ночі, вийшов (тишком)нишком, написав (аби)як.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв записаних дієслів складеться прислів'я.

431. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Виконайте розбір виділених прислівників як частини мови.

ТРАВЯНОЕ МОРЕ

С первого же шага буйные травы охватили нас со всех сторон. Они были так высоки и так густы, что человек, казалося, утопал в них. Внизу под ногами — трава, с боков — тоже трава, и только вверху — голубое небо. Казалось, что мы шли по дну травяного моря. Это впечатлительное становилось ещё сильнее, когда, взобравшись на какую-нибудь кочку, я видел, как степь волновалась. С робостью я погружался в траву и шёл дальше. В этих местах так же легко заблудиться, как и в лесу. (В. Арсеньев).

охватить — *охопити*
впечатление — *враження*

кочка — *горбок*
робость — *несміливість*

432. Спишіть, розкриваючи дужки. Складіть і запишіть речення з двома парами словосполучень.

Вивчати (на)пам'ять, покладатися (на)пам'ять; зробив (по)іншому, (по)іншому шляху; повернувся (в)день, (в)день народження; сяють (у)горі, тунель (у)горі; буде (по)нашому, (по)нашому городу; (в)останнє купе, (в)останнє прощу; вийшов (на)зустріч гостям, (на)зустріч із журналістами; працюють (на)рівні, (на)рівні стовпчики; завиває (по)вовчому, (по)вовчому сліду.

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ І ВИГУК

1. Чим службові частини мови відрізняються від самостійних?
2. Яку роль виконують прийменники в мові?
3. Сформулюйте орфограму «Написання прийменників разом, через дефіс і окремо».
4. Яка частина мови називається сполучником?
5. На які групи за значенням поділяються сполучники?
6. Яка частина мови називається часткою?
7. Сформулюйте орфограму «Написання часток разом, через дефіс і окремо».
8. Розкажіть про правопис *не* з різними частинами мови.
9. Чому вигук не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови?

433. Прочитайте прислів'я і приказки. Випишіть словосполучення з прийменниками. Визначте, які відношення виражають прийменники, з якими відмінками вживаються.

З р а з о к. *Пливе за водою — способом дії, з Ор. в.*

1. Пішов вовк по вовну, та сам лишився стриженням. 2. На чорній землі білий хліб росте. 3. Цінуй у живна хвилину більше, ніж взимку годину. 4. Життя без книг — як хата без вікна. 5. Ледачий від байдювання стомився. 6. Їсть за вола, а робить за комара (*Нар. творчість*).

434. **Хто швидше?** Подані словосполучення із прийменниками запишіть у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

Зупинився (по)біля лип, видніється (з)над гір, залежно (від)кількості помилок, зробив (за)ради матері, вистрибнув (з)поза куца, (на)відміну від бур, (з)посеред хмарин, (під)час перерви, зашелестіло (по)між очеретів, сховає (по)під сідельце, вистрибнув (з)під осик, (за)допомогою колодок, спостерігає (із)за тину, (за)для кількох хвилин, незважаючи (на)ранне тепло, згідно (з)розпорядженням, хитається (по)серед хвиль.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться початок прислів'я: «... *не закличе*».

435. **Хто швидше?** Подані сполучення слів запишіть у три стовпчики: а) з еднальними сполучниками; б) з розділовими сполучниками; в) з протиставними сполучниками.

Город і сад; листя або цвіт; розпочав, та не закінчив; солома чи сіно; ягода, а не овоч; місто й село; як орел, так і яструб; то дощ, то сніг; обіцяли, проте не зробили; чи то дощило, чи то припікало; доповідь, але не звіт; не тільки учень, а й майстер; читали, однак не запам'ятали; ім'я та прізвище.

Якщо ви правильно виконали завдання, з останніх букв останніх записаних слів складеться початок прислів'я: «... *хто все хоче знати*».

436. **Попрацюйте в парах.** Спишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки. Підкресліть однорідні члени речення.

1. Сонце тепле і ласкаве спинило погляд на землі. 2. Рідна мова в рідній школі! Що нам ближче і миліш і дорожче в час неволі? 3. Вже ліс і труситься і гнеться і просить ласки на землі. 4. Хлопчик з вудкою дрімав та й ліг на травичку. 5. Може, хтось тебе й почує та не відгукнеться. 6. Вітер носить, літає, топче луки чи поля. 7. А рука то кобзу то меча тримає (*З тв. Олександра Олеса*).

437. Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Визначте групи за значенням підрядних сполучників.

1. Вночі люблю дивитися, як креслять засинен..ий осін..ій небозвід падучі зорі (*С. Плужник*). 2. Промін..я сію з житом пополам, аби жит..я було, як буйні трави (*А. Малишко*). 3. Хоч була ран..я весна, надворі було вже гаряче (*І. Печуй-Левицький*). 4. Край неба на сході помітно блідне, так що в ньому вже можна розпізнати сіру пелену розірван..их вітром хмар (*В. Кучер*). 5. Промін..я ламалися в хвилі, блищало, мигтіло, рябіло, наче хто сипнув на воду іскрами (*І. Печуй-Левицький*). 6. Якщо пташин..і голоси не радують вас щиро, мабуть, ви зчерствіли душею (*Остан Вишня*).

438. Спишіть текст, вставляючи пропущені букви. Доберіть з дужок потрібні прийменники і сполучники.

Терпкими соками суворої (і,й) величної історії, волелюбністю народного серця (і,й) незмір..ною любов'ю до рідної землі вирощ..на наша дума. Не (у,в) зат..шку біля домашнього вогн..ща, а на спшондрованих вогнем і мечем посел..ннях, не під дзвін золотої бджоли, а під гадючий посв..ст петлі татарського ординця (і,й) під зловісний блиск турецького ятагана народжувався наш епос.

Історія нашого народу-трудівн..ка складалася так, що він протягом довгих століть мусив тр..мати (у,в) одній руці серця, а (у,в) іншій — зброю. Ніколи наш народ — народ в..лякої душі (і,й) доброго серця — не зазіхав на чужі краї (*М. Стельмах*).

439. Спишіть прислів'я і приказки, вставляючи пропущені букви. Підкресліть частки, визначте їх групи за значенням.

1. Час — то старий учит..ль. 2. Кого не б'є слово, тому й пал..ця не допоможе. 3. Хто не знає, нехай людей п..тає. 4. Що за диво — бубл..кі Об'їси навколо, а всеред..ні немає нічого. 5. Хіба знав би хто дятла, якби не його ніс? 6. Такий працьовитий, що тільки ложкою вміє молотити. 7. Не жартуй-бо глеч..ку, бо буд..ш без вушка. 8. Деколи й бр..хун правду каже (*Нар. творчість*).

440. Хто швидше? Запишіть подані словосполучення із частками у три стовпчики: а) ті, що пишуться разом; б) ті, що пишуться через дефіс; в) ті, що пишуться окремо.

Злякав коли(сь), планував (таки) відпочинок, якби(ж)то знаття, відгадай(но) загадку, (де)коли запитує, пригадав казна(про)що, (хтозна)звідки прибули, стомлююсь (що)дня, (бозна)чим зарадити, виявилось ні(до)чого, (чим)раз краще, хлопець(таки) злякався, заблукала хтозна(й)де, знайди де(небудь), отримав (як)раз, сьогодні або (ні)коли, (казна)що відповіла, схаменувся(ж)таки вчасно.

Якщо ви правильно виконали завдання, із других букв перших записаних слів складеться прислів'я.

441. I. Спишіть текст, розкриваючи дужки.

ПОДОРОЖ НА ПАРОПЛАВИ

Здавалося, далі пливти (не)має куди. Спереду Дніпро мов спинився в (не)сподіваній затоці, оточений праворуч і ліворуч зелено-жовтими берегами. Але пароплав (не)сподівано звернув. Спокійна смуга ріки, (не)помічена раніше пасажирами, простягнулася далі.

Степан стояв коло поруччя на палубі, (не)звертаючи уваги на шум пароплавного колеса, (не)голосні капітанові слова. Степанові думки теж спинилися в тій туманній далечині, де (не)помітно зникала річка. Хлопець глянув на найближчі береги й трохи збентежився. (Не)подалік виникло село, приховане доти за лукою. По-весняному (не)жарке сонце стирало бруд з білих хаток, мережило (не)сходжені шляхи, що гналися аж за поле. І здавалося, що той шлях, з'єднавшись із небом, (не)помітно вертався в село.

Тут, при березі, це село здавалося (не)звичайним витвором просторів, а чарівною квіткою землі, неба й води. Степан із жалем дивився, як ця квітка віддаляється, одсуваючись із кожним рухом пароплава.

Але подорож ще (не)закінчена (За В. Підмогильним).

II. За ілюстрацією складіть невеликий усний твір, у якому розкажіть про свої враження від подорожі.

- 442. Хто швидше?** Запишіть подані сполучення слів із часткою у два стовпчики: а) ті, що пишуться з *не* разом; б) ті, що пишуться з *не* окремо.

Сонячний (не)жаркий день; дерев'яний, а (не)скляний посуд; огорожу (не)встановили; трохи (не)покоюсь про тебе; абсолютно (не)хтують правилами; рибальський (не)від; ревіння (не)вгавало; остання (не)дочитана сторінка; осінь ще (не)холодна; грядки (не)прополоті нами; юнак (не)сміливо запитав; острів (не)затоплений водою; юшка (не)доварена.

Якщо ви правильно виконали завдання, з перших букв перших записаних слів складеться початок прислів'я: «... легко ходити».

- 443.** Спишіть речення, знімаючи ризик. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Що ми будемо робити, чим нам коней кормити? Гей гей о/ха/ха Чим коней кормити? 2. Ой чого ти, дубе, на яр похилився? 3. Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться. О як болить мое серце, а сльози не ллються. 4. Ой у вишневому садочку там соловейко щебетав. Віть/віть/віть тьох/тьох/тьох ай/я/я ох/ох/ох — там соловейко щебетав! 5. Гей наварила каші з просом гей/а/гей! Наварила каші з просом, поставила перед носом — Їж! 6. Та орав мужик край дороги гей цоб цабе, рабий, тпру! (*Нар. творчість*).

- 444. І.** Перекладіть текст українською мовою і запишіть.

Всякому, хто слышал эту прекрасную народную песню в надлежащем исполнении, врезался в память её старинный мотив, высокий, протяжный. В ней нет событий, кровавых сеч и подвигов. Это и не прощание казака с милой, не удалой набег, не экспедиция в чайках по синему морю и Дунаю. Ах, это только одна мимолётная картина.

В мирных полях, на горе, беззвучно наклоняясь над нивами, виднеются фигуры жнецов. А внизу бесшумно проходят отряды один за другим, сливаясь с вечерними тенями долины. А под горой, внизу, идёт казачье войско (*В. Короленко*).

надлежащий — належний
исполнение — виконання

мимолётный — миттєвий
отряд — загін

- II. Поміркуйте, про яку пісню йдеться в тексті.

ДУХОВНІ СКАРБИ УКРАЇНИ

ГІМН УКРАЇНИ

- 445. І.** Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок.

До найбільших святинь будь-якого народу належить і гімн. Це ті слова та музика, які змушують кожного з нас при перших же акор-

дах із трепетом у душі слухати мелодію, яка віднаходить найшота-емніші струни, кличе до високого й світлого. Є такий символ і в українців — це гімн «Ще не вмерла України і слава, і воля».

Волелюбний дух українського народу, його прагнення до незалежності ніколи не зникали. Вони жили в історичних піснях і думках, у творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Старицького, Лесі Українки, Миколи Вороного, Олександра Олеся. Високими ідеалами соціального й національного визволення народу пройнята діяльність «Руської трійці», Кирило-Мефодіївського братства, «Старої громади».

Яскравим виявом патріотично-національних почуттів української єдиної землі стала поява вірша поета й етнографа Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна». Жодному іншому творові української літератури не судилася така велична і трагічна доля. Велична, бо в ньому втілена споконвічна мрія здобути волю, виражена незламна віра у відродження України. Трагічна, бо понад століття пісню-гімн переслідували й забороняли.

Вірш «Ще не вмерла Україна» постав на хвилі патріотичної поезії Тараса Шевченка з його могутньою вірою в те, що «не вмирає душа наша, не вмирає воля». Початок шістдесятих років XIX століття в Галичині й Наддніпрянщині — час пожвавлення духовного життя. Серед київської молоді популярними патріотичними піснями були польська «Ще Польща не загинула» та сербська «Гей, слов'яни!». Тоді Павло Чубинський поставив перед собою завдання — написати високопатріотичний вірш, який наснажував би українців на боротьбу за волю, став національним гімном. На одному із студентських зібрань 1862 року зазвучала пісня «Ще не вмерла Україна», виконували її на мелодію польського гімну «Ще Польща не загинула», згодом композитор Микола Лисенко написав мелодію до вірша Павла Чубинського. Утвердилась у народі інша мелодія, створена західноукраїнським композитором Михайлом Вербицьким. Ось уже понад 140 років ця вольова музика супроводжує текст національного українського гімну (За М. Слабошпицьким).

II. Дайте відповіді на запитання.

1. Хто є автором тексту гімну «Ще не вмерла України і слава, і воля»? Коли була написана ця високопатріотична поезія? Назвіть автора музики гімну.
2. Чому пісні-гімну судилася водночас велична і трагічна доля?
3. Розкажіть історію мелодії Державного Гімну України.
4. Прорекламуйте Державний Гімн України (за потреби зверніться до тексту на початку підручника). Які слова виражають ідею твору?

ДОДАТОК

УЗАГАЛЬНЮВАЛЬНІ ТАБЛИЦІ

Таблиця 1

ОСНОВНІ ВІДОМОСТІ З РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ	
Види мовленнєвої діяльності	Слухання і розуміння, говоріння, читання, письмо
Текст	Ряд пов'язаних за змістом речень, розташованих у потрібній для розкриття теми послідовності
Тема тексту	Те, про що розповідається в тексті
Основна думка тексту	Те, що стверджується в тексті; та проблема, над якою автор змушує нас замислитись
Стилі мовлення	Науковий, художній, публіцистичний, офіційно-діловий, розмовний
Ситуація спілкування	Певне місце й умови, у яких відбувається спілкування. Відповідно до ситуації спілкування обирається стиль і тип мовлення, обмірковується вживання тих чи інших слів
Типи мовлення	Розповідь, опис, роздум
Текст-розповідь	Містить розповідь про подію, факт, явище. Складається з таких частин: початок дії, розвиток дії, завершення дії
Текст-опис	Містить загальні відомості про предмет, враження від нього; у тексті розкриваються найхарактерніші ознаки предмета та дається оцінка йому
Текст-роздум	Містить твердження, міркування, докази і висновки щодо якогось явища, події чи вчинку

Таблиця 2

ІМЕННИК

Іменник — самостійна частина мови, яка означає предмет і відповідає на питання *хто? що?*

Граматичні категорії		Лексико-граматичні категорії	
Мають рід	Чоловічий — батько, сир, словник	Назви істот (хто?)	Учитель, бабуся, суддя, сова, комаха
	Жіночий — мрія, піч, вода	Назви неістот (що?)	Олівець, ножиці, око, сировина, гнів
	Середній — вікно, теля, дівчатко		
	Спільний рід — сусіда, бідолаха, нероба		

Граматичні категорії		Лексико-граматичні категорії	
Число	Однина — рік, цукерка, озеро Множина — роки, цукерки, озера Лише однина — Київ, молодь, волосся, щастя Лише множина — дріжджі, лінощі, Черкаси	Загальні назви	Колодязь, сумління, картопля, ріка
		Власні назви	Ялпуг, Петриківка, Кальміус, Юпітер, Біблія, Різдво, Володимир Мономах
Відміннок	Називний — хто? що? Родовий — кого? чого? Давальний — кому? чому? Знахідний — кого? що? Орудний — ким? чим? Місцевий — (на) кому? (на) чому? Кличний — називає того, до кого звертаємось	3 конкретним значенням	Дош, будинок, вікно, година, дитина
		3 абстрактним значенням	Турбота, замилювання, раптовість
		Одиничні	Жінка, юнак, волосина
		Збірні	Жіноцтво, юнацтво, волосся
		Речовинні	Часник, оксамит, сіль, оцет, пшоно
Іменники належать до певного роду і змінюються за числами і відмінками			
Відмінювання іменників		Не належать до відмін	
I відміна	Іменники чоловічого, жіночого і спільного роду із закінченнями -а, -я: Микола, коза, суддя, плакса	Іменники, що вживаються тільки у множині	Граблі, штани, Альпи, висівки
II відміна	Іменники чоловічого роду з нульовим закінченням та закінченням -о, іменники середнього роду із закінченнями -о, -е, -я: хвіст, батько, пальто, дівчатко, море, знання	Незмінювані іменники	Маєстро (чоловік) — ч. р.; леді (жінка) — ж. р.; кенгуру, колібрі, поні (тварини) — ч. р.; кіно, галіфе, журі (неістоти) — с. р.
Відмінювання іменників		Не належать до відмін	
III відміна	Іменники жіночого роду з нульовим закінченням та іменник мати : вісь, радість, путь		Чикаго (місто) — с. р.; Міссісіпі (ріка) — ж. р.; Кюсю (острів) — ч. р.
IV відміна	Іменники середнього роду із закінченнями -а, -я, у яких при відмінюванні з'являється суфікс -ат-, -ят-, -ен-: лошати, каченя — каченяти, дитя — дитяти, вим'я — вимені, плем'я — племені		НБУ (банк) — ч. р.; СОТ (Світова Організація Торгівлі) — ж. р.
Синтаксична роль іменника		Може бути будь-яким членом речення	

Прикметник — самостійна частина мови, що називає ознаку предмета і відповідає на питання <i>який? яка? яке? які? чий? чия? чие? чи?</i>		
Прикметники змінюються за числами, родами (в однині) і відмінками		
Групи прикметників за значенням		
Якісні	Відносні	Присвійні
Указують на ознаку, що може виявлятися більшою або меншою мірою; відповідають на питання <i>який? яка? яке? які?</i> Наприклад: <i>високий паркан, залізна воля</i> (міцна воля)	Указують на відношення одного предмета до іншого; відповідають на питання <i>який? яка? яке? які?</i> Наприклад: <i>листячий комір, залізна деталь, шоколадні цукерки, легка промисловість</i>	Указують на належність предмета людині чи тварині, відповідають на питання <i>чий? чия? чие? чи?</i> Наприклад: <i>батькові слова, дідова хата, ластівчине крило</i>
Ступені порівняння якісних прикметників		
Вищий	Найвищий	
<i>Проста</i> форма: <u>легший</u> , <u>яскравіший</u> ; <i>складена</i> форма: <u>більш уважний</u> , <u>менш досвідчений</u>	<i>Проста</i> форма: <u>найлегший</u> , <u>найяскравіший</u> ; <i>складена</i> форма: <u>щонайлегший</u> , <u>якнайяскравіший</u> ; <i>складена</i> форма: <u>найбільш уважний</u> , <u>найменш досвідчений</u>	
Синтаксична роль прикметника		
Означення	Присудок	
<i>Сонце грало на <u>рум'яних</u> щоках, на <u>червоному</u> намисті</i> (І. Нечуй-Левицький)	<i>День <u>був ясний і теплий</u></i> (І. Нечуй-Левицький)	

Таблиця 4

ЧИСЛІВНИК

Числівник — це самостійна частина мови, що означає число, кількість предметів або порядок при лічбі і відповідає на питання <i>скільки? котрий?</i>	
Розряди числівників за значенням	
Кількісні	Порядкові
Означають число або кількість предметів і відповідають на питання <i>скільки?</i> Поділяються на групи: власне кількісні : <i>два, сто, двісті, десять</i> ; збірні : <i>двоє, троє, п'ятеро</i> ; дробові : <i>одна третя, півтора</i> ; неозначено-кількісні : <i>кілька, кількасот, багато</i>	Означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання <i>котрий?</i> : <i>перший, двохсотий, дві тисячі п'ятдесят восьмий</i>

Групи числівників за будовою		
Прості	Складні	Складені
Складаються з одного слова, що має один корінь: <i>один, тисяча, перший, мало</i>	Складаються з одного слова, що має два або більше коренів: <i>дванадцять, п'ятсот, п'ятдесятий, кільканадцятро</i>	Складаються з кількох слів: <i>п'ятдесят вісім, дві тисячі дев'яносто другий</i>
Синтаксична роль числівника		
<i>Підмет: Один у полі не воїн (Нар. творчість);</i>		
<i>Присудок: Гнідий <u>фінішував першим</u> (Д. Ткач);</i>		
<i>Додаток: <u>Семеро одного</u> не ждуть (Нар. творчість);</i>		
<i>Означення: <u>Перший</u> сніг обов'язково розтане (Нар. творчість);</i>		
<i>Обставина: <u>Це трапилося п'ятого вересня.</u></i>		

Таблиця 5

ЗАЙМЕННИК

Займенник — самостійна частина мови, що вказує на особу, предмет, ознаку, кількість, але не називає їх.	
Займенники, що вказують на особу, предмет і кількість, змінюються тільки за відмінками. Займенники, що вказують на ознаку, змінюються за числами, родами (в однині) і відмінками.	
Розряди займенників за значенням	
Особові	<i>я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони</i>
Зворотний	<i>себе</i>
Питальні	<i>хто?, що?, який?, чий?, котрий?, скільки?</i>
Розряди займенників за значенням	
Відносні	<i>хто, що, який, чий, котрий, скільки</i>
Неозначені	<i>будь-хто, хто-небудь, абихто, хтось, казна-який, бозна-чий</i>
Заперечні	<i>ніхто, ніщо, ніякий, нічий</i>
Присвійні	<i>мій, твій, наш, ваш, свій, їхній</i>
Означальні	<i>весь, всякий, кожний, самий, інший</i>
Вказівні	<i>той, цей, такий, стільки</i>
Особливості відмінювання й правопису займенників	
Усі особові займенники змінюються за відмінками й числами, а займенники 3 особи — ще й за родами (в однині). У непрямих відмінках особові займенники мають іншу основу, ніж у називному: <i>я — мною</i> (Ор. в.), <i>він — йому</i> (Д. в.), <i>вона — їй, (у) неї</i> (Р. в.), <i>ми — нас</i> (З. в.), <i>вони — їм</i> (Д. в.).	
Зворотний займенник <i>себе</i> не має форми називного відмінка.	
Заперечні займенники пишуться разом із часткою <i>ні</i> : <i>ніхто, ніякий, нічий</i> ; якщо <i>ні</i> із займенником розділені прийменником, тоді всі три слова пишуться окремо: <i>ні в кого, ні про що, ні з ким</i>	

Особливості відмінювання й правопису займенників		
<p>Неозначені займенники із префіксами <i>де-</i>, <i>аби-</i> та суфіксом <i>-сь</i> (<i>-ся</i>) пишуться разом: <i>дещо, хтось, абихто</i>; через дефіс пишуться займенники із префіксами <i>будь-</i>, <i>казна-</i>, <i>хтозна-</i>, <i>бозна-</i>, суфіксом <i>-небудь</i>: <i>будь-хто, хтозна-чого, бозна-ким, який-небудь</i>. Якщо займенник і префікс або суфікс розділені прийменником, усі три слова пишуться окремо: <i>де з ким, аби до чого, будь у чому, казна про що</i>.</p>		
Синтаксична роль займенника		
Підмет	Додаток	Означення
<p><i>Брати мої, я щиро вам пораю відвідати цю річечку малу (Д. Луценко).</i></p>		

ДІЄСЛОВО

Таблиця 6

<p>Дієслово — самостійна частина мови, що означає дію або стан предмета і відповідає на питання <i>що робити?, що зробити?</i></p>		
<p>Дієслово в будь-якій формі належить до доконаного (<i>що зробити?</i>) або недоконаного (<i>що робити?</i>) виду, буває перехідним або неперехідним.</p>		
Форми дієслова		
Неозначена (початкова)	незмінна форма, відповідає на питання <i>що робити? що зробити?: переказувати, розповісти</i>	
Способіві	змінюються за способами, часами, числами, особами або родами; відповідають на питання <i>що роблю? що робив? що робити-му? що робив би?</i> і под.: <i>малюю, читав, напишу, співав би</i>	
Дієприкметник (особлива)	змінюється за числами, родами (в однині) і відмінками; відповідає на питання <i>який?: пожовклий, укритий, подарований, читаючий</i>	
Дієприслівник (особлива)	незмінна форма, відповідає на питання <i>що роблячи? що зробивши?: говорячи, створивши</i>	
Безособова форма на -но, -то	незмінна форма, відповідає на питання <i>що зроблено?: вчинено, укрито, створено, полито</i>	
Способи дієслова		
Дійсний	Умовний	Наказовий
Дієслова означають реальну дію, яка відбувалася, відбувається або буде відбуватися насправді: <i>дівчина співала, човен пливе, сонце засяє</i>	Дієслова означають дію, яка можлива за певних умов, є бажаною: <i>дівчина проспівала б, човен поплив би, сонце засіяло б</i>	Дієслова виражають наказ або прохання: <i>живи, вір, складай; ходімо, кличмо, співаймо; скажіть, сідайте</i>
Часи дієслова		
Теперішній	Минулий	Майбутній
Дієслова означають дію, яка відбувається в момент розповіді про неї: <i>співаю, пишемо, танцюють</i> .	Дієслова означають дію, що відбулася раніше від розмови про неї:	Дієслова означають дію, що буде відбуватися після розмови про неї: <i>розповість, створюватиме, буде казати</i> . Відповідають на питання

Теперішній	Минулий	Майбутній
Відповідають на питання <i>що роблю?</i> <i>що робимо?</i> <i>що роблять?</i> і под. Змінюються за особами й числами, належать до недоконаного виду: <i>прошу, просимо, просиш, просите, просить, просять</i>	<i>зазирнуло, проспівав, записала.</i> Відповідають на питання <i>що робив?</i> (зробив?) <i>що робила?</i> (зробила?) <i>що робило?</i> (зробило?) <i>що робили?</i> (зробили?) Змінюються за числами, а в однині — за родами: <i>ходив, ходила, ходило, ходили</i>	<i>що зроблю? що робитиме? що будуть робити?</i> Має три форми: просто: <i>напишу, напишеш, напише, напишемо, напишете, напишуть;</i> складну: <i>вивчатиму, вивчатимемо, вивчатимеш, вивчатимете, вивчатиме, вивчатимуть;</i> складену: <i>буду читати, будеш читати, буде читати, будемо читати, будете читати, будуть читати.</i> Змінюються за особами й числами: <i>скажу, скажеш, скажете, скажуть</i>
Дієвідміни		
Перша		Друга
Дієслова у третій особі множини мають закінчення <i>-уть (-ють): ідуть, читають.</i>		Дієслова у третій особі множини мають закінчення <i>-ать (-ять): біжать, гоять.</i>
Синтаксична роль дієслова — може виступати будь-яким членом речення.		
<i>Жити — Вітчизні <u>служити</u>. Незабаром пролунала команда <u>рушати</u>. <u>Казати правду</u> вчили батько-мати. <u>Ми сіли відпочити під старими розлогими вербами.</u></i>		

ДІЄПРИКМЕТНИК

Таблиця 7

Дієприкметник — особлива форма дієслова, яка виражає ознаку предмета за дією і відповідає на питання <i>який? яка? яке? які?</i>	
Дієприкметники змінюються за числами, родами (в однині) і відмінками; мають вид, теперішній або минулий час; поєднують ознаки дієслова й прикметника:	
Ознаки дієслова	Ознаки прикметника
<ol style="list-style-type: none"> 1. Вид доконаний (<i>посивілий</i>) і недоконаний (<i>нестихаючий</i>). 2. Час теперішній (<i>зеленіючий</i>) і минулий (<i>пожовклий</i>). 3. Може мати залежні іменники, займенники, прислівники (<i>прочитаний (ким?) мною (коли?) сьогодні лист</i>). 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вказує на ознаку предмета і відповідає на питання <i>який? яка? яке? які?</i> 2. Залежить від іменника: <i>прочитана книга</i>. 3. Змінюється за родами, числами й відмінками: <i>пожовклого листа, пофарбованих дверей, неказаним словом</i>.
Ознаки дієслова	Ознаки прикметника
	<ol style="list-style-type: none"> 4. У реченні виступає означенням або присудком: <i>У повітрі кружляє <u>зірване</u> вітром <u>листя</u>. Ці правила <u>написані</u> самим життям.</i>

Активні	Пасивні
Називають ознаку предмета, зумовлену дією того самого предмета: <i>посивілий дідусь (дідусь посивів), тремтячий листок (листок тремтить)</i> .	Називають ознаку предмета, зумовлену дією на нього іншого предмета: <i>пофарбований дідом паркан (дід пофарбував паркан), розгорнутий учнем зошит (учень розгорнув зошит)</i> .
Дієприкметник разом із залежними словами творить дієприкметниковий зворот: <i>Гори стояли, <u>вкриті білими шалками снігу</u></i> .	

Таблиця 8

ДІЄПРИСЛІВНИК

Дієприслівник — особлива форма дієслова, яка означає додаткову дію і відповідає на питання <i>що роблячи? що зробивши?</i>	
Дієприкметники не змінюються; мають вид, теперішній або минулий час, перехідність або неперехідність; поєднують ознаки дієслова і прислівника:	
Ознаки дієслова	Ознаки прислівника
<ol style="list-style-type: none"> 1. Вид доконаний (<i>виконавши</i>) і недоконаний (<i>співаючи</i>). 2. Перехідність (<i>читаючи книгу, купивши хліба</i>) і неперехідність (<i>повертаючись зі школи, віддячивши друзі</i>). 3. Час теперішній (<i>ідучи</i>) і минулий (<i>розкривши</i>). 4. Може мати залежні слова (іменники, займенники, прислівники): <i>закінчивши вчасно роботу</i>. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Не змінюється (<i>втираючи, витерши, витершись</i>). 2. У реченні виступає обставиною: <i>Грська стежка, звиваючись зм'єю, ховалася між валунами</i>.
Дієприслівник разом із залежними словами творить дієприслівниковий зворот: <i>Вітер, <u>жартуючи з березами</u>, розкидав дорогоцінні монетки віджилого листа (Ю. Збанацький)</i> .	

Таблиця 9

ПРИСЛІВНИК

Прислівник — самостійна незмінювана частина мови, яка виражає ознаку дії, ознаку іншої ознаки, ознаку предмета.					
Розряди прислівників за значенням					
Спосіб дії	Міра і ступінь	Місце дії	Час дії	Причина дії	Мета дії
як? у який спосіб?	наскільки? якою мірою?	де? куди? звідки? яким шляхом?	коли? відколи? доки? як довго?	чому? з якої причини?	для чого? з якою метою?
Тихо стало навкруги. Чоловік підійшов неквапом .	Хто менше говорить, той більше чує.	Вдалині видніється село.	Давно те діялось.	Спросоння я не розуміла тих слів.	Той юнак завжди завжди робить наперекір .

Особливості правопису прислівників

У прислівниках пишеться стільки букв *н*, скільки було в прикметників або дієприкметників, від яких вони утворилися: *старанний* — *старанно*, *несказаний* — *несказано*, *упевнений* — *упевнено*.

Заперечна частка *не* пишеться разом чи окремо з прислівником за тими самими правилами, що й з іменниками та прикметниками: *ненароком* (без *не* не вживається), *неголосно* (можна замінити на *тихо*), *бачилися не часто*, а *вряди-годи* (протиставлення), *мені так зручно* (прислівник виступає присудком); з часткою *ні*-прислівники пишуться разом: *ніде*, *ніколи*, *ніяк*; але не слід плутати частку *ні*- з повторюваним сполучником *ні...ні*: *ні риба ні м'ясо*, *ні туди ні сюди*.

Прислівники із префіксами *де-*, *аби-* та суфіксом *-сь* (*-ся*) пишуться разом: *деколи*, *абикуди*, *кудиись*; через дефіс пишуться прислівники із префіксами *будь-*, *казна-*, *хтозна-*, *бозна-*, суфіксом *-небудь*: *будь-куди*, *хтозна-де*, *бозна-коли*, *як-небудь*; утворені поєднанням однакових, схожих або антонімічних слів: *тихотихо*, *часто-густо*, *туди-сюди*; із префіксом *по-* і суфіксами *-ому*, *-ему*, *-и*: *по-нашому*, *по-твоєму*, *по-молодецьки*.

Ступені порівняння прислівників

Вищий	Найвищий
проста форма: <i>важко</i> — <i>важче</i> , <i>тонко</i> — <i>тонше</i> , <i>тихо</i> — <i>тихіше</i> ; складена форма має два різновиди: <i>більш важко</i> , <i>менш тонко</i> ; <i>набагато важче</i> , <i>значно тонше</i> , <i>ще тихіше</i> , <i>трохи голосніше</i> .	проста форма — <i>важче</i> — <i>найважче</i> , <i>тонше</i> — <i>найтонше</i> ; складена форма — <i>найтихіше</i> — <i>якнайтихіше</i> , <i>найбільше</i> — <i>щонайбільше</i> ; складена форма — <i>найбільш упевнено</i> , <i>найменш тонко</i> .

Синтаксична роль прислівника

Обставина	Присудок	Означення
Невчену всюди й завжди погано.		Дорога (яка?) ліворуч була вимощена камінням.

Таблиця 10

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ Й ВИГУК

До службових частин мови належать прийменник, сполучник і частка. Особливою частиною мови, що не належить ні до самостійних, ні до службових частин мови, є вигук.

Службові частини мови й вигук не відповідають на питання й самостійного лексичного значення не мають. Прийменники й сполучники не виступають членами речення, є незмінними частинами мови.

Службові частини мови

Прийменник	Сполучник	Частка
Служить для зв'язку слів у словосполученні. Виражає залежність від іменника, числівника, займенника від інших слів у словосполученні й реченні.	Служить для зв'язку однорідних членів речення, простих речень у складному. За значенням поділяються на сурядні (<i>і</i> , <i>але</i> , <i>зате</i>) та підрядні (<i>що</i> ,	Служить для утворення граматичних форм, надання відтінків значення. За значенням поділяються на модальні (виражають різні додаткові

Прийменник	Сполучник	Частка
За походженням бувають непохідні (без, в (у), по, між, для, за, від, над, під) та похідні (поміж, задля, понад, попід). За будовою — прості (під, над, від, край), складні (попід, заради, понад), складені (під час, згідно з).	щоб, тому що). За будовою бувають прості (та, але, як, бо), складні (зате, проте, якби) і складені (тому що; для того, щоб; незважаючи на те, що). За способом уживання поділяються на одиничні, повторювані й парні.	сміслові відтинки слів, словосполучень, речень), словотворчі (служать для творення нових слів і виступають як префікси й суфікси) і формотворчі (служать для утворення форм умовного й наказового способів дієслова).
Вигук — виражає, але не називає почуття і волевиявлення. За значенням поділяються на емоційні (ой, ах, овва, слава Богу), спонукальні (агов, геть, тпру, годі), етикетні (доброго дня, до побачення, привіт, будь ласка, дякую), звуконаслідувальні слова (ку-ку, кукуріку, бах).		

ЗРАЗКИ МОВНИХ РОЗБОРІВ

ФОНЕТИЧНИЙ РОЗВІВ

Послідовність розбору

1. Зробіть звуковий запис слова.
2. Поділіть слово на склади, вкажіть, скільки в ньому складів, які з них відкриті, а які — закриті. Назвіть наголошений склад.
3. Назвіть букви, вимовте звуки.
4. Дайте характеристику звукам:
 - а) голосним — наголошені чи ненаголошені;
 - б) приголосним — дзвінкі чи глухі; тверді, м'які чи пом'якшені.
5. Підрахуйте кількість букв і кількість звуків.

Зразок усного розбору

У слові *місяць* два склади, перший склад [м'і] — відкритий, наголошений, другий склад [с'ац] — закритий, ненаголошений.

Перша буква позначає звук [м'] — приголосний, дзвінкий, пом'якшений. Друга буква позначає звук [і] — голосний, наголошений. Третя буква позначає звук [с'] — приголосний, глухий, м'який. Четверта буква позначає звук [а] — голосний, ненаголошений. П'ята буква позначає звук [ц] — приголосний, глухий, м'який. Шоста буква звукового значення не має, вона вказує на м'якість попереднього приголосного.

Зразок письмового розбору

Місяць [м'і/с'ац] — 2 склади, перший — відкр., нагол.; другий — закр., ненагол.

м — [м'] — пригол., дзвінк., пом'якш.;

і — [і] — голосн., нагол.;

- с — [с'] — пригол., глух., м'як.;
 я — [а] — голосн., ненагол.;
 ц — [ц'] — пригол., глух., м'як.;
 ь
 б б., б зв.

РОЗВІР СЛОВА ЗА БУДОВОЮ

Послідовність розбору

1. Виділіть закінчення, змінивши форму слова.
2. Позначте основу слова.
3. Виділіть корінь, дібравши спільнокореневі слова.
4. Виділіть префікс, з'ясуйте його значення (якщо це можливо).
5. Виділіть суфікс, з'ясуйте його значення (якщо це можливо).

Зразок усного розбору

Приморський.

У слові *приморський* закінчення *-ий*, яке вказує на те, що це прикметник чоловічого роду в називному відмінку однини. Основа слова — *приморськ-*; до неї входять префікс, корінь і суфікс. Корінь слова *-жор-*; спільнокореневі слова: *морський, море*. Префікс *при-*, він означає наближення до чогось і вживається в таких словах: *пришкільний, приміський*. Суфікс *-ськ-*; цей суфікс вживається для творення відносних прикметників, наприклад: *сізьський, український*.

Зразок письмового розбору

*Приморськ**ий*

СЛОВОТВІРНИЙ РОЗВІР

Послідовність розбору

1. Доберіть до поданого слова те слово, від якого воно утворилося.
2. Визначте твірну основу.
3. Позначте словотворчі компоненти.
4. Назвіть спосіб творення слова.

Зразок усного розбору

Надпотужний.

Це слово утворилося від слова *потужний*. Твірна основа *-потужи*, словотворчий засіб — префікс *над-*. Отже, слово *надпотужний* утворене префіксальним способом.

Зразок письмового розбору

*Над**потужний* ← *потужний* — *преф. сп. тв.*

МОРФОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР

РОЗБІР ІМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
 2. Початкова форма іменника (називний відмінок однини).
 3. Постійні ознаки: а) власна чи загальна назва; б) істота чи неістота; в) рід; г) відміна і група (якщо є).
 4. Змінні ознаки: а) відмінок; б) число.
 5. Синтаксична роль.
- Слово** *чемне кожному приємне* (Нар. творчість).

Зразок усного розбору

Слово — іменник, ужитий у початковій формі; загальна назва, неістота, середній рід, друга відміна, тверда група; називний відмінок однини; у реченні виступає підметом.

Зразок письмового розбору

Слово — імен., п. ф. — *слово*, заг. назва, неістота, с. р., II відм., тв. гр.; Н. в., одн., підм.

РОЗБІР ПРИКМЕТНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
 2. Початкова форма прикметника (називний відмінок однини чоловічого роду).
 3. Постійні ознаки: а) група за значенням (якісний, відносний чи присвійний); ступінь порівняння (у якісних прикметників).
 4. Змінні ознаки: а) число; б) рід (в однині); в) відмінок.
 5. Синтаксична роль.
- Найвища краса** — це краса вірності (О. Гончар).

Зразок усного розбору

Найвища — прикметник, початкова форма — найвищий; якісний, у найвищому ступені порівняння; належить до твердої групи; ужитий в однині, жіночому роді, називному відмінку; в реченні виступає означенням.

Зразок письмового розбору

Найвища — прикм., п. ф. — найвищий; якісн., найвищий ст. пор., тв. гр.; одн., ж. р., Н. в., означення.

РОЗБІР ЧИСЛІВНИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
 2. Початкова форма числівника (називний відмінок).
 3. Постійні ознаки: а) кількісний чи порядковий; б) розряд за значенням (для кількісних: власне кількісний, збірний, дробовий чи неозначено-кількісний); в) група за будовою (простий, складний чи складений).
 4. Змінні ознаки: а) число (якщо є); б) рід (якщо є); в) відмінок.
 5. Синтаксична роль.
- Семеро одного не ждуть (Нар. творчість).*

Зразок усного розбору

Се́меро — числівник, ужитий у початковій формі; кількісний, збірний; простий, ужитий у називному відмінку; в реченні виступає підметом.

Зразок письмового розбору

Се́меро — числ., п. ф. — *семеро*, кількісн., збірн., прост.; Н. в., підмет.

РОЗБІР ЗАЙМЕННИКА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
 2. Початкова форма займенника (називний відмінок).
 3. Постійні ознаки: а) розряд за значенням; б) особа (в особових займенниках).
 4. Змінні ознаки: а) число (якщо є); б) рід (якщо є); в) відмінок.
 5. Синтаксична роль.
- Усміхнися, доне, до мене з німих фотографій (Д. Луценко).*

Зразок усного розбору

Мене — займенник, початкова форма — я; особовий, перша особа однини; вжитий у родовому відмінку; в реченні виступає додатком.

Зразок письмового розбору

Мене — займ., п. ф. — я, особов., 1 ос. одн.; Р. в.; додаток.

РОЗБІР ДІЄСЛОВА ЯК ЧАСТИНИ МОВИ

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (інфінітив).

3. Постійні ознаки: а) вид; б) перехідність; в) дієвідміна.
4. Змінні ознаки: а) спосіб; б) час (якщо є); в) число; г) особа (якщо є); г) рід (якщо є).
5. Синтаксична роль.
Вітчизну сонячну свою **люблю** високою любов'ю (В. Сосюра).

Зразок усного розбору

Люблю — дієслово, початкова форма — *любити*; недокоаний вид, перехідне, належить до другої дієвідмини; вжите в дійсному способі, теперішній час, перша особа однини; у реченні виступає присудком.

Зразок письмового розбору

Люблю — дієсл., п. ф. — *любити*; недок. вид, перех., II дієвідм.; дійсн. сп., теп. час, 1 ос. одн.; присудок.

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР СЛОВСПОЛУЧЕННЯ

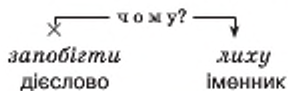
Послідовність розбору

1. Назвіть у словосполученні головне і залежне слова.
2. Від головного до залежного слова поставте питання.
3. Укажіть, якими частинами мови виражені головне і залежні слова.

Зразок усного розбору

У словосполученні *заповігти лиху* головне слово — *заповігти*, залежне — *лиху*. *Заповігти* (ч о м у?) *лиху*. Головне слово виражене дієсловом, а залежне — іменником.

Зразок письмового розбору

СИНТАКСИЧНИЙ РОЗБІР ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Послідовність розбору

1. Визначте вид речення за метою висловлювання (розповідне, питальне, спонукальне) та за інтонацією (окличне чи неокличне).
2. Визначте граматичну основу речення.
3. Укажіть вид речення за наявністю другорядних членів (поширене чи непоширене).
4. Визначте другорядні члени речення (якщо є), поставте до них питання.
5. Визначте, чи ускладнене речення однорідними членами, звертаннями, вставними словами.

А

а́грус — крыжовник
адреса — адрес
а́ркуш — лист

Б

баво́вна — хло́пок
бага́ття — ко́стёр
ба́йка — ба́сня
байра́к — овра́г
ба́рва — кра́ска, цвет
баря́тися — заде́рживаться
барлі́г — берло́га
безтурбо́тний — беззабо́тний
бешке́тник — озорні́к
бліскавка — мо́лния
бліскати — сверка́ть
боагу́з — трус
бри́нїти — звуча́ть, зве́нєть
бру́нька — по́чка (растения)

В

вайлува́тий — неповоро́тливий
ванта́жний — грузо́вий
вапно́ — изве́сть
вважа́ти — счита́ть
вередлі́вий — капри́зний
вершкі́ — сли́вки
ве́ршник — вса́дник
взіре́ць — обра́зец
вимо́га — требо́вание
віри́б — изде́лие
віри́й — те́плые края́
відданий — пре́данный
відлі́га — о́ттепель
відплі́та — расплі́та
відря́дження — команди́ровка
відсо́ток — проце́нт
вітри́ло — па́рус

вітря́к — ветряні́я ме́льница
водогра́й — водопа́д
возз'є́днання — воссоєди́нение
воло́шка — василе́к
вті́шний — забавні́й
вча́сно — во́время
вщє́рть — до́верху

Г

га́дка — мысль
гай — ро́бца
га́лас — шум
галя́вина — поля́на
га́мір — шум
ганьба́ — позо́р
гарбу́з — ты́ква
га́рло — у́стье
глек — кувши́н
горі́ще — чере́дік
горобі́на — рябі́на
гро́но — гроздь
гуща́вина — ча́ща

Ґ

га́ва — воро́на
га́зда — хозя́ин
га́нок — крыльцо́
ґринджо́ли — са́нки
ґрунт — по́чва
ґу́дзик — пу́говица

Д

дах — кря́ша
джерело́ — исто́чник
дзі́га — ю́ля
діля́нка — уча́сток
доба́ — су́тки
дозві́лля — досу́г
до́слід — о́пыт
дя́ка — благода́рность

* У словнику подано значення слів за змістом речень і текстів у вправах.

Є

єднáтися — соединя́ться

Ж

жага́ — жа́жда

жарт — шу́тка

же́врити — тлеть

жи́то — рожь

З

забо́бн — суве́рие

заборони́ти — запрети́ть

залізни́ця — желе́зная доро́га

заперече́ння — отрица́ние

запові́т — заве́щание

захи́ст — захи́та

захо́плення — восто́рг

збо́ри — собра́ние

звита́га — до́блесть

звичайни́й — обыкнове́нный

зда́тність — спосо́бность

зілля — тра́ва

зли́дні — нище́та

змага́ння — соревнова́ние

знева́га — пренебреже́ние

возу́ля — куку́шка

І

існува́ти — существова́ть

К

кажа́н — лету́чая мышь

каламу́тний — му́тний

капелю́х — шля́па

кара́ти — нака́зывать

карта́тий — кле́гчатый

кат — пала́ч

кашкэ́т — фура́жка

кво́лий — сла́бый

кі́лим — кове́р

кова́ль — кузне́ц

ковзани́ — коньки́

кома́ха — насеко́мое

комо́ра — кладова́я

кри́га — ле́д

кри́ця — сталь

кришталевий — хруста́льный

крок — шаг

ку́ля — шар

курча́ — цыплёнок

ку́рява — пыль

кут — у́гол

ку́хлик — кру́жка

Л

ла́гідний — ла́сковый

ланцо́г — цепь

лататта́ — кувши́нка, водяна́я

лі́лія

ле́мент — крик

лічба́ — счёт

ліщи́на — оре́шник

люсте́рko — зе́ркальце

М

мальовни́чий — живопи́сный

мандрі́вка — путеше́ствие

ма́рево — видёние

ме́та — цель

метели́к — мотылёк

меткий — бы́стрый, пробо́рный

ме́шканец — жи́тель

милозвучни́й — благозвучный

мимохі́дь — мимохо́дом

мимохі́ть — небольшо

міро́шник — ме́льник

млин — ме́льница

мля́вий — вя́лый, медлительный

моту́зка — верёвка

мрї́йник — мечта́тель

мрї́ти — видне́ться

мул — ил

му́ляр — ка́менщик

мур — стена́

Н

набри́днути — надо́есть

набува́ти — приобрета́ть

наванта́жити — нагрузи́ть
навви́передки — наперегонки
навши́ньки — на цы́почках
напа́м'ять — наизу́сть
напíй — напíток
натхне́ння — вдохнове́ние
наца́док — пото́мок
невдо́взі — вско́ре
нега́йний — неме́дленный
него́да — нена́стье
незгра́бний — неуклю́жий
неймові́рний — неверо́ятный
непору́шно — неподви́жно
несподі́ванка — неожі́данность
но́чви — коры́то
нудьга́ — ску́ка

О

обговоре́ння — обсужде́ние
о́брис — очертáние
о́брій — горизóнт
огі́да — отвраще́ние
односта́йний — еди́ноду́шный
оксамі́т — ба́рхат
опа́ди — оса́дки
опині́тися — очуті́ться
о́плески — аплодисме́нты
ополо́нка — про́руць
о́сба — лицó
оха́йний — акку́ратный
о́цет — у́ксус
очере́т — ка́мыш
ошукáти — обма́нуць
оца́дливий — бережли́вый

П

па́зур — ко́готь
паку́нок — свёрток
па́лко — пла́менно
пальне́ — горю́чее
парасо́лька — зóнтик
паркáн — забóр
па́ца — пасть
перлі́на — жемчу́жина

під'ю́джувати — подстрека́ть
побáчення — свидáние
погрóза — угрóза
пра́щур — прéдок
привáблювати — привле́кать
привáтний — лі́чний, ча́стный
про́мінь — луч
пру́дкий — бы́стрый
пу́стоці — ша́лости

Р

ра́влик — ули́тка
ра́птом — вдрут
рідина́ — жідко́сть
річ — ве́щь
ро́збрат — раздо́р
рокови́на — годови́щина
руді́й — ры́жий
рушні́ця — ружьё

С

сади́ба — уса́дба
сва́рка — се́бра
свідóмий — созна́тельный
свідóмість — созна́ние
се́не — смы́сл
серве́тка — салфе́тка
серпа́нок — дымка
скарби́ниця — сокрóвищниця
скля́нка — стака́н
скля́р — стекóльщик
скрипа́ль — скрипа́ч
сму́га — поло́са
спанте́лічити — сбить с то́лку
споді́ватися — надéяться
спри́тний — лóвкий
ставо́к — пруд
стрі́чка — ле́нта
строкáтний — пéстрый
сузі́р'я — созвэ́дье
схамену́тися — опóмнитися

Т

та́бір — ла́герь
тере́зі — ве́си

тесля́р — плотник
те́чія — течение
ти́рса — опилки
тиск — давление
торі́к — в прошлом году́
ту́блець — туземец
ту́жквіти — затвердева́ть
тьмя́ний — тусклый
тю́ю́н — таба́к
тя́мити — понима́ть

У

узбі́ччя — обочи́на
узгі́р'я — холм
узлі́сся — опу́шка
урочи́стий — торже́ственный
у́свідомлюва́ти — осознава́ть
уя́ва — воображе́ние

Ф

фахіве́ць — специа́лист
фіра́нка — занаве́ска
форте́ця — кре́пость

Х

харчі́ — пи́ща
ха́ща — ча́ща
хві́цько — ли́хо, бра́во
хи́бний — оши́бочный
хита́тися — кача́ться
хмаро́чос — небоскре́б
хмиз — хво́рост
ху́га — мете́ль
ху́тко — бы́стро

Ц

цві́ркун — сверчо́к
це́гла — кирпи́ч
цупкі́й — тве́рдый
ця́тка — то́чка, пя́тнышко

Ч

чаву́н — чугу́н
чага́рник — куста́рник
чепу́рний — опра́тный

черни́ця — мові́хня
чимду́ж — что есть сил
чорни́ця — черни́ка

Ш

ша́на — уваже́ние
ша́р — слой
швець — сапо́жник
ши́бка — сте́кло (око́нное)
шкі́ра — ко́жа
шулі́ка — ко́ршун

Щ

щабе́ль — ступе́нь
щогла́ — ма́чта

Ю

ю́рба — толпа́
ю́шка — суп, уха́

Я

я́кість — ка́чество
я́р — овра́г

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Антипатія. Почуття неприязні, огиди, відризи до кого-небудь або чого-небудь.

Байра́к. Ліс у яру, в долині або яр, порослий лісом, чагарником.

Вербо́ліз. 1. Високий кущ або невелике дерево з довгими блискучими гілками і вузьким листям; росте зазвичай у вологих місцях. 2. Зарості цієї рослини.

Верф. Сукупність споруд на березі річки або моря, де будують і ремонтують судна.

Віра́ж. 1. Рух літака, автомобіля по кривій, поворот. 2. Ділянка дороги на повороті, що має нахил до середини кривої напрямку руху.

Волхв. У давніх слов'ян — ворожбит, чарівник.

Гі́рло. 1. Місце, де річка впадає в океан, море, озеро або іншу річку. 2. Вузька протока, що з'єднує річки, затоки, лимани між собою або з морем.

Гі́рлі́га. Ціпок, часто загнутий на кінці, яким користуються пастухи, старі люди.

Докуме́нт. Діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь.

Егої́ст. Людина себелюбна, байдужа до інших людей.

Е́пос. 1. Оповідний рід літератури. 2. Сукупність народних героїчних пісень, сказань, поем.

Естетичний. Пов'язаний зі створенням і відтворенням прекрасного в мистецтві та житті.

Зніякові́лість. Збентеженість, засоромленість.

Кори́ця. Висушена кора коричневого дерева, що її вживають як прянощі для кондитерських виробів, а також у медицині та парфумерії.

Кулі́ш. Густиий суп (здебільшого з шпона).

Курі́нь. 1. Легка будівля, сторожка (на городах, баштанах). 2. Окрема частина Запорозького козацького війська.

Лі́ра. Старовинний струнно-щипковий музичний інструмент.

Ма́льва. Багаторічна декоративна рослина з високим стеблом і великими яскравими квітами.

Меценáт. Багатий покровитель наук і мистецтв, а також їх представників.

Мо́вець. Той, хто говорить.

Можновла́дець. Особа, яка належить до владної верхівки.

Монумент. Архітектурна або скульптурна споруда на честь видатної події чи особи; пам'ятник.

Моральний. Такий, що підпорядкований системі норм і принципів поведінки людей у ставленні одне до одного та до суспільства.

Навичка. Уміння, набуте вправами, досвідом.

Натюрморт. Картина, на якій зображені предмети побуту, квіти, фрукти, забиту дичину.

Нетрі. Важкопрохідні місця, які заросли лісом, чагарником.

Нéхворощ. Багаторічна трав'яниста рослина з чорнувато-бурим стеблом, різновид полину.

Нідіти. 1. Вести бездіяльне, позбавлене сенсу життя. 2. Скучати, нудьгувати.

Оáза. Родюче місце в пустелі або напівпустелі з буйною рослинністю і прісною водою.

Обеліск. Архітектурна споруда, пам'ятник у вигляді чотиригранної колони з пірамідальною вершиною.

Оптиміст. Людина, світосприйняття якої перейняте бадьорістю, життєрадісністю, твердою вірою в краще майбутнє.

Отáва. Трава, що виросла на місці скошеної.

Плáвні. Низькі береги річок, що затоплюються під час повені.

Прізьба. Невисокий, переважно земляний насип уздовж стін хати надвору.

Прочáнин. Богомолець, паломник.

Сірбма. Нещасна людина, що викликає співчуття.

Спóра. Мікроскопічний зародок рослинних організмів (водоростей, грибів, лишайників, папоротеподібних), який служить для їх розмноження, поширення, а також для збереження виду в несприятливих умовах.

Тáврія. Степова частина України, Північне Причорномор'я.

Узлісся. Смуга на краю лісу.

Цямрíна. Верхня частина колодязного зрубу, складена переважно з колод.

Чагарнік. Зарості багаторічних дерев'янистих кущових рослин.

Шля́хта. Дрібне дворянство Польщі, України, Білорусії, Литви.

Дорогі друзі!	4
<i>В. Сижоненко. «Моя мова»</i>	5
§ 1. Місце української мови серед інших слов'янських мов.	6
<i>Духовні скарби України. Мова</i>	9
<i>Культура спілкування. На виставці.</i>	13

Повторення вивченого

§ 2. Синтаксис і пунктуація. Розділові знаки в синтаксичних конструкціях	15
<i>Духовні скарби України. Пісня.</i>	18
§ 3. Морфологія та орфографія. Найскладніші орфограми	23
<i>Культура спілкування. Друзі та знайомі</i>	34
<i>Духовні скарби України. «Велесова книга»</i>	35

МОРФОЛОГІЯ І ОРФОГРАФІЯ

Дієприкметник

§ 4. Дієприкметник як особлива форма дієслова. Відмінювання дієприкметників	37
§ 5. Дієприкметниковий зворот	40
<i>Культура спілкування. Правила знайомства</i>	45
§ 6. Активні й пасивні дієприкметники. Творення і вживання активних дієприкметників.	47
§ 7. Творення пасивних дієприкметників	51
§ 8. Букви <i>н</i> у дієприкметниках та <i>ни</i> у прикметниках	54
<i>Духовні скарби України. Християнство.</i>	56
§ 9. <i>Не</i> з дієприкметниками	58
<i>Духовні скарби України. Прислів'я і приказки</i>	61
<i>Культура спілкування. Точність і доречність мовлення</i>	62
<i>Мовний розбір. Розбір дієприкметника як особливої форми дієслова</i>	64
§ 10. Безособові форми на <i>-но, -то</i>	67
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	69

Дієприслівник

§ 11. Дієприслівник як особлива форма дієслова	70
<i>Духовні скарби України. Герб України.</i>	72
§ 12. Не з дієприслівниками	73
§ 13. Дієприслівниковий зворот	76
§ 14. Творення дієприслівників недоконаного і доконаного виду	82
<i>Мовний розбір. Розбір дієприслівника як особливої форми дієслова</i> .	85
<i>Духовні скарби України. Прапор</i>	86
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	87

Прислівник

§ 15. Прислівник як частина мови. Розряди прислівників за значенням	89
§ 16. Ступені порівняння прислівників	93
§ 17. Способи творення прислівників. Наголос у прислівниках	97
<i>Духовні скарби України. Літописи</i>	100
§ 18. Букви <i>н</i> і <i>ни</i> у прислівниках	101
<i>Культура спілкування. Відповідь на уроці</i>	104
<i>Духовні скарби України. Києво-Печерська лавра</i>	105
§ 19. Не, ні з прислівниками	106
<i>Духовні скарби України. Вишивка</i>	109
<i>Культура спілкування. Моє улюблене заняття</i>	114
§ 20. Букви <i>и</i> , <i>і</i> в кінці прислівників	114
<i>Духовні скарби України. Книгодрукування</i>	116
§ 21. Дефіс у прислівниках	117
§ 22. Написання прислівників разом і окремо	121
<i>Мовний розбір. Розбір прислівника як частини мови</i>	127
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	128

СЛУЖБОВІ ЧАСТИНИ МОВИ

Прийменник

§ 23. Прийменник як частина мови	130
§ 24. Непохідні й похідні прийменники. Групи прийменників за будовою	133

<i>Культура спілкування. Як уникнути самотності?</i>	138
<i>Духовні скарби України. Братські школи</i>	139
§ 25. Написання похідних прийменників	140
§ 26. Деякі особливості вживання прийменників	142
<i>Духовні скарби України. Конституція Пилипа Орлика</i>	149
<i>Мовний розбір. Розбір прийменника як частини мови</i>	150
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	151

Сполучник

§ 27. Сполучник як частина мови	153
§ 28. Сурядні сполучники	156
<i>Культура спілкування. Чи вмієте ви вказувати на помилки?</i>	161
§ 29. Підрядні сполучники	162
§ 30. Написання сполучників	164
<i>Мовний розбір. Розбір сполучника як частини мови</i>	167
<i>Культура спілкування. На пошті</i>	172
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	173

Частка

§ 31. Частка як частина мови. Розряди часток за значенням	174
<i>Духовні скарби України. «Кобзар» Тараса Шевченка</i>	177
§ 32. Правопис часток	181
§ 33. <i>Не і ні</i> з різними частинами мови	184
<i>Мовний розбір. Розбір частки як частини мови</i>	189
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	190

Вигук

§ 34. Вигук як частина мови. Правопис вигуків	192
<i>Мовний розбір. Розбір вигука як частини мови</i>	197
<i>Контрольні запитання і завдання</i>	197

Повторення вивченого

Самостійні частини мови	201
Службові частини мови і вигук	210
<i>Духовні скарби України. Гімн України</i>	214

Додаток

Узагальнювальні таблиці	216
Зразки мовних розборів	224
Українсько-російський словник	230
Тлумачний словник	234

Зв'язне мовлення

1. Мова і мовлення. Види мовленнєвої діяльності. Навчальне читання мовчки	10
2. Повторення вивченого про текст, типи і стилі мовлення ...	20
3. Особливості опису зовнішності людини. Переказ тексту-розповіді з елементами опису зовнішності людини	32
4. Переказ із творчим завданням	44
5. Твір-опис зовнішності людини за власним спостереженням .	65
6. Докладний переказ тексту наукового стилю	79
7. Офіційно-діловий стиль, його особливості. Ділові папери. Розписка. Доручення	92
8. Особливості опису процесу праці. Докладний усний переказ тексту, що містить опис процесу праці	111
9. Твір-опис процесу праці за власним спостереженням	125
10. Публіцистичний стиль, його особливості. Переказ тексту публіцистичного стилю	136
11. Переказ-переклад	146
12. Твір-роздум на морально-етичну тему	147
13. Допис у газету дискусійного характеру	159
14. Телеграма	169
15. Переказ оповідання	179
16. Твір-оповідання за поданим сюжетом	198